

GROTE- of
ST. LAURENSKERK
ALKMAAR

Drs. Carla Rogge

januari-februari 1990
november 1996

Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie
Rapport 4

© 1990, 1996 GEMEENTE ALKMAAR

Alle rechten worden voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Auteur: Rogge, Carla, Drs.

*Titel: "Grote of Sint - Laurenskerk Alkmaar"
Rapport over het kerkgebouw en de inventaris
Rapport 4*

*Publikatie: Bureau Monumentenzorg en Archeologie,
sector Volkshuisvesting, gemeente Alkmaar
Gemeente Alkmaar*

*Trefwoorden: Alkmaar, architectuur, beeldhouwkunst, begraven,
geschiedenis, kerk, kerkinventaris*

Vormgeving: Bureau Monumentenzorg en Archeologie

Fotografie: Joop Elzinga

Productie: Gemeente Alkmaar

INHOUD

I VOORAF

II INLEIDING

III DE KERK IN DE STAD

- III.1 Het gezicht op kerk en stad
- III.2 De kerk op een knooppunt van landwegen
- III.3 De kerk en het water
- III.4 De kerk en de omringende kloosterbebouwing
- III.5 Bestrating, beplanting, kerkhoven

IV HET KERKGEBOUW

- IV.1 De plattegrond van de kerk
- IV.2 Het exterieur van de kerk
- IV.3 De opbouw van de muren van de middenbeuk en van het transept
- IV.4 De houten kap met het houten tongewelf
- IV.5 De stenen gewelven van kooromgang, zijbeuken en kapellen
- IV.6 Het zuiderportaal met de librje
- IV.7 De voormalige sacristie (later consistorie)
- IV.8 Het oostportaal
- IV.9 De herenkamer aan de noordzijde met het balgenhuis
- IV.10 Het noorderportaal
- IV.11 Het westportaal met balgenhuis
- IV.12 De houten kruisingstoren met het uurwerk en carillon
- IV.13 Het verdwenen houten klokhuis
- IV.14 De transeptbeelden: Laurens en Matthias
- IV.15 De zonnewijzer
- IV.16 De gedenkplaat ter herinnering aan Anna Maria Elisabeth Fleischer
- IV.17 De kosterwoning en het kerkelijk kantoor

V HET KERKINTERIEUR IN DE KATHOLIEKE TIJD

- V. 1 De gebeeldhouwde dieren aan de consoles in de westmuur
- V. 2 De gebeeldhouwde consoles in de kooromgang
- V. 3 De gebeeldhouwde kapitelen in de kooromgang
- V. 4 De gesneden houten evangelistensymbolen aan de kapconstructie in het koor
- V. 5 De gewelfschildering van het Laatste Oordeel in het koor
- V. 6 De overige schilderingen van het tongewelf
- V. 7 De schilderingen op de stenen gewelven
- V. 8 De gewelfschotels aan de houten tongewelven
- V. 9 De versiering van de sluitstenen van de stenen gewelven
- V.10 Het koorhek
- V.11 De koorbanken
- V.12 Het orgel uit 1511 in de noorderkooromgang
- V.13 Het verdwenen 16de-eeuwse orgel in de zuiderkooromgang
- V.14 Het verdwenen sacramentshuis
- V.15 Het hoofdaltaar van Maerten van Heemskerck
- V.16 De tijdaanwijzer
- V.17 Het doopkapelhek
- V.18 "Zeven Werken van Barmhartigheid"
- V.19 Twee bijzondere grafmonumenten
- V.20 De verdwenen glas-in-loodramen
- V.21 Het schilderij, voorstellende de Grote of St. Laurenskerk

VI HET KERKINTERIEUR IN DE HERVORMDE TIJD

- VI.1 Het doophek uit 1605
- VI.2 De voorlezers-/voorzangersplaats
- VI.3 De koperen doopbogen
- VI.4 De preekstoel uit 1665
- VI.5 De stenen consolevoet van de preekstoel uit 1665
- VI.6 De koperen lezenaars uit 1665
- VI.7 De banken in de dooptuin
- VI.8 Het zilveren doopbekken
- VI.9 Twee kolombanken met festoenen uit 1654 en 1655
- VI.10 Twee kolombanken, één gedateerd 1651, één ongedateerd
- VI.11 De herenbank tegenover de preekstoel
- VI.12 Overige banken en bankenblokken
- VI.13 Het schippersgildebord: de Christelijke Zeevaart uit 1581
- VI.14 Vier tekstborden in rolwerkomlijsting uit 1605
- VI.15 Het ordereglement van 1645
- VI.16 Het bord: CLareat oCtobrls
- VI.17 Het grote orgel
- VI.18 De schildering boven het orgel uit 1693
- VI.19 De grote koperen kronen
- VI.20 De kleine koperen slangenkroontjes
- VI.21 Overige kaarsenarmen
- VI.22 Baren

- VI.23 Het grafreglement van 1672
 - VI.24 Grafmonumenten
 - VI.25 Het rouwbord van Carel de Dieu uit 1789
 - VI.26 Een grafkapelhek
 - VI.27 Het kerkscheepje uit 1667
 - VI.28 De verdwenen glas-in-loodramen
 - VI.29 De naamregisters der diakenen en kerkmeesters
 - VI.30 Bijbels
 - VI.31 Het avondmaalsgerei
-

I. VOORAF

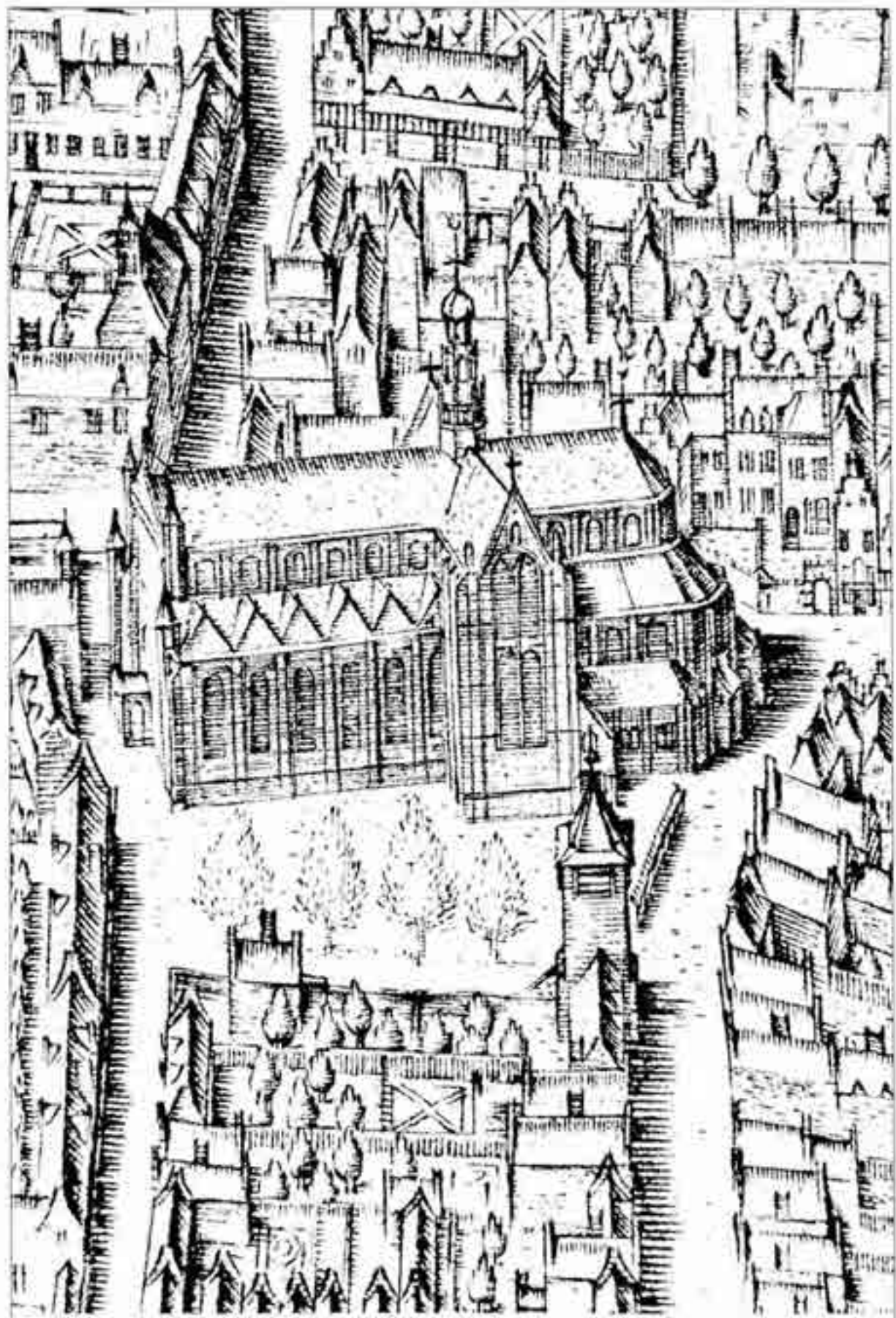
In verband met de restauratie van de Grote of Sint Laurenskerk in Alkmaar werd mij door de kerkvoogdij der Hervormde Gemeente Alkmaar de opdracht verleend een rapport over het kerkgebouw en de inventaris samen te stellen. Daarvoor was een periode van ca. zes weken beschikbaar, vanaf begin januari tot half februari 1990.

Binnen dat tijdvak werd een beschrijving gemaakt van het kerkgebouw en van de ligging van het gebouw in de stad.

Tevens werd aandacht besteed aan de talrijke inventarisstukken uit het verleden. Waar mogelijk werd bovendien aangegeven wat de plaats en het belang van het kerkgebouw en de inventaris zijn in groter (kunst)historisch verband.

Het rapport uit 1990 is slechts in kleine kring verspreid. Op verzoek van velen is bij de voltooiing van de restauratie van het kerkgebouw een heruitgave verschenen. De oorspronkelijke opzet van het rapport werd gehandhaafd; wel werden alle teksten opnieuw kritisch bekeken en waar nodig bijgewerkt.

Drs. Carla Rogge
november 1996.

II. INLEIDING.

In alle steden in de Noordelijke Nederlanden verrees in de late middeleeuwen wel een groot, laatgotisch kerkgebouw, of werd een bestaande kerk ingrijpend vergotiseerd.

Het ging daarbij om voor Nederlandse begrippen zeer omvangrijke gebouwen, die het stadsbeeld al van verre beheersten, en die in de loop der tijd een naar Nederlandse maatstaven zeer rijke inventaris kregen.

De toevoegingen "voor Nederlandse begrippen" en "naar Nederlandse maatstaven" zijn hier zeker op hun plaats. Hoe imponerend de maten van de gebouwen ook mogen zijn, gemeten naar de Nederlandse verhoudingen, vergeleken met buitenlandse soortgenoten zijn de afmetingen minder indrukwekkend. Hetzelfde geldt voor de inventaris. Zelfs de meest rijke en luxueuze stukken in de Noordnederlandse kerken hebben, wanneer men ze naast soortgenoten van buiten onze grenzen plaatst, maar een bescheiden allure en uitstraling.

Dat neemt niet weg dat deze kerken en hun inventaris een zeer belangrijk onderdeel vormen, niet alleen van het Nederlandse culturele erfgoed, maar ook van het Europees cultuurbezit.

Hierboven werd al vermeld dat in alle Noordnederlandse steden in de late middeleeuwen grote kerkgebouwen verrezen in laatgotische stijl, of dat er ingrijpende verbouwingen plaatsvonden aan reeds bestaande kerkgebouwen.

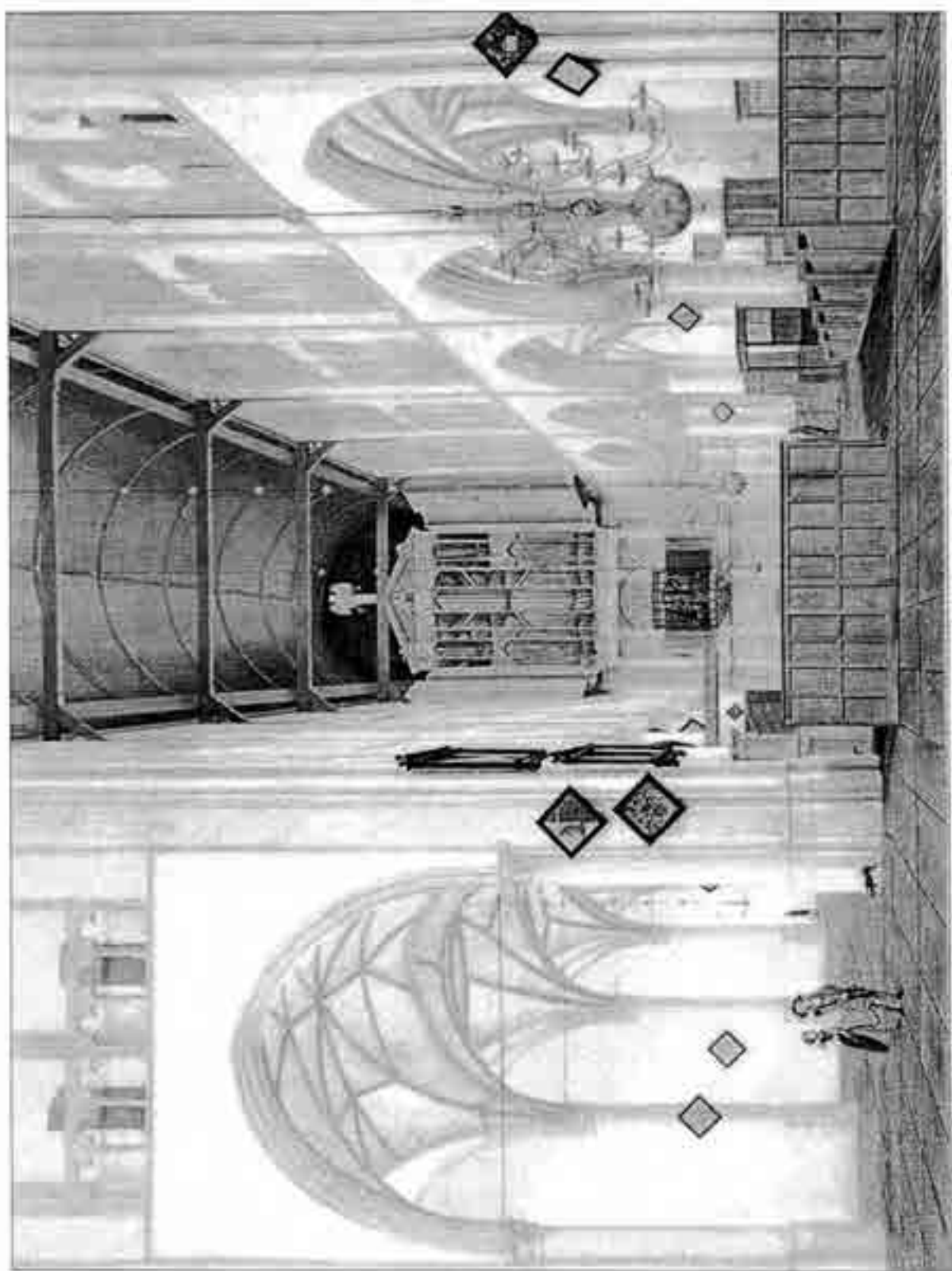
In het welvarende, stedenrijke West-Nederland - speciaal in het vroegere graafschap Holland - kan men op betrekkelijk geringe afstand van elkaar een aantal van die grote gotische kerken uit de late middeleeuwen vinden. Te denken valt aan Den Haag (Grote of St. Jacobskerk), Rotterdam (Grote of St. Laurenskerk), Gouda (Grote of St. Janskerk), Delft (Oude en Nieuwe Kerk) en Leiden (St. Pieterskerk en Hooglandse of St. Pancraskerk) in het zuidelijk deel van het gewest. In het noorden kunnen Amsterdam (Oude en Nieuwe Kerk), Haarlem (Grote of St. Bavo-kerk) en Alkmaar (Grote of St. Laurenskerk) genoemd worden. Aan deze laatste kerk is dit

rapport gewijd.

Wanneer we de genoemde kerken nader bekijken, dan valt op dat ze alle grotendeels in dezelfde periode tot stand kwamen (ca. 1450 - ca. 1520), al werd er aan sommige gebouwen wel eerder begonnen. Bovendien tonen ze zoveel onderlinge verwantschap, dat er gesproken kan worden van een groep van kerken. Aan al die kerken zijn grote hoeveelheden witte Belgische steen verwerkt, die gewonnen werden in het oosten van Vlaanderen en in Brabant. En aan al die kerken hebben wel kortere of langere tijd mannen afkomstig uit het Zuidnederlandse bouwbedrijf, meegewerkt. Wat stijl betreft vertonen zij allemaal kenmerken van de zgn. Brabantse gotiek. De Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar is het meest noordelijke voorbeeld van een kerkgebouw in deze stijl.

Maar naast alle overeenkomsten zijn er ook steeds verschillen aan te wijzen, waardoor toch elke kerk een eigen karakter kreeg. Zo heeft de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar een opmerkelijke bekleding van tufsteen, afgewisseld door speklagen van witte Belgische steen, die weliswaar bij de vorige restauratie in de jaren '40 van deze eeuw over een aanzienlijke oppervlakte is vernieuwd, maar die volgens restauratie-architect Herman van der Kloot Meyburg teruggaat op oude voorbeelden. Bovendien heeft de kerk in de zijbeuken, in de kapellen en in de kooromgang vele stenen stergewelven, gemetseld in ingewikkelde patronen, die men in de andere kerken niet op deze wijze tegenkomt. Voorts is de Grote Kerk in Alkmaar de enige kerk van de bovengenoemde kerken waar al in een vroeg stadium van de bouw werd besloten tot de aanleg van een houten tongewelf over het hoge middenschip en het even hoge transept. Dit valt af te leiden uit het ontbreken van aanzetten voor lichtbogen, nodig bij de aanleg van stenen gewelven over dit soort hoge ruimtes. Opmerkelijk is de lengte van de vensters van het transept: zij behoren tot de hoogste in hun soort.

Wat in het voorgaande over de kerkgebouwen gezegd werd, geldt ook voor de inventaris.

De hoofdelementen van de kerkinrichting zijn in grote lijnen gelijk.

De laatgotische kerken waarvan hier steeds sprake is, waren oorspronkelijk bestemd voor de katholieke eredienst. En ze kregen dan ook een op die eredienst afgestemde inrichting, waarvan de vormgeving aanvankelijk nog laatgotisch was, maar waarin ook al spoedig elementen van de vroege renaissancestijl te vinden zijn. Tot de vaste onderdelen behoorden koorhekken en koorbanken. Zij bleven in diverse kerken, waaronder de Alkmaarse Grote Kerk of St. Laurenskerk, bewaard.

In de tweede helft van de 16de eeuw werden in de Noordelijke Nederlanden alle bestaande kerkgebouwen aan de katholieke eredienst onttrokken en geschikt gemaakt voor de publieke kerk van toen, de hervormde kerk (destijds overigens gereformeerde kerk genaamd). Dat betekende dat de aanstootgevende altaren uit de katholieke periode uit de kerken gehaald werden. Vele zijn toen of in de jaren die volgden geheel verdwenen. Maar het hoofdaltaar van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar, één van de grootste in zijn soort, die in de 16de eeuw in de Noordelijke Nederlanden vervaardigd zijn, bestaat nog steeds. Het door Maerten van Heemskerck geschilderde stuk werd niet vernield, maar verkocht en bevindt zich sinds 1581 in de kathedraal van het Zweedse Linköping.

Een ander beroemd Noordnederlands schilderwerk dat een plaats had in de Grote of St. Laurenskerk, bleef eveneens tot vandaag de dag behouden. Het is de in één lijst gevatte reeks van de Zeven Werken van Barmhartigheid, geschilderd door de zgn. Meester van Alkmaar (1504). Het werk geeft, als geen ander uit die tijd, een beeld van het dagelijks leven in een Hollandse stad in het begin van de 16de eeuw.

Tot 1918 heeft het in de kerk gehangen, toen werd het verkocht om aan middelen te komen voor een noodzakelijke restauratie van het kerkgebouw. Sindsdien hangt het in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Bewaard bleef ook de schildering op het houten gewelf van de koorsluiting, voorstellende het Laatste Oordeel (1518). De schildering hoort

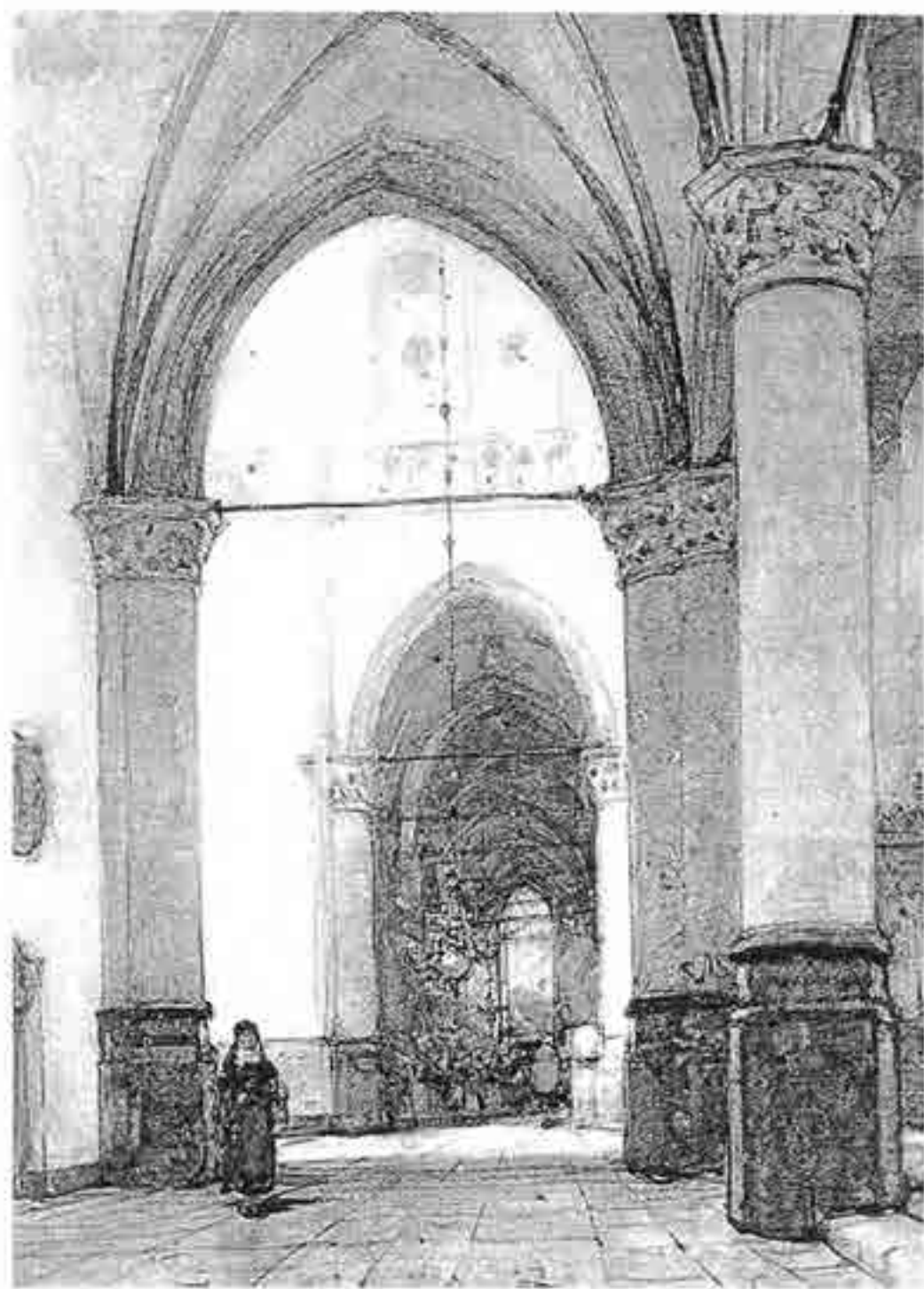
thuis in een groep van soortgelijke schilderijen op houten gewelven in diverse plaatsen in de provincie Noord-Holland. Veel van die schilderijen zijn in het verleden, in de tijd van de Hervorming, overgeschilderd. Maar het opmerkelijke is, dat dat in de Grote Kerk in Alkmaar nimmer is geschied. Integendeel, de schilderijen werden in de 17de eeuw - toen een herstelbeurt nodig was - naar de mogelijkheden van toen bijgewerkt.

In alle protestantse kerken in Europa werden in de begintijd van de Reformatie bijbelse teksten aangebracht in het interieur, hetzij rechtstreeks geschilderd op muren en kolommen, hetzij aangebracht op meubels of speciale tekstborden. Veel van die teksten zijn in later tijd weer verdwenen uit overwegingen van smaak. Maar voor wat betreft de Noordelijke Nederlanden zijn er juist in het oude gewest Holland nog heel wat mooie en oude voorbeelden bewaard, waarbij die in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar zeker genoemd mogen worden.

Deze kerk bezit onder andere een van de oudste, fraaiste en grootste voorbeelden: het tekstbord "de Christelijke Zeevaart", geschonken in 1581 door het Schippersgilde. Voorts zijn er nog enkele vroege borden met betrekking tot de geschiedenis van het gebouw en de schoonheid van de toenmalige orgels (alle 1605).

De rijkdom aan decoratie en het reusachtige formaat van het bord "de Christelijke Zeevaart" lijken wat in tegenspraak met de strenge opvattingen over soberheid en eenvoud van de Noordnederlandse hervormden. Maar vooral in de grote stadskerken, waar de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar er één van was, kwam in de praktijk van die soberheid en eenvoud maar weinig terecht. Integendeel. Over het algemeen werd in de hervormde periode door de bewoners van de Noordelijke Nederlanden veel geld besteed aan de inrichting van dergelijke kerken, net als in de voorafgaande katholieke tijd. En daarbij ontbrak het hen zeker niet aan een zekere pronkzucht en een neiging tot imponeren door grote afmetingen.

Karakteristiek voor de inrichting van de hervormde Noordnederlandse kerken was de zgn.

dooptuin rond de preekstoel. Het hek waarmee de tuin omgeven wordt, heet doophek.

In veel kerken zijn die hekken, tengevolge van veranderingen in smaak en opvattingen over de liturgie, verdwenen. Maar juist in de Hollandse stadskerken bleef een groot aantal van die hekken bewaard. Eén van de alleroudste gedateerde exemplaren staat in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar (1605).

Niet alleen het oude doophek, ook het houtsnijwerk op de banken in de dooptuin en op de preekstoel is - vergeleken met soortgelijk kerkmeubilair in de Noordelijke Nederlanden uit dezelfde tijd - bijzonder.

In allerlei kerken langs de Europese kust hangen kerkscheepjes. Zo ook in Nederland. De meeste oude voorbeelden zijn te vinden in de provincie Noord-Holland, waarin ook Alkmaar ligt.

De Grote of St. Laurenskerk bezit een kerkscheepje, van forse afmetingen. Het hoort niet alleen tot de oudste bewaard gebleven voorbeelden, maar ook tot de rijkst versierde. Het in 1667 opgetuigde scheepje is een gedenkteken dat de herinnering aan de slag bij Chatham, een gedenkwaardig moment in de vaderlandse geschiedenis, levend moet houden.

Tot de allerfraaiste stukken in de kerk behoren twee orgels. De ene, nog uit de katholieke periode, is het oudste nog bespeelbare orgel in Nederland. Het is een klein orgel, gemaakt in 1511 door de beroemde Amsterdamse orgelbouwer Jan van Covelens, en van mooi snijwerk voorzien. Het andere orgel stamt uit de hervormde periode en is van grote afmetingen. Dit orgel, waarvan de kas werd ontworpen door Jacob van Campen, één van de grootste Noordnederlandse architecten van de 17de eeuw, werd gebouwd door de toen bekende orgelbouwers Hagerbeer (vader en zoons), in de periode 1638-1646. Maar zijn grootste roem dankt het aan de verbouwing van Frans Caspar Schnitger, die uit de befaamde Noordduitse orgelbouwersfamilie stamde (1722-1725). Het orgel trekt orgelliefhebbers uit de hele wereld aan.

Boven het orgel werd, kort voor het einde van de 17de eeuw, een schildering aangebracht door Romeyn de Hooghe, een Noordnederland-

se schilder die in die jaren beroemd was om zijn ingewikkelde allegorische voorstellingen. Ook in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar kwam zo'n ingewikkeld allegorisch tafereel, waarvan de betekenis zelfs met het begeleiden- de vers dat de schilder erbij schreef, niet tot in alle details duidelijk is. Het is het enige voorbeeld van een dergelijke gecompliceerde allegorische voorstelling dat in een Noordnederlandse protestantse kerk bewaard is gebleven.

Naast de hierboven genoemde stukken, die alle zeer bijzonder zijn, heeft de kerk ook nog vele andere inventarisstukken, zowel uit de 17de eeuw als uit de 18de en 19de eeuw, die men ook in vele andere Noordnederlandse hervormde kerken kan vinden. Daaronder mooie 17de-eeuwse geel-koperen kronen in diverse afmetingen, en enkele met fraai snijwerk versierde kolombanken, bestemd voor de notabelen, met fraai snijwerk, eveneens uit de 17de eeuw. Twee daarvan zijn gemaakt naar ontwerp van de al genoemde Jacob van Campen, en vertonen een grote rijkdom aan festoenen en andere gesneden motieven.

Zoals overal elders in Europa, werd er ook in de Noordnederlandse kerken van weleer begraven. Dat geschiedde zowel in de katholieke periode als in de daaropvolgende protestantse periode, althans tot ca. 1825-1830, toen er een landelijk verbod kwam op het begraven in kerkgebouwen.

De grafmonumenten die in de Grote of St. Laurenskerk bewaard zijn gebleven, zijn talrijk, maar - zeker in Europees verband gezien - weinig in het oog springend. Het merendeel bestaat uit eenvoudige en iets minder eenvoudige zerken. Voor wat betreft de Noordnederlandse situatie moet echter gewezen worden op twee unieke grafmonumenten uit de katholieke periode, namelijk de graftombe voor de ingewanden van de Hollandse graaf Floris V (vermoord in 1296), en de zerk met de koperen grafplaat voor de notabele Alkmaarse ingezetene Pieter Palinck (overleden in 1546) en zijn vrouw Josina van Foreest (overleden in 1541). Het is één van de zeer weinige koperen grafplaten die hier te lande bewaard is gebleven. Bovendien is de, op antieke voorbeelden geïnspireerde, iconografie

PRIJS: 35 CENT

GIDS

voor de bezoekers der Grote- of St. Laurenskerk te Alkmaar

SAMENGESTELD DOOR HET BESTUUR VAN HET MEUBILERINGSFONDS

voor de Noordelijke Nederlanden uitzonderlijk. Voor verschillende belangrijke inventarisstukken van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar werden, zoals we hiervoor zagen, befaamde ontwerpers van elders aangetrokken. Daaronder waren diverse malen kunstenaars die eerder in Haarlem werkzaam waren geweest.

Op hun beurt vormden diverse inventarisstukken in de Grote of St. Laurenskerk een bron van inspiratie voor ontwerpers van kerkmeubilair voor kleinere protestantse kerken in Alkmaar zelf (bijvoorbeeld de Hervormde Kapelkerk, de Remonstrantse Kerk en de Lutherse Kerk) en in de dorpen in de omgeving.

De invloed van het grote orgel uit 1638-1646 reikte verder. Dat geldt bijvoorbeeld voor de orgelkast die Jacob van Campen ontwierp. Zo vindt men de gevleugelde vrouwelijke halffiguren die hij in Alkmaar voor het eerst toepaste, terug aan allerlei voornamen orgels elders in het land, bijvoorbeeld aan het 18de-eeuwse orgel van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem.

Kerkgebouwen van een allure als de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar zijn door de eeuwen heen vastgelegd door schilders en tekenaars, zowel door kunstenaars van buiten die speciaal naar de stad reisden om de hoofdkerk vast te leggen, als door kunstenaars uit de eigen plaats.

Tot de beroemdste kunstenaars die de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar in beeld hebben gebracht, behoort Pieter Jansz. Saenredam uit Haarlem. Hij reisde er zelfs een paar keer heen om het interieur van het gebouw eerst te tekenen en vervolgens te schilderen.

Helaas is het niet mogelijk om in dit rapport een beeld van zijn werk te geven, en moet verwezen worden naar de mooie reproducties in het recente overzichtsboek dat Gary Schwartz en Marten Jan Bok over Saenredam hebben geschreven.

Men kan er zich over verwonderen dat er in het verleden over de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar nooit een uitvoerige geïllustreerde publicatie is uitgegeven, ondanks het feit dat het gebouw en de inventaris alleszins de moeite waard zijn en door de eeuwen heen belangstelling hebben getrokken van velen, zowel van

binnen de stad als van elders.

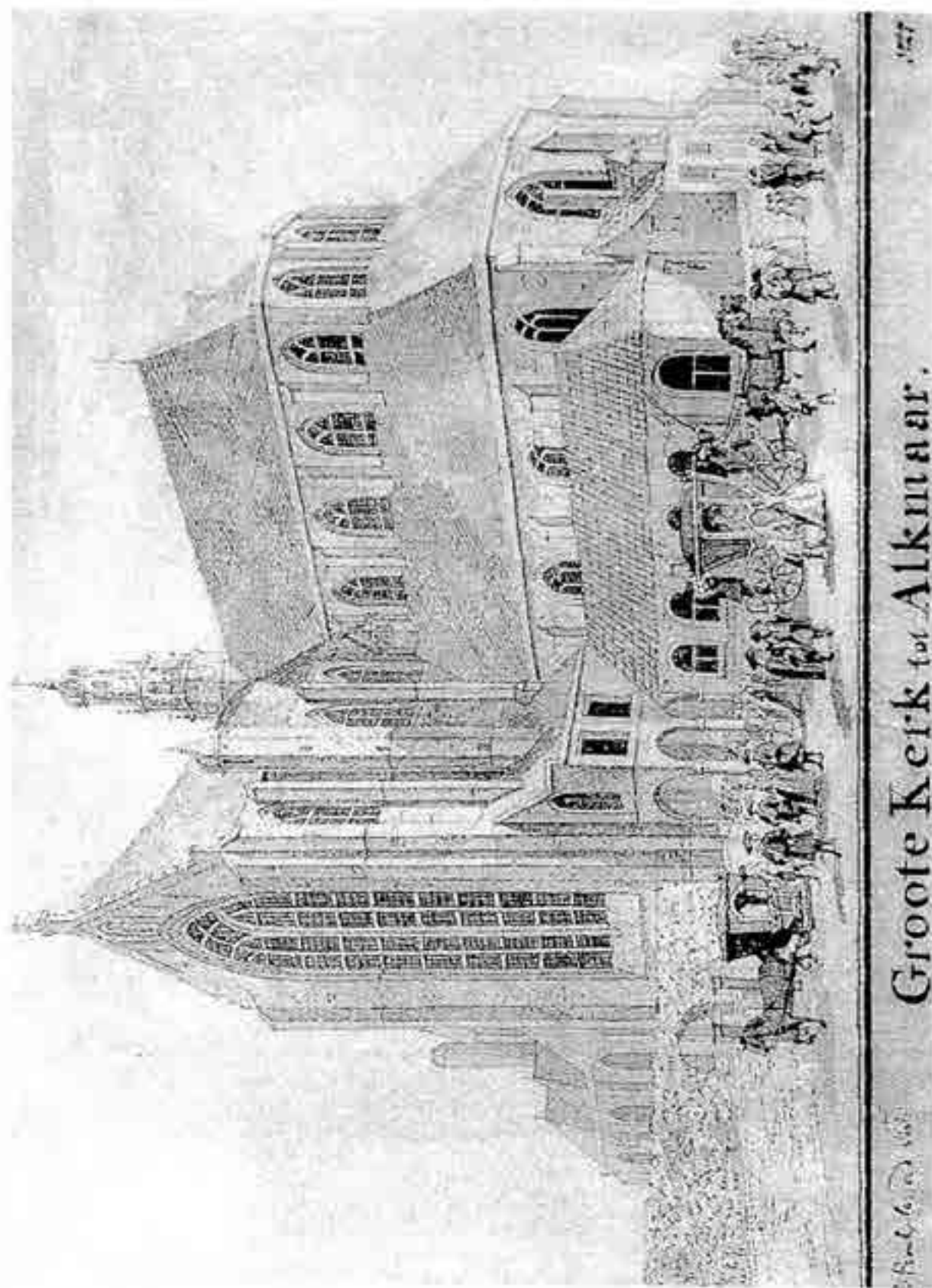
Wel worden zowel het kerkgebouw als diverse onderdelen van het interieur regelmatig in allerlei boeken en artikelen vermeld. Maar daarbij gaat het dikwijls om boeken en artikelen waar lastig aan te komen is.

Toen ik als tweedejaars studente kunstgeschiedenis het kerkgebouw voor het eerst van binnen bekeek, was er over het gebouw alleen het kleine (overigens voor zo'n bescheiden uitgave zeer informatieve) boekje te koop dat de titel "Gids voor de bezoekers der Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar" droeg. Het kostte f. 0,35, ook toen al een heel laag bedrag. Thans is er het mooi uitgegeven boekje "Grote Kerk Alkmaar" te koop, met tekst van Hans Koolwijk, een journalist die geregeld over de oude monumenten van Alkmaar schrijft, en fraaie foto's van Ben Hendriks. Daarin wordt zeer uitgebreid aandacht besteed aan het grote orgel, maar wat minder aan de rest van het interieur.

In het onderhavige rapport wordt gepoogd een indruk te geven van de vele bijzonderheden die te zien zijn aan het gebouw zelf en tevens een overzicht te geven van de rijke inventaris. Gezien de betrekkelijk korte tijd die beschikbaar was, kon het onderzoek dat verricht werd, slechts verkennend van aard zijn. Er werd volstaan met het maken van beknopte beschrijvingen en het bestuderen van wat er in de literatuur over gebouw en inventaris gezegd werd. Voorts werd, waar de mogelijkheid zich voordeed, gezocht naar vergelijkbare voorbeelden. Een uitgebreid notenapparaat moest achterwege blijven, evenals een lijst met geraadpleegde literatuur. Wel vindt men op de desbetreffende pagina's in de tekst tussen haakjes bronnen en gebruikte literatuur vermeld.

Wat betreft het literatuuronderzoek werd volstaan met bezoeken aan de bibliotheken van het Gemeentearchief Alkmaar, de Rijksdienst voor Monumentenzorg in Zeist, het Rijksprentenkabinet in Amsterdam en de Kunsthistorische Instituten van de beide Amsterdamse universiteiten.

Bovendien werden enkele fotoverzamelingen uitgebreid bestudeerd, te weten die van de

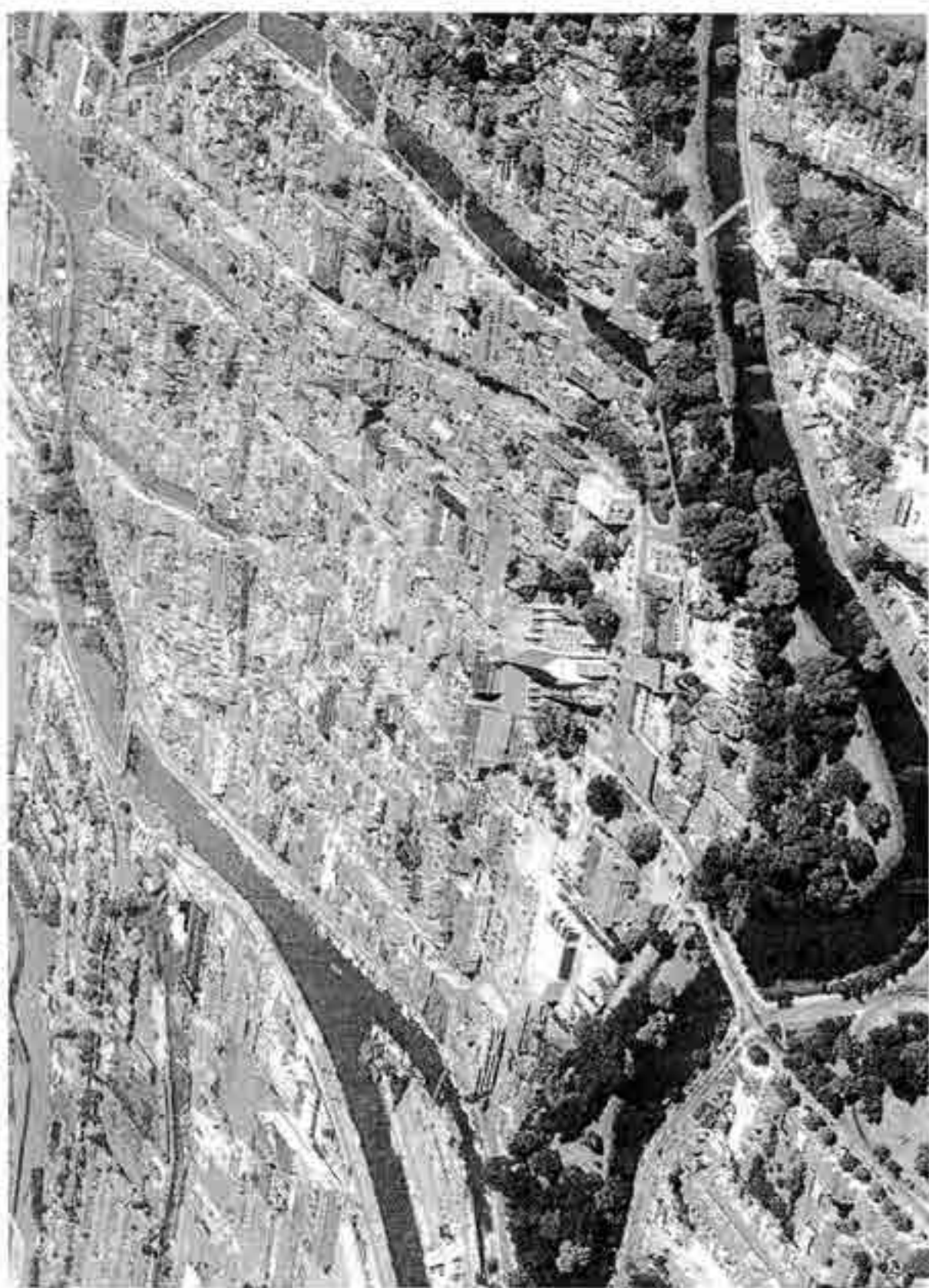
Grote Kerk tot Alkmaar.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist, die van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Utrecht en die van de vakgroep kunstgeschiedenis der Vrije Universiteit in Amsterdam (collectie Dr. Wester). In alle gevallen werd materiaal aangetroffen dat van belang was voor de kennis van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar en haar inventaris.

Helaas moest geheel worden afgezien van archiefonderzoek. Gezien de beschikbare tijd werd volstaan met het raadplegen van de gege-

vens die in het verleden zijn gepubliceerd door C.W. Bruinvis en het materiaal dat later door J. van Drunen verzameld werd. Echter wordt er hier wel op gewezen dat hernieuwde archiefstudie zeker nieuwe kennis zal opleveren van de Grote of St. Laurenskerk, zowel wat betreft het gebouw als wat betreft de inventaris.

Naast onderzoek in de archieven wordt een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek warm aanbevolen.

III. DE KERK EN DE STAD.

Alvorens het kerkgebouw zelf en de inventaris uit de katholieke en de hervormde tijd uitgebreid aan de orde zullen komen, zullen enkele paragrafen gewijd worden aan kerk en stad in het algemeen. Daarbij wordt beknopt een aantal aspecten aangestipt.

Onder andere wordt het gezicht dat men vanaf verschillende kanten op de kerk heeft, behandeld en wordt erop gewezen dat de kerk ligt op een knooppunt van belangrijke landwegen, die ouder zijn dan de huidige St. Laurenskerk.

Ook komt de betekenis van het water in de stad voor het ontstaan van het tegenwoordi-

ge kerkgebouw aan de orde: niet alleen konden, dankzij de goede waterwegen van toen, die tot vlakbij de kerk kwamen, alle benodigde bouwmaterialen uitstekend aangevoerd worden, maar ook werd de kerkbouw deels gefinancierd door verkoop van water aan de oostzijde van de stad, dat aangeplempt kon worden om tot bouwgrond te dienen.

Tot besluit wordt summier iets verteld over de bestrating en de beplanting rond de kerk en over de thans verdwenen kerkhoven aan de noord- en zuidzijde van het gebouw.

III.1 HET GEZICHT OP KERK EN STAD.

Al meer dan 450 jaar rijst de huidige Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar uit boven de betrekkelijk lage bebouwing van de omringende stad. Met name wie de stad vanaf het oosten over water nadert (nu Noordhollands Kanaal, voorheen Zeglis en Voormeer), wordt al van verre met het indrukwekkende silhouet van het kerkgebouw geconfronteerd. Een silhouet dat ook vroeger door kunstenaars als bijzonder werd herkend en vastgelegd, getuige bijvoorbeeld het aardige gezicht op Alkmaar vanaf het Zeglis, dat in het Stedelijk Museum in Alkmaar hangt en dat nog in 1987 door uitgeverij Waanders als karakteristiek beeld van de stad werd gereproduceerd voor de lezers van de serie "Ach lieve tijd", gewijd aan Alkmaar.

Ook wanneer men vanaf de oostkant nog dichterbij de kerk komt, zijn er diverse plaatsen waarop men een mooi gezicht op het gebouw heeft. Dat geldt bijvoorbeeld voor wie langs de zuidzijde van het Verdronkenoord loopt, of voor wie, nog meer in de nabijheid van de kerk, in de Langestraat wandelt.

Het imponerende gezicht dat men vanuit de Langestraat op het koor van de Grote of Sint Laurenskerk heeft, is in het verleden al door verschillende kunstenaars vastgelegd. Bijvoorbeeld door de anonieme schilder die in 1619 op één van de vijf panelen, bestemd voor de bestuurskamer van het weeshuis, een begrafenisstoet in de Langestraat in beeld bracht, met op de achtergrond het koor van de kerk (thans te bezichtigen in het Stedelijk Museum in Alkmaar).

Of een eeuw later door de bekende topografische tekenaar Cornelis Pronk (1727).

En nog weer honderdvijftig jaar later door de beroemde schilder van romantisch-historische stadsgezichten, Cornelis Springer

(1871).

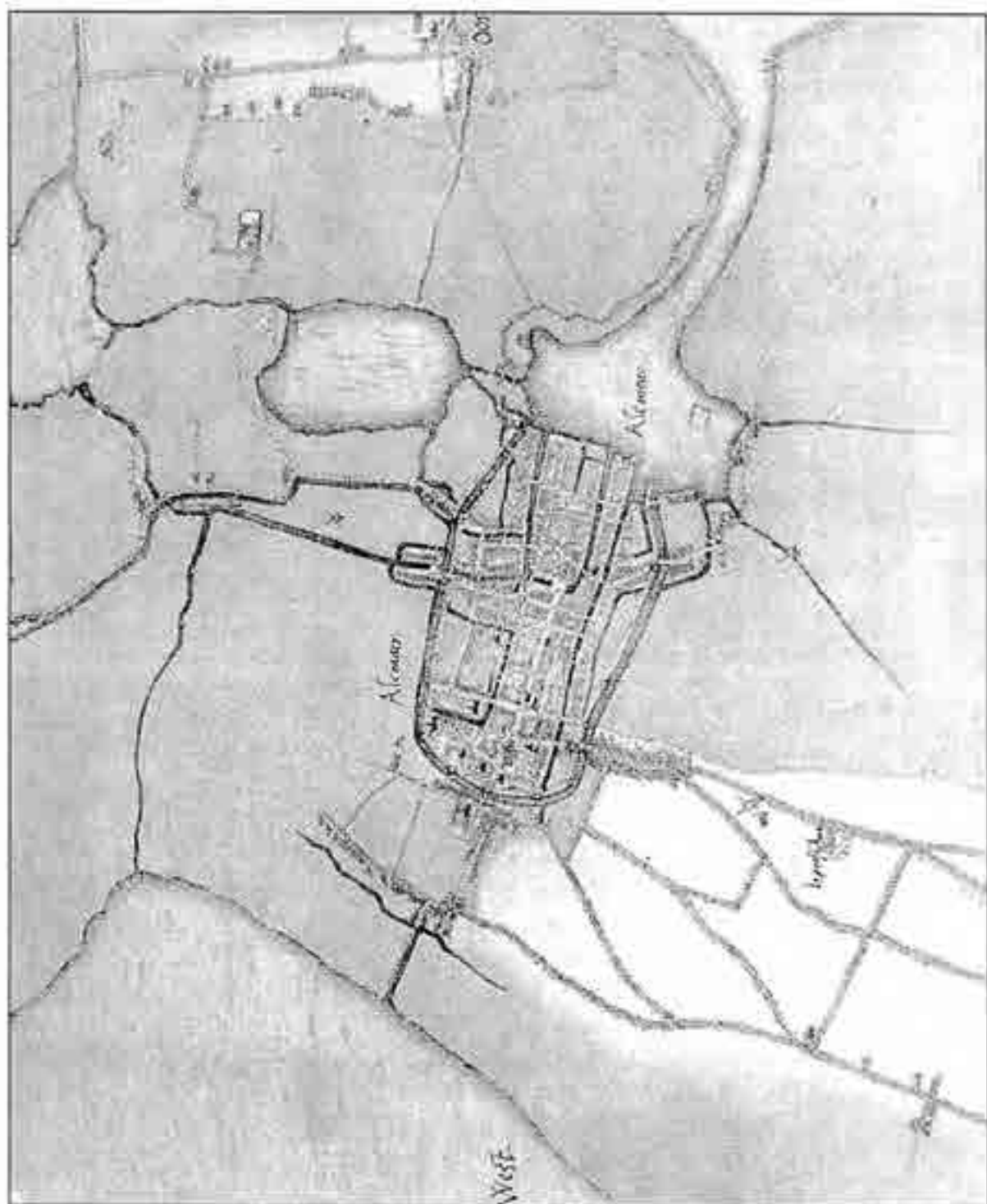
Niet alleen vanuit het oosten, ook vanuit het westen zijn er plekken vanwaar men een karakteristiek uitzicht op het hoge kerkgebouw heeft. Zo zien zij, die met de spoorwegen naar Alkmaar reizen, de kerk al vanuit de trein liggen, uitstekend boven de rest van de bebouwing.

's Winters, als de bomen bij de rotonde Geesterweg/Geestersingel kaal zijn, heeft men ook een zeer fraai gezicht op de kerk wanneer men vanuit de richting Bergen naar de stad komt.

Vermeldenswaardig is voorts het mooie gezicht dat men vanaf het zuidwesten, wandelend langs de Kennemersingel, op het kerkgebouw heeft. Het is dit gezicht dat u op de omslag van dit rapport aantreft.

Dat de kerk al van verre opvalt is niet te danken aan een hoge klokketoren, want die is er niet. Er is alleen een dakruiter, een verschijnsel dat men in het westen van Nederland bij meer grote middeleeuwse stadskerken kan waarnemen. Bijvoorbeeld bij de Grote of Sint Bavokerk in Haarlem of bij de Nieuwe of Sint Catharinakerk in Amsterdam. Ondanks het ontbreken van een hoge klokketoren kan de Grote of Sint Laurenskerk zelfs nu nog opvallen tussen de omringende bebouwing vanwege de rijzige bouwmasa en het grote bouwvolume.

Het komt niet alleen door de hoge bouwmasa en het grote volume dat de kerk al van verre opvalt. De afwijkende kleur van de bouwmaterialen speelt eveneens een rol. Voor de bekleding werd namelijk overwegend lichte (witte of gelige) natuursteen gebruikt, een bouw materiaal dat verder in Alkmaar ten tijde van de bouw noch daarna veel werd toegepast.

III. 2 DE KERK OP EEN KNOOPPUNT VAN LANDWEGEN.

Op de plek waar onze voorouders in 1470 begonnen met de bouw van de huidige Grote of St. Laurenskerk en waar ook enkele voorgangers van die kerk hebben gestaan, kwamen destijds verschillende belangrijke landwegen samen. Die wegen zijn er nog steeds, al is hun aanzien gewijzigd door moderne bestratingsmaterialen, door het plaatsen van verkeerstekens en door vernieuwing van de bebouwing erlangs in verschillende perioden. Maar het moderne doorgaande autoverkeer is er niet meer welkom. En ook daardoor veranderde het karakter van de desbetreffende plek.

Eén van de voornaamste middeleeuwse landwegen in het westen van Nederland was de weg over de langs de kust gelegen strandwal. Deze verbond de verschillende nederzettingen, die op de rand van de strandwal kwamen te liggen, onderling. Daaronder waren nederzettingen die al in de late middeleeuwen waren uitgegroeid tot plaatsen van aanzien en formaat, zoals Den Haag (toen hoofdzetel van het grafelijk hof, thans zetel van de landsregering en hoofdstad van de provincie Zuid-Holland) en Haarlem (toen zetel van het grafelijk hof, thans hoofdstad van de provincie Noord-Holland). Alkmaar, dat in het begin van de 14de eeuw een steunpunt van de grafelijke administratie lijkt te zijn, ontwikkelde zich tot de grootste plaats op de noordelijke uitloper van de strandwal. Waar de weg over de strandwal eindigde, werd de Grote of St. Laurenskerk gebouwd.

De huidige Kennemerstraatweg, die de zuidelijk van Alkmaar gelegen dorpen, waaronder Heiloo, met de stad verbindt, is een stuk van de oude strandwalroute.

Wanneer men de voormalige vestinggracht

(Singel genaamd), die deel uitmaakt van de in ca. 1560 en volgende jaren aangelegde verdedigingsgordel, is overgestoken, heet de historische strandwalweg Ritsevoort. Ritsevoort is een oude benaming, die duidt op het bestaan van een voorde (doorwaadbare plaats).

Na het oversteken van de volgende gracht, de Oudegracht, die een onderdeel vormt van de in 1528-1536 aangelegde omgrachting van de stad, krijgt de route weer een andere naam: Koorstraat. Dit is het laatste stuk van de strandwalweg. Het komt uit bij het koor van de huidige kerk.

De oorsprong van de benaming Koorstraat is niet geheel duidelijk. Wie de huidige situatie kent, waarbij de Koorstraat uitkomt bij het koor van de Grote of St. Laurenskerk, is in eerste instantie geneigd te denken dat de straat haar naam aan het kerkkoor te danken heeft. Het kerkkoor kwam echter pas bij de nieuwbouw die in 1470 inzette, op zijn huidige plek te liggen. Het koor van de voorganger van de tegenwoordige kerk lag vermoedelijk meer naar het westen, onder het huidige schip. Maar ook vóór 1470 was er al een straat met een naam die lijkt op ons hedendaagse "Koorstraat". In diverse documenten ziet men echter dat er dan gesproken wordt over "Korenstraat". Die benaming duidt erop dat we te maken hebben met een straat waar koren werd verhandeld of die naar de korenvelden leidde. In de middeleeuwen werd er op de velden langs de strandwalroute naar Heiloo inderdaad koren verbouwd.

"Wech van Bergen" staat genoteerd op de kaart van Joannes Blaeu uit 1649 bij de weg die het dorp Bergen, gelegen aan de duinrand - ten noordwesten van Alkmaar -,

verbindt met de stad. Die weg, die ook al op oudere kaarten staat aangegeven, liep via de buurtschap Scharloo, even ten westen van de omgrachte binnenstad, en kwam tenslotte uit bij de St. Laurenskerk. Dat is nog steeds zo.

"Wech van den Hoef" ziet men staan op diezelfde kaart van Blaeu uit 1649. Deze weg verbond Alkmaar met Egmond aan den Hoef, een dorp aan de rand van de duinen, ten zuidwesten van Alkmaar. Hier lag destijds de beroemde abdij van Egmond, gesticht in de 10de eeuw.

De contacten waren intensief, zowel tussen abdij en stad, als tussen abdij en St. Laurenskerk.

Op de kaart van Blaeu is te zien dat de weg uit Egmond aan den Hoef doodloopt op de Singel, die deel uitmaakt van de vestingwerken die tussen ca. 1560 en 1590 werden aangelegd. Ook op de eerdere kaart van Jacob van Deventer uit ca. 1561 eindigt de weg uit Egmond aan den Hoef zo abrupt, echter niet bij de Singel (want die was er toen nog net niet), maar op de Oude Gracht, die in 1536 gegraven was, als onderdeel van de toenmalige stadsomgrachting. Zowel op de kaart van Blaeu als op de kaart van Van Deventer is daarom een aftakking van de weg van Egmond aan den Hoef weergegeven, die uitkomt op de oude hoofdstrandwalroute Kennemerstraatweg-Ritsevoort-Koorstraat.

Het ziet er echter naar uit dat de weg van Egmond aan den Hoef vroeger, vóór de omgrachtingen gegraven waren, gewoon doorgelopen heeft en uitmondde in de straat die langs de westzijde van de kerk liep.

Tenslotte is er de Langestraat in Alkmaar zelf. Ook een zeer oude weg. Deze verbond de Grote of St. Laurenskerk, op de rand van

de strandwal gelegen, met de lager gelegen buurten aan de oostzijde van de stad en met de haven. De straat kreeg een voorname allure. Hier verrees, op korte afstand van de kerk, het stadhuis. In dezelfde jaren dat er aan een nieuw kerkgebouw gewerkt werd, kreeg ook het stadhuis een nieuwe behuizing. Er is dan ook op verschillende punten verwantschap tussen de afwerking van kerk en stadhuis te bespeuren (bijvoorbeeld in de vormgeving van het beeldhouwwerk en de peerspits van de toren).

Voorts kwam er in dit oostelijk deel van de Langestraat een aantal woonhuizen van bijzonder formaat, waaronder, pal naast de kerk, het Hooge Huys. Het omvangrijke woonhuis, met een ommuurd voorplein, dat ca. 1450 werd gebouwd, bestaat al lang niet meer. Ook het pand dat er na de afbraak in de 18de eeuw verrees, heeft inmiddels het veld moeten ruimen. De naam van 't Hooge Huys is intussen tot op de dag van vandaag blijven voortleven in de naam van Alkmaars bekendste verzekeringsmaatschappij, die haar hoofdzetel kreeg in een monumentaal pand met grote trapgevel van architect Kropholler (gebouwd in 1931) op de plaats van het vroegere Hooge Huys.

De bewoners van het Hooge Huys, dat wat ouder was dan de huidige St. Laurenskerk, kregen wel heel direct met de kerkbouw te maken toen het koor van de nieuwe kerk zo groot werd dat het hun erf raakte. Daarop werd geregeld dat de bewoners van het Hooge Huys een stuk van hun erf afstonden. In ruil daarvoor kregen zij het recht een eigen toegang te bouwen tot de kapel, die zij al eerder in de nieuwe kerk hadden gekocht. Die toegang is inmiddels al weer jaren dichtgemetseld.

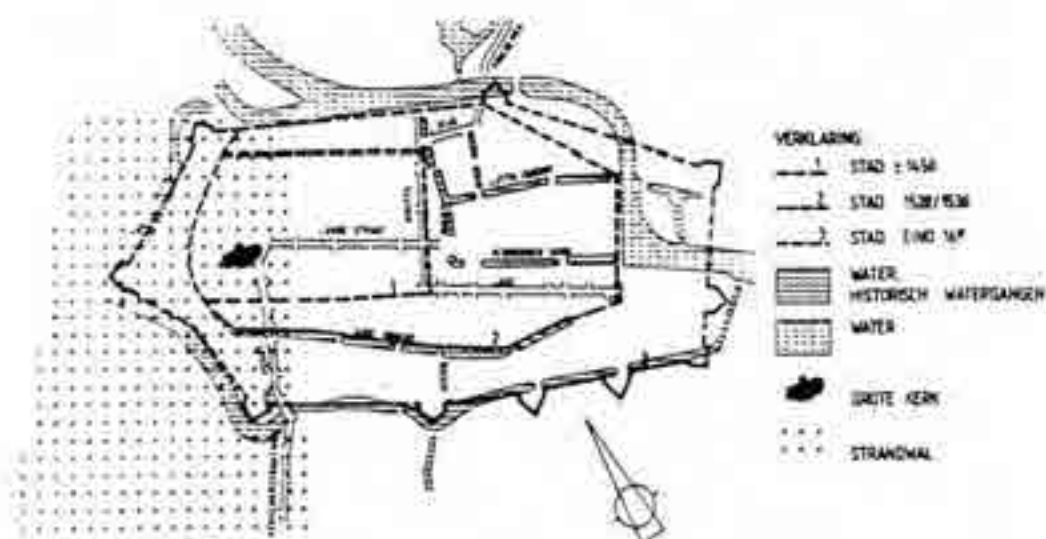
Er waren overigens nog veel meer contacten tussen de bewoners van het Hooge Huys en de kerk in die beginjaren van de bouw.

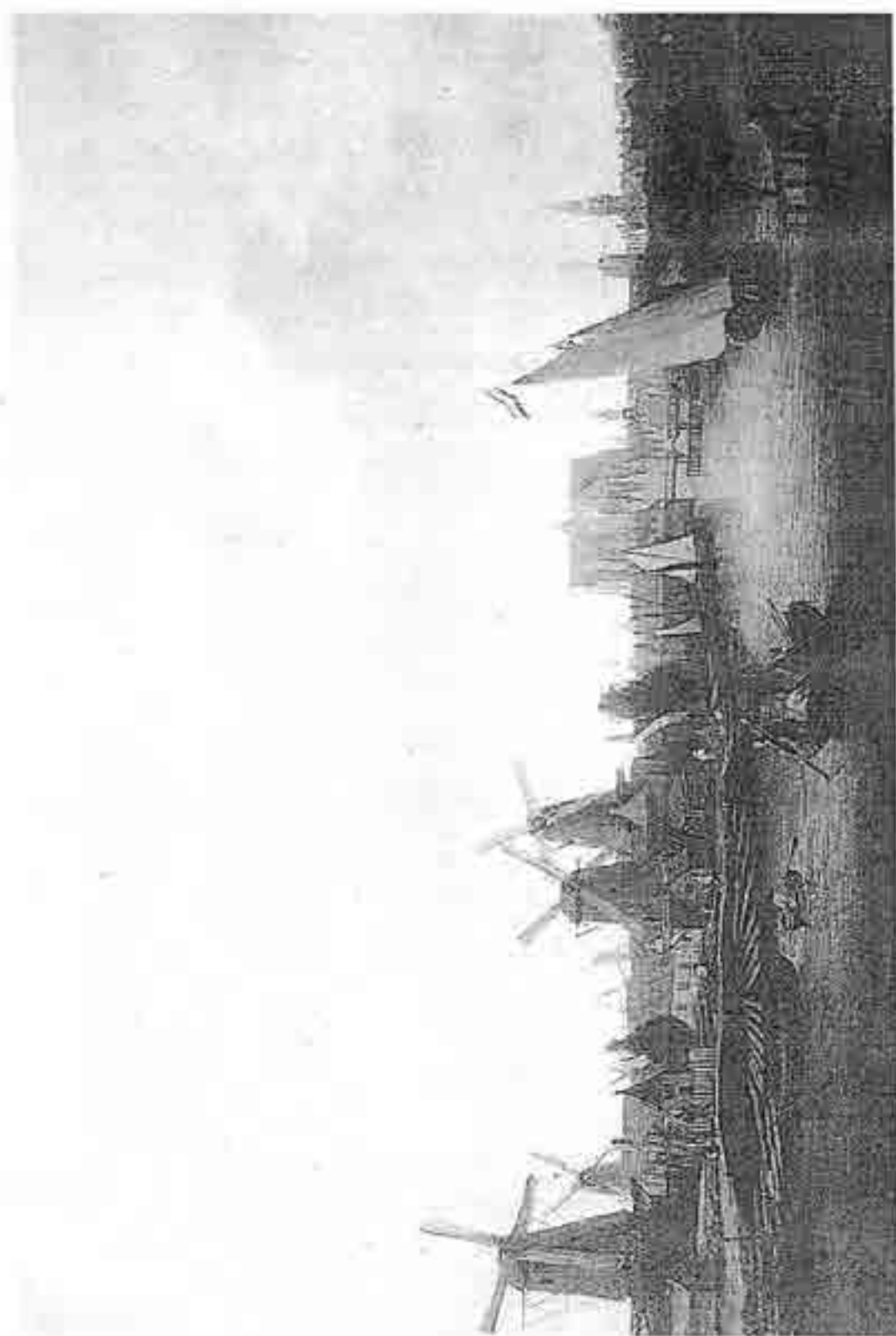

Zo was één van de toenmalige bewoners, Claes Corf - vele jaren invloedrijk lid van het stadsbestuur en tevens rentmeester van de abdij van Egmond - één van de belangrijkste geldschieters die de kerkbouw in financieel opzicht mogelijk maakte. Hij was ook de man die al in een vroeg stadium van de kerkbouw de kapel kocht waarvan hierboven sprake was.

Maar het Hooge Huys was niet het enige pand van grote voornaamheid dat de Langestraat telde. Naast het Hooge Huys staat nog

altijd de luxueuze woning die Carel de Dieu, één van de Alkmaarse burgemeesters, in het midden van de 18de eeuw liet bouwen. De fraaie interieurs uit de bouwtijd bleven bewaard. Een ander pand uit dezelfde luxe klasse is het Moriaanshoofd naast het stadhuis, met o.a. een uitzonderlijk rijk gedecoreerde voorgevel uit de eerste helft van de 18de eeuw. Deze werd opgetrokken in opdracht van weer een andere welgestelde Alkmaarse burger, Simon Schagen. Ook hij was enkele jaren burgemeester van de stad.

III.3 DE KERK EN HET WATER.

Hoewel de kerk niet onmiddellijk door water omringd wordt, heeft het gebouw op diverse manieren met het water in en bij Alkmaar te maken gehad. Zonder al dat water, dat in de late middeleeuwen in en om de stad te vinden was en voor een deel nog steeds te vinden is, was het gebouw namelijk niet in zijn huidige vorm tot stand gekomen.

In één van de vorige paragrafen werd al opgemerkt, dat aan de kerk nogal wat natuursteen is verwerkt, die van verre aangevoerd moest worden.

Het ging onder meer om Bentheimer zandsteen, die men uit Duitsland haalde, en om witte Gobertange en Ledesteen, die uit België kwam. Al deze soorten zijn in grote hoeveelheden verwerkt.

De aanvoer van dergelijke grote hoeveelheden steen was in de late middeleeuwen eigenlijk alleen goed mogelijk via het water. Het zal de kerkbouwers van toen dan ook zeer goed uitgekomen zijn dat Alkmaar in die jaren uitstekende waterverbindingen had met andere gebieden in Europa.

Van het Voormeer konden de schepen met bouwmaterialen langs de Laat (toen nog niet gedempt) of de Oudegracht naar een klein haventje varen, dat de naam Scheteldoekshaven droeg. De naam bestaat nog steeds maar het water in kwestie is allang geen haven meer.

Overigens werden aan het kerkgebouw niet alleen grote hoeveelheden buitenlands natuursteen verwerkt, maar ook de nodige baksteen en het nodige hout (o.a. voor de kap en het houten tongewelf). Ook die bouwmaterialen zullen geheel of grotendeels via het water naar de bouwplaats zijn gebracht.

Het water was niet alleen van groot belang voor de aanvoer van de bouwmaterialen, maar ook voor de financiering van het hele kostbare bouwproject. Naast de gebruikelijke giften kregen de kerkmeesters ook inkomsten door de verkoop van stukken moeras en water in het Voormeer, aan de oostzijde van de stad. Nadat de kopers die stukken moeras en water hadden aangeplempt, kon er worden gebouwd. Aldus geschiedde onder meer aan het Verdrunkenoord en aan het Fnidsen.

De kopers betaalden de eerste jaren na 1470 vooral in steen en kalk, die nodig waren bij de kerkbouw (zie Van Drunen, "Geschiedenis van de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar", p. 6).

De grote belangstelling van de kopers voor de natte gronden in het oosten van de stad hing samen met de economische bedrijvigheid die daar ontstaan was. Zo was er aan het einde van de 15de eeuw al sprake van een haven aan het oostelijke uiteinde van de Langestraat.

De voortdurende aanplempingen in de Voormeer leidden ertoe dat er geleidelijk aan een forse wijk aan de oostzijde van de stad tot ontwikkeling kwam, die in omvang kon wedijveren met de oude stadskern meer naar het westen. Mede door die enorme stadsuitbreiding in het oosten kwam de kerk aan het eind van de 16de eeuw in een uithoek van de stad te liggen (zie hierover het kaartje in de "Toelichting op het artikel tot aanwijzing van Alkmaar tot beschermd stadsgezicht", p. 1).

*Almanac kende in de
middeleeuwen veel
kloosters. Ze lagen soms
dicht bij elkaar in het
midde van de stad.*

Alleen het

*Christenkluis (6) uit
1492 lag vlak buiten de
stad en verrees omroep
1560 bij het graven van de
stadgracht. Toen Cornelis
De Meel in 1597 een fraais
middeleeuws graven
bouwde hier een dorp,
was er nog vijf*

*kloosters op de plaats van te
zijn: 1. Sint
Catharina, 2. Sint
Lieve*

Provenant uit 1413.

*3. Sint Salvator, 4. Sint
1412-1413.*

4. Sint Maria

*Magdalena, 5. Sint
1447.*

*6. Sint Salvator, 7. Sint
1447.*

*(ontleend aan Almanac, Ach
Lieve Tijd)*

III.4 DE KERK EN DE OMRINGENDE KLOOSTERBEBOUWING.

In de late middeleeuwen vestigden zich in alle Noordnederlandse steden tal van kloosters. Ook in Alkmaar was dat het geval. Verschillende van die kloostercomplexen waren te vinden in de onmiddellijke nabijheid van de Grote of St. Laurenskerk. Zij stonden er eerder dan het huidige kerkgebouw. Geen van die kloosters is bewaard gebleven. Maar enkele straatnamen herinneren nog aan hun bestaan. Zoals de Sint Katherijnenstraat aan de westzijde van de kerk en de Paternosterstraat aan de noordzijde.

Het oudste klooster in Alkmaar was aan Sint Catharina gewijd.

Het in 1394 gestichte klooster was een vrouwenklooster en werd later ook wel "Oude Hof" genoemd. Het lag ten westen van de kerk, op de plaats waar in de 19de eeuw het Rijks Opvoedingsgesticht kwam en na de Tweede Wereldoorlog een nieuw hoofdpostkantoorgebouw van de Alkmaarse architect Tauber opgetrokken werd.

Ten noordwesten van de kerk verrees in 1432/1452 een ander vrouwenconvent, gewijd aan Sint Salvator. In later tijd werd het ook wel "Middelhof" genoemd.

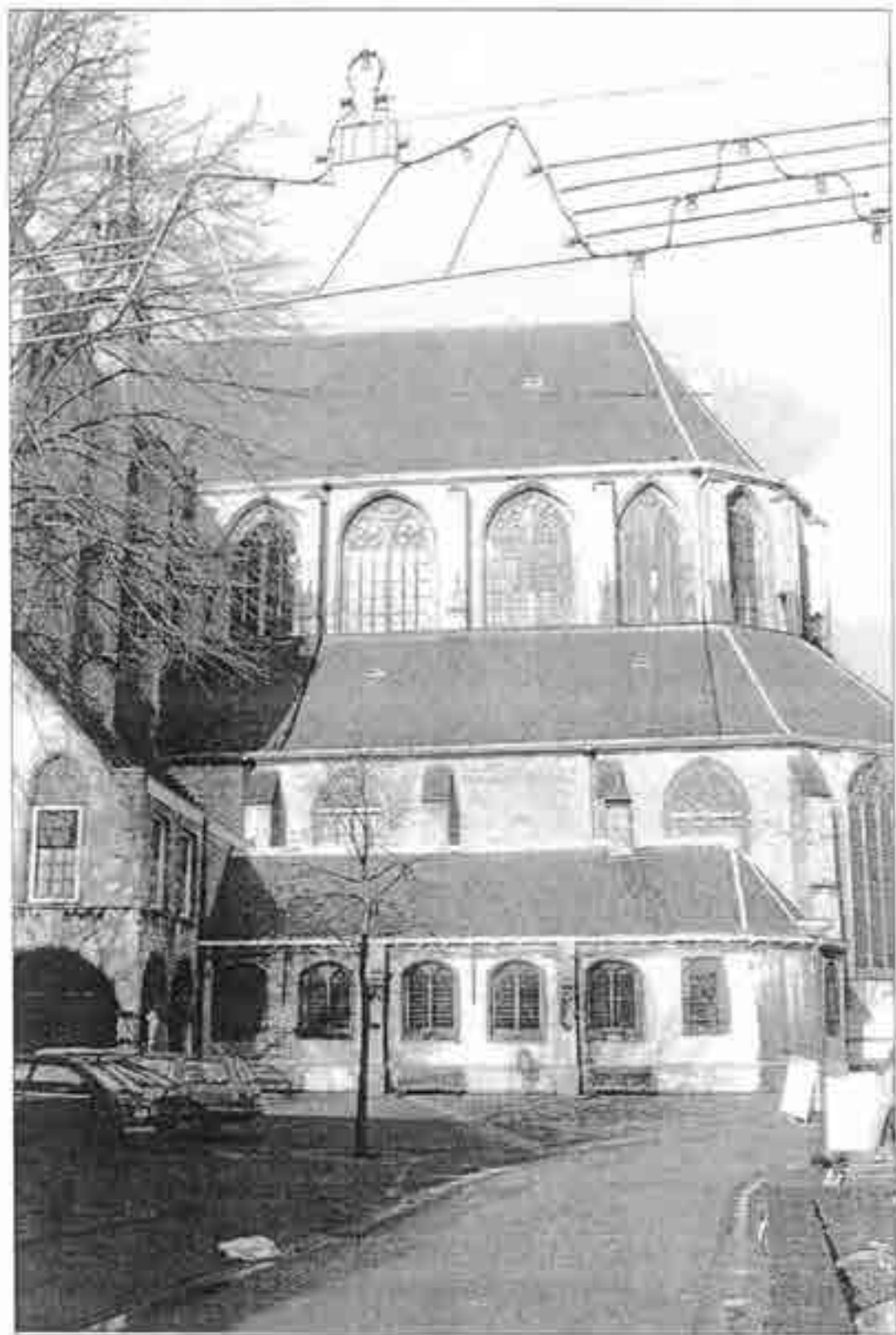
Voorts was er een mannenklooster; het Minnebroedersklooster uit 1447. Het lag ten noorden van de kerk. In de tijd dat men bezig was aan de bouw van de St. Laurenskerk, waren de broeders bezig hun kloosterkapel te bouwen. Daartoe leenden ze van de kerkmeesters in 1484 enige tienduizenden stenen (zie Van Drunen, op cit. p. 4).

Alkmaar kreeg in die jaren nog meer kloosters. Zij lagen echter verder van de kerk vandaan en blijven hier buiten beschouwing.

Zoals in alle steden in de Noordelijke Nederlanden is geschied, moesten de kloosterlingen hun gebouwen verlaten nadat de Spanjaarden waren verdreven (in Alkmaar dus na het ontzet van 1573) en de hervormde religie de status van "Publieke kerk" had gekregen. De kloosters vielen toen aan de stedelijke overheid, die er tal van voorzieningen met een publiek karakter huisvestte. Zo werd in het klooster van Sint Salvator het Elisabethgasthuis ondergebracht. Overigens kon de aard van die voorzieningen, zelfs binnen één complex, zeer uiteenlopen. Dat was bijvoorbeeld het geval in het Oude Hof, waarin in de 18de eeuw zowel een tuchthuis als een anatomieleslokaal en een concertzaal te vinden waren.

Niet alleen de kloosters zelf werden geschikt gemaakt voor hun nieuwe functies (waarvoor in de loop der tijd de nodige verbouwingen plaatsvonden), ook de kloosterterreinen konden heringericht worden. Zo kreeg het terrein van het Minnebroedersklooster, "t Munniken erf" genaamd, de bestemming van beestenmarkt. "Koemarkt" staat er op de kaart van Joannes Blaeu uit 1649 aangegeven, in andere bronnen is in dat jaar sprake van een "Beesten- en Paardenmarkt" op het desbetreffende terrein. De huidige benaming is "Paardenmarkt".

Hoewel er van de voormalige kloosterbebouwing boven de grond niets over is, zijn er daarna diverse grote publieke voorzieningen gevestigd op de desbetreffende plaatsen. Wij noemen hier het al vermelde hoofdpostkantoor op de plaats van het Oude Hof, ten westen van de kerk, en het Cultureel Centrum De Vest op de plaats van de Middelhof, ten noordwesten van het kerkgebouw (veel van de informatie in deze paragraaf is ontleend aan "Ach Lieve Tijd", deel Alkmaar).

III. 5 BESTRATING, BEPLANTING, KERKHOVEN.

Van de oorspronkelijke bestrating en beplanting rond de kerk is niets bewaard gebleven. Thans is er aan drie zijden een bestrating, en wel langs de westzijde, noordzijde en zuidzijde. Aan de zuidzijde bevindt zich een plantsoen.

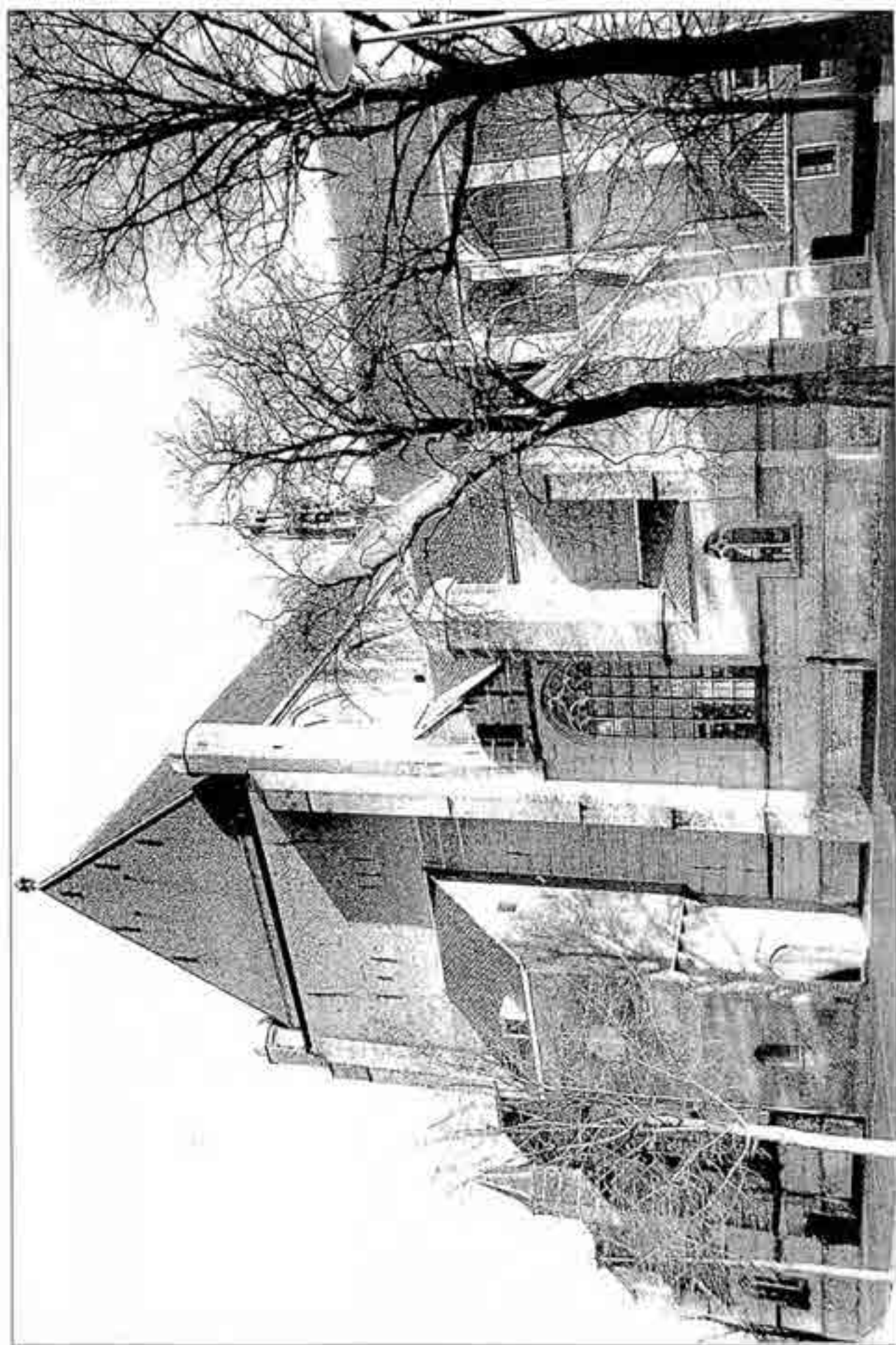
In de bestrating aan de westzijde is in stenen van een afwijkende kleur de loop van de fundering van een oude klokketoren aangegeven. Gaat het om de klokketoren die in 1468 instortte, of om een geplande, doch nooit uitgevoerde klokketoren van later datum? Wellicht kan een archeologisch onderzoek nog eens het antwoord geven op deze vraag.

In het verleden heeft het er hier heel anders uitgezien. We zullen die veranderingen hier niet nagaan. Wel wordt vermeld dat er

vroeger aan de noordzijde een klein kerkhof was, waar o.a. misdadigers werden begraven. Hoewel er al sinds de opening van de Algemene Begraafplaats aan de rand van de Alkmaarder Hout in 1830 niet meer binnen de bebouwde kom begraven mocht worden, werd het kerkhof pas in 1864/1865 opgeruimd (zie Van Drunen, op. cit. p. 21).

Het grootste kerkhof lag aan de zuidzijde, ongeveer op de plek waar zich nu een modern aangelegd plantsoen uitstrekt.

In 1644 werd er rond het kerkhof een muur gebouwd. Diverse kunstenaars uit de 18de eeuw en het begin 19e eeuw hebben dat ommuurde kerkhof ten zuiden van de kerk getekend (zie tekening afgebeeld bij IV. 13). Ook dit kerkhof is in de 19de eeuw opgeruimd.

IV HET KERKGEBOUW.

Op 9 juni 1470 werd de eerste steen gelegd voor de huidige Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar, aldus C.W. Bruinvis in zijn verhaal over "De bouw en versiering der St. Laurens - of Groote Kerk te Alkmaar" (verschenen in de "Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdóm van Haarlem", 1904, p. 192-236).

In het begin van onderstaand verhaal is veel uit het zijne overgenomen.

Men begon niet zo maar op een willekeurig tijdstip en op een willekeurige plek te bouwen. Eerder al heeft er op dezelfde plaats een kerkgebouw, gewijd aan St. Laurens, gestaan. Ook daarover bericht Bruinvis ons in zijn genoemde bijdrage. Bij die kerk was een toren. Deze stortte op 29 oktober 1468 in, waarbij twee zusters uit een naburig klooster gedood werden en tevens de oude St. Laurenskerk beschadigd werd.

Nog geen twee jaar later, op 9 juni 1470, werd de eerste steen gelegd voor de bouw van de tegenwoordige kerk. Helaas gaan de aantekeningen van de kerkmeesters niet verder terug dan tot 1483, zodat wij over de eerste jaren van de bouw niet nader ingelicht zijn.

Vanaf 1483 zijn er allerlei vermeldingen over steenleveranties, zowel van natuursteen uit het buitenland als van inheemse baksteen. Ook wordt er hout gekocht. Deze belangrijke gegevens zijn reeds alle door Bruinvis in genoemd artikel gepubliceerd, en het lijkt niet zinvol om ze hier te herhalen.

Uit de archiefstukken wordt niet onmiddellijk duidelijk in welke volgorde de diverse onderdelen van het gebouw verrezen zijn. Tamelijk gebruikelijk was een bouwwijze waarbij in grote lijnen werd gewerkt van oost naar west. Zeker als er, zoals in het geval van de Alkmaarse St. Laurenskerk, sprake was

van een nog (ten dele) bestaande voorganger. De funderingen van zo'n voorganger bevinden zich dikwijls onder het schip van de latere kerk; nader onderzoek heeft inmiddels uitgewezen dat dit ook in Alkmaar het geval is.

Dikwijls begon men echter ook al in een vroeg stadium aan de kapellen en zijbeuken van het schip. In de St. Jan in Den Bosch geschiedde dat bijvoorbeeld al geruime tijd, voordat transept en kruising voltooid waren (zie over de bouw van deze laatgotische basiliek: C. Peeters, "De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch", in de reeks "Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst", Zeist/'s-Gravenhage 1985, o.a. p. 386-392). Iets dergelijks zal ook bij de bouw van de St. Laurenskerk in Alkmaar geschied zijn.

Het precieze jaar van de voltooiing van de bouw is niet bekend. Bruinvis vermeldt een oude aantekening, waarin het jaar 1521 wordt genoemd voor de kerkwijding, maar acht zelf dat jaartal "niet geloofbaar". Hij meent dat het kerkgebouw reeds eerder voor zijn bestemming geschikt geweest moet zijn. Wellicht zal nader onderzoek nog eens meer licht op deze kwestie kunnen werpen. Vooralsnog wordt ca. 1520 aangehouden, ermee rekening houdend dat aan het merendeel van onze grote stadskerken ongeveer 50 jaar lang gewerkt werd.

Dat sluit intussen niet uit dat reeds voltooide onderdelen al lang in gebruik genomen waren alvorens het gehele bouwwerk af was.

De St. Laurenskerk in Alkmaar is voor Nederlandse begrippen een groot kerkgebouw. De totale lengte bedraagt ca. 85 meter, de hoogte ca. 35 meter.

De plattegrond van de kerk is die van een Latijns kruis. Wat betreft de hoogte heeft de kerk de opbouw van een basiliek. Dat wil zeggen dat er een hoge middenbeuk is, waartegen lagere zijbeuken zijn aangebouwd. Langs de zijbeuken van het schip zijn kapellen te vinden.

Een dergelijke plattegrond en opbouw zijn in de late middeleeuwen in de Nederlanden zeer gebruikelijk voor grote stadskerken.

De bouwstijl waarin de kerk is opgetrokken, is die van de gotiek, en wel de late gotiek.

In publicaties die handelen over de geschiedenis van de Nederlandse architectuur, is er al verschillende malen op gewezen dat de Grote of St. Laurenskerk behoort tot een groep kerken in het westelijk deel van de Nederlanden, die een aantal kenmerken gemeen hebben. Bijvoorbeeld de bekleding van de buitenmuren met witte Belgische steen (Gobertange- en Ledestein), of de wijze waarop de wanden van de middenbeuk zijn opgebouwd. Karakteristiek zijn ook de kapitelen met dubbele rijen gekrulde bladeren, zgn. koolbladkapitelen.

F.A.J. Vermeulen spreekt in zijn "Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst", deel I (Den Haag, 1928, p. 421 en p. 430-444) nog van de "West-Nederlandsche groep". Daarna wordt voor de desbetreffende kerken echter gesproken van "Brabantse gotiek". Deze benaming, o.a. gebruikt door E.H. Ter Kuile in "Duizend jaar bouwen in Nederland", deel I ('s-Gravenhage 1948), wordt ook in het hiernavolgende aangehouden.

Alle auteurs beschouwen de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar als de meest noordelijke vertegenwoordiger van de groep kerken die in Brabants gotische stijl gebouwd zijn.

Bij alle kerken die tot de groep van Brabants gotische gebouwen behoren, zijn Belgische

ontwerpers betrokken geweest. Soms is uit archieven bekend welke, in andere gevallen ontbreken die gegevens. Dat laatste gaat helaas ook op voor de St. Laurenskerk.

In het verleden is de naam van de bekende uit Mechelen afkomstige familie Keldermans meermalen genoemd. Volgens Vermeulen (op. cit. p. 442) is het plan "toen klaarblijkelijk ontworpen door den Mechelsen bouwmeester Andries Keldermans". En hij geeft er als toelichting bij: "Althans in aantekeningen der kerkmeesters wordt vermeld, dat men in 1502 van Anthonis Keldermans, zoon van Andries, zandstenen waterlijsten ontving, die om het kruiswerk en boven den vensters zouden gaan, naar het daarvoor door zijn vader geleverd ontwerp".

In het boek "De gotische kerkelijke bouwkunst" in de reeks "De Schoonheid van ons land" van M.D. Ozinga m.m.v. R. Meischke (Amsterdam 1953) wordt Anthonis I Keldermans een "overwegend aandeel in de vormgeving der Alkmaarse kerk" toegekend, maar wordt er aan toegevoegd: "al kan een andere meester een aanvang met het werk gemaakt hebben".

Het is hier niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de vraag of het ontwerp van de kerk al dan niet toegeschreven kan worden aan de familie Keldermans. Feit is, dat de naam Keldermans pas laat in de Alkmaarse rekeningen vermeld wordt, wat niet nadrukkelijk pleit voor de betrokkenheid van het geslacht in de ontwerpfase.

In de recente literatuur is dan ook de naam van een andere belangrijke bouwmeester van de Brabantse gotiek naar voren geschoven, en wel die van Evert Spoorwater. Dit gebeurde onder andere in het verhaal dat R. de Kind schreef over "De plaats van de Sint Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater" in

119. *Verspreidingskaart van de werkzaamheden van Evert Spoorwater in de Nederlanden. 1986.* 1. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekerk (1439). 2. Dordrecht, Onze-Lieve-Vrouwekerk (1439). 3. Bergen op Zoom, Sint-Gertrudiskerk (1443). 4. Haarlem, Sint-Bavokerk (1445). 5. Vrasene, Heilig-Kruiskerk (1448). 6. Hulst, Sint-Willibrorduskerk (1450). 7. Middelburg, stadhuis (1452). 8. Kortrijk, Leiebrug (1469). 9. Veere, stadhuis (1474); Onze-Lieve-Vrouwekerk (toegeschreven). 11. Briele, Sint-Catharinakerk (toegeschreven). 12. Alkmaar, Sint-Laurenskerk (toegeschreven).

de bundel "Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd" (Bergen op Zoom/Alphen aan den Rijn, 1987, p. 133-157). Deze Evert Spoorwater was in 1440 poorter van Antwerpen geworden en overleed aldaar in 1474.

Bij zijn leven was hij als bouwmeester betrokken geweest bij de bouw van de door anderen reeds begonnen Onze Lieve Vrouwekerk (thans kathedraal) in Antwerpen. Naast zijn activiteiten voor die kerk had hij kennelijk voldoende tijd om zich ook met de bouw van andere kerken te bemoeien. Voor verschillende heeft hij ontwerpen gemaakt.

De door Spoorwater ontworpen kerken hebben, om de formulering van De Kind over te nemen, een "robuust, sober en helder" karakter. Daarbij slaat "robuust" op het gebruik van zuilen (in plaats van elegante bundelpijlers, zoals in vele laatgotische kerken elders geschiedde), "sober" op de eenvoudige decoratie en "helder" op de wijze van wandopbouw in het interieur, waarbij steeds de scheiboogzone beneden duidelijk is gescheiden van de triforiumzone daarboven. Deze karakteristieken treft men inderdaad aan in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar.

Tot de belangrijke werken van Spoorwater in het noorden behoort zijn bijdrage aan de bouw van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem. Vanaf 1445 tot aan zijn dood in 1474 is hij bij de bouw van die kerk betrokken geweest. Vanuit Haarlem kan hij naar Alkmaar gehaald zijn. Ook later, bij de inrichting van de St. Laurenskerk, zien we dat regelmatig een beroep gedaan zal worden op kunstenaars die eerder in Haarlem werkzaam waren.

In zijn artikel wijst R. de Kind op diverse overeenkomsten tussen de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar en de andere Spoorwaterkerken. Met name wordt gewezen op de St. Willibrorduskerk in Hulst, waarvoor Spoorwater in 1462 het koor ontwierp. Op

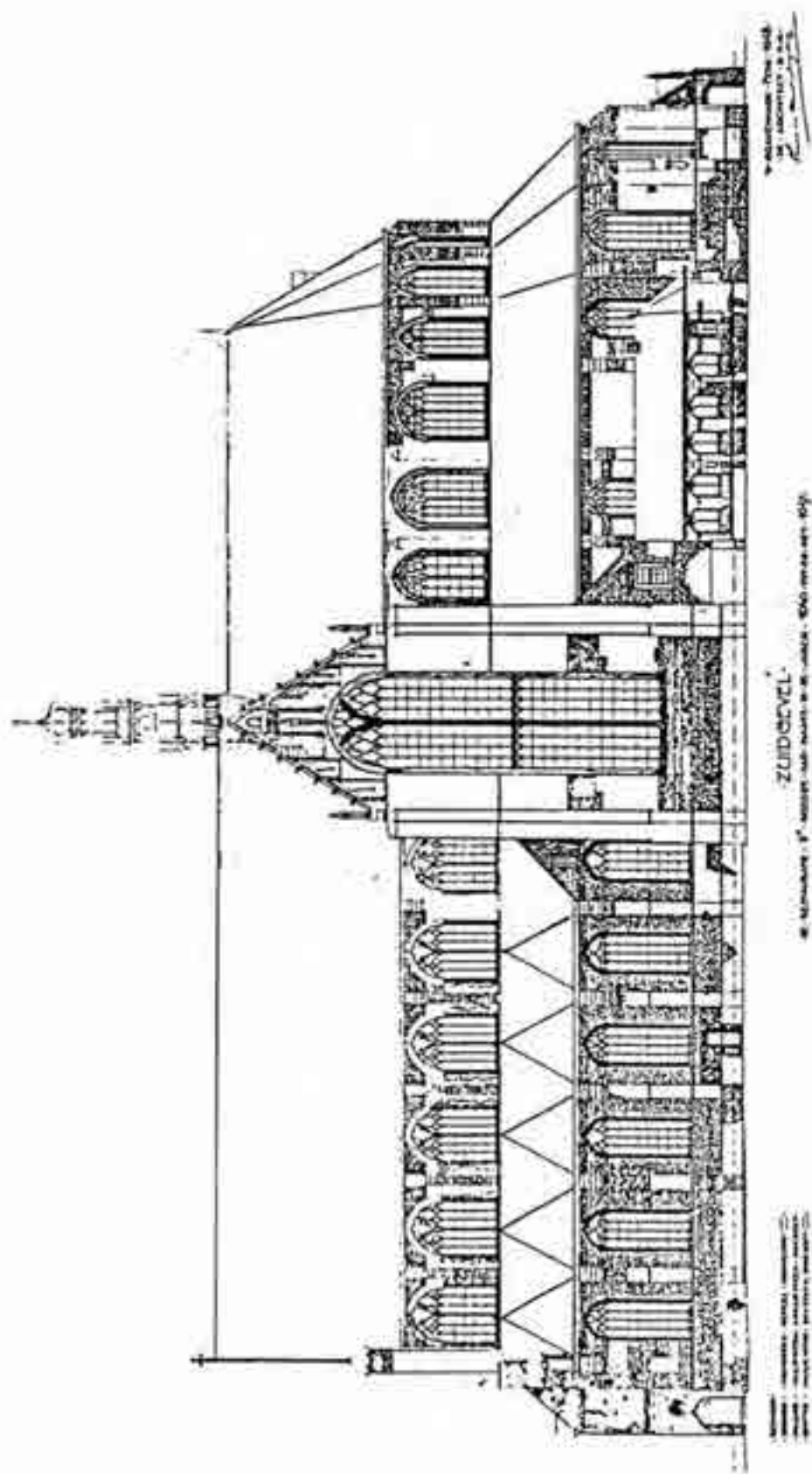
grond van deze overeenkomsten schrijft R. de Kind de Alkmaarse kerk aan Spoorwater toe.

Na Spoorwaters dood in 1474 werkten anderen aan de door hem ontworpen kerken voort. Tot de bekende namen die we dan tegenkomen, behoort die van de familie Keldermans, die niet alleen betrokken was bij de Grote Kerk in Alkmaar, maar ook elders. Waarschijnlijk traden zij in Alkmaar vooral als leverancier van natuursteen op (zie hierover ook de uitgave "Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden", 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987, p. 69 - 72).

Ook na de voltooiing van het eigenlijke kerkgebouw, omstreeks 1520, zijn er nog bouwactiviteiten geweest. O.a. aan de diverse aanbouwen, waarvan sommige naar men meent nog tijdens de bouw van de kerk zijn opgetrokken, andere kortere of langere tijd daarna. Deze aanbouwen worden hierna in afzonderlijke paragrafen behandeld.

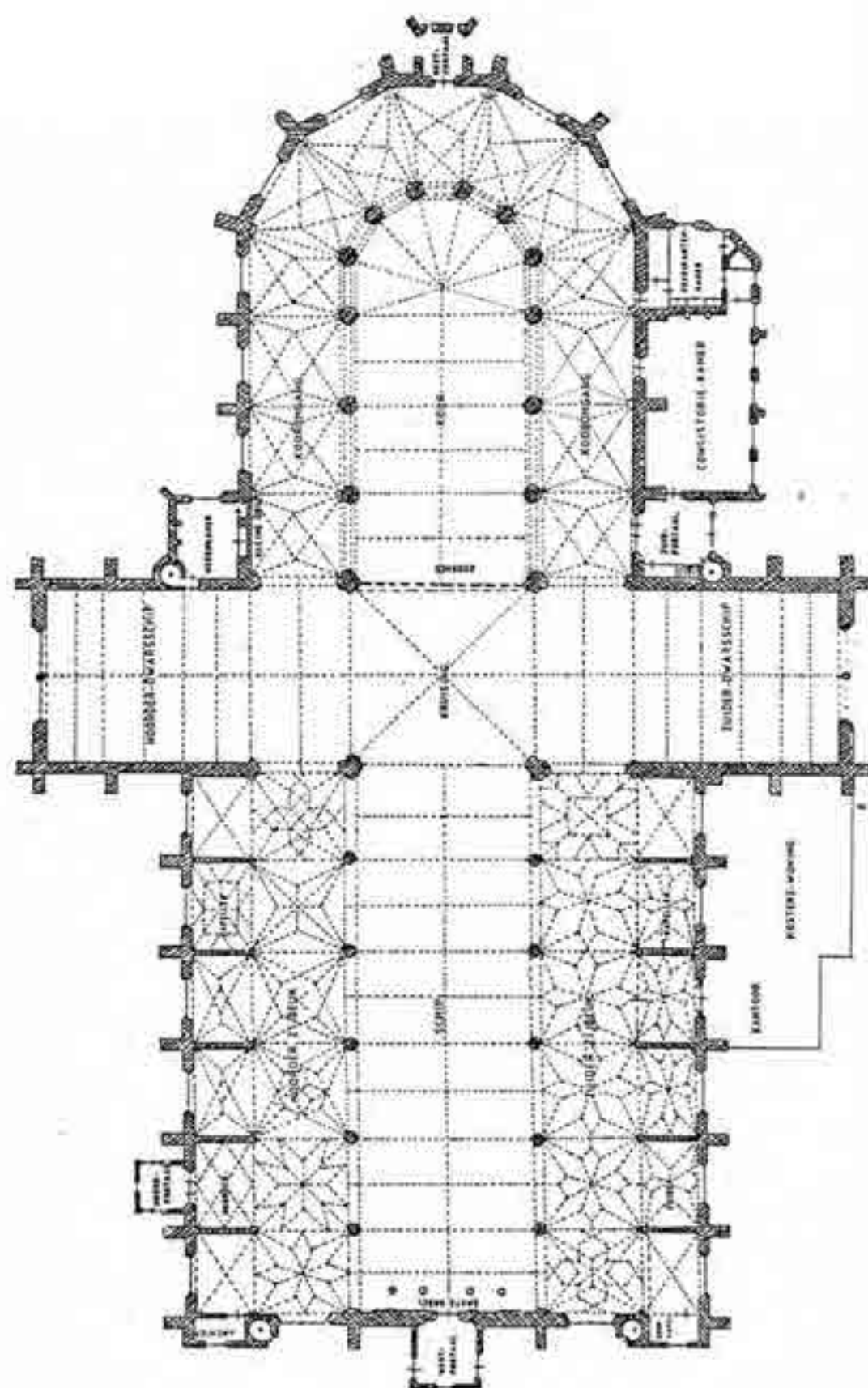
Er is geen gebouw uit de late middeleeuwen ongewijzigd tot ons gekomen. Dat geldt ook voor de Grote Kerk in Alkmaar. Er zijn vernielingen geweest, maar ook vernieuwingen. Lang niet alles wat in het verleden gewijzigd werd is thans nog zichtbaar: wat dat aangaat is het een en ander ongedaan gemaakt bij de grote restauraties van de jaren 1885-1886 en 1923-1948.

Wat er overigens precies bij de restauratie van 1885-1886 geschied is, is niet systematisch nagezocht. Alleen de opmerkingen van Van Drunen in zijn "Geschiedenis van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar" (een gestencilde uitgave, ongedateerd, met veel gegevens over de geschiedenis van de kerk, echter met veel kleine onnauwkeurigheden/tikfouten) en H. van der Kloot Meyburg,

die de laatste restauratie leidde (zie zijn gestencilde uitgave "Restauratie van de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar", 1955), zijn gelezen. In ieder geval is toen aan de bekleding van de buitenmuren, o.a. langs de kapellen en aan de westgevel, het nodige vernieuwd, en dat geschiedde opnieuw bij de restauratie onder leiding van Van der Kloot Meyburg zelf.

Tot de grote veranderingen die bij deze laatste restauratie hebben plaatsgevonden, behoort de gehele ontleistering van de wanden van de hoge middenbeuk en van het transept. Daardoor kreeg niet alleen het kerkinterieur een totaal ander aanzien dan de ontwerper van destijds heeft kunnen voorzien, maar werden ook vele bouwsporen, die een nader licht zouden kunnen werpen op de geschiedenis van het gebouw, onherroepelijk uitgewist.

IV.1 DE PLATTEGROND VAN DE KERK.

De plattegrond van de Grote of St. Laurenskerk is, wat de huidige hoofdvorm betreft, tot stand gekomen tussen 1470 en ca. 1520. Het voor Nederlandse begrippen grote gebouw heeft - zoals gebruikelijk voor dergelijke grote stadskerken - de plattegrondsvorm van een Latijns kruis, waaraan deels nog in de bouwtijd, deels daarna enkele aanbouwen zijn gezet. Het koor is zevenzijdig gesloten. De totale lengte van koor en schip bedraagt, gemeten binnen de muren, ca. 83,5 m.

Schip en koor hebben een doorlopende driebeukige aanleg. Dat wil zeggen dat het koor een kooromgang kreeg en dat het schip is voorzien van zijbeuken. De breedte van het middenschip bedraagt (gemeten van pilaarhart tot pilaarhart) ca. 13 meter, de breedte van kooromgang en zijbeuk bedraagt ca. 7 meter.

Koor en kooromgang (resp. schip en zijbeuken) worden gescheiden door ronde pilaren op achtkante basementen. Op de hoeken bij de kruising staan kruisingpijlers. Zij hebben de vorm van eenvoudige bundelpijlers.

Het schip telt zes rechthoekige traveeën, het koor drie rechthoekige traveeën; daarna volgt de zevenhoekige sluiting. Op het eerste gezicht lijken de afmetingen van schip- en koortraveeën gelijk, maar bij nader blik blijkt dat de schiptraveeën iets langer zijn (ca. 6,5 meter) dan de koortraveeën (ca. 6 meter). Niet alleen de traveemaat verschilt iets, ook de afmetingen van de zuilen en de daarbijbehorende achtkante basementen tussen de traveeën zijn in het schip wat groter dan in het koor.

Het schip heeft van begin af aan een doorlopende reeks kapellen langs de zijbeuken ge-

had. Deze zijn ca. 4 meter diep. Bovendien kwamen er nog twee zeer ondiepe kapellen aan de westzijde, één grenzend aan de meest noordwestelijke zijkapel (en slechts van daaruit toegankelijk), één grenzend aan de meest zuidwestelijke zijkapel (en slechts van daaruit toegankelijk). Deze kleine kapelletjes liggen ingeklemd tussen een steunbeer en een lage traptoren.

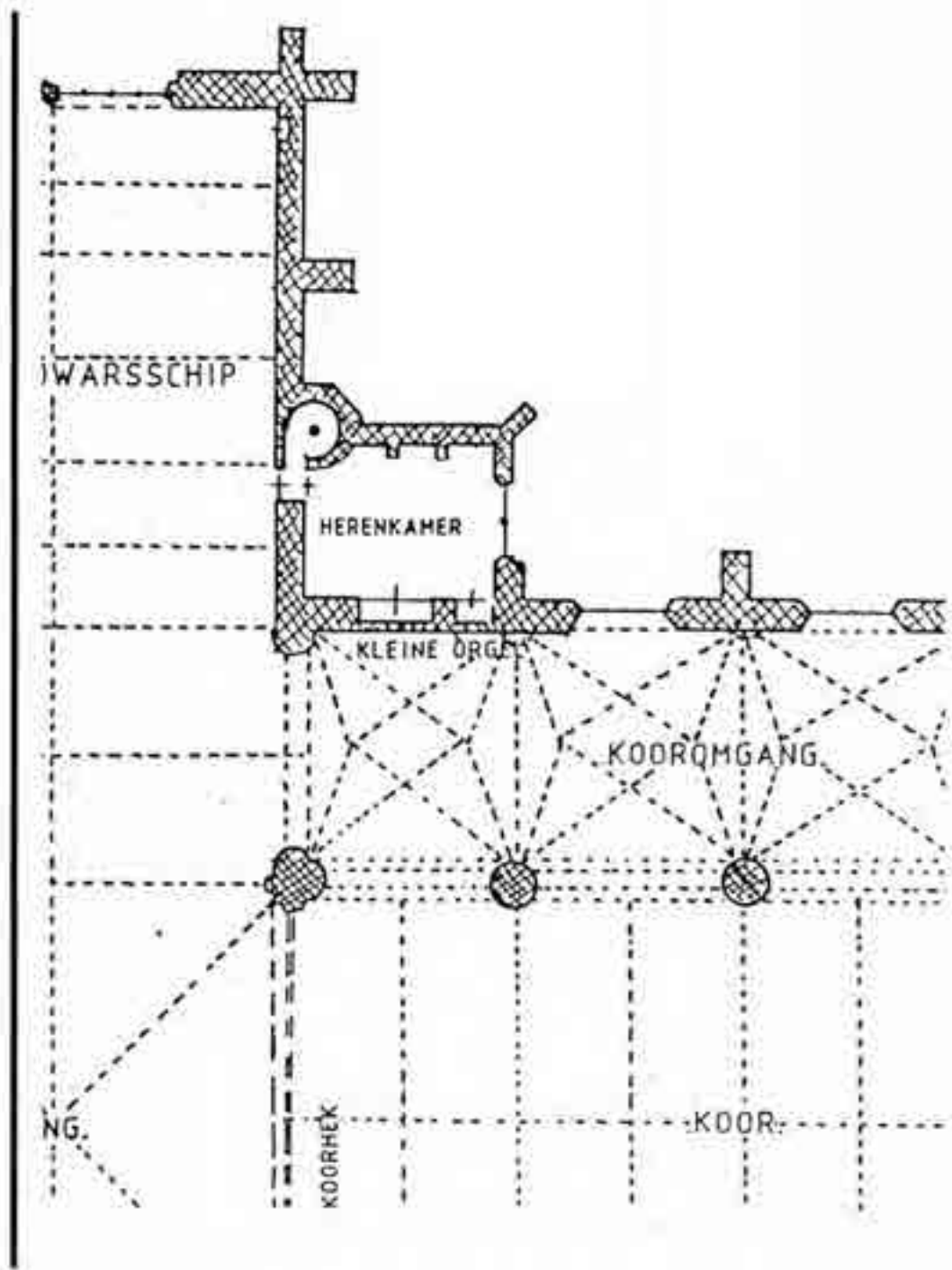
Langs de kooromgang kwam geen doorlopende kapellenreeks.

Het transept bleef eenbeukig van aanleg. De breedte is nagenoeg gelijk aan die van de middenbeuk van schip en koor, namelijk bijna 13 meter.

De twee lage traptorens aan de westzijde zijn reeds genoemd. Zij liggen op de scheiding tussen zijbeuken en zijkapellen. Bovendien zijn er aan de westzijde nog twee hoge traptorens; zij flankeren de middenbeuk.

In de hoek tussen zuiderdwarsbeuk en zuiderkooromgang bevindt zich de aanbouw van het zuiderportaal, dat de vorm kreeg van een zuilenportiek. Daarboven kwam de librije. De afmetingen bedragen ca. 5,5 x 13 meter. Aan de oostzijde van dat zuiderportaal ligt de langgerekte sacristie (thans consistorie, met aan het oostelijke uiteinde de predikantenkamer). Deze aanbouw is ca. 7 meter breed en ca. 17,5 meter lang (binnenmaten). Beide aanbouwen, het zuiderportaal met de librije en de sacristie, behoren in hun huidige vorm niet tot de allereerste opzet.

Bij de vorige restauratie o.l.v. Herman van der Kloot Meyburg in 1940 werd op deze plek de fundering van een kleinere sacristie gevonden (zie Van der Kloot Meyburg, op. cit., p. 54). De vervanging van de oorspronkelijke aanleg door de nieuwe in deze hoek

moet echter al spoedig hebben plaatsgevonden, in ieder geval voor ca. 1550.

Aan de oostzijde van het zevenzijdig gesloten koor bevindt zich een nagenoeg vierkante uitbouw (binnenmaten ca. 3 x 3 meter), waarvan de oorspronkelijke functie niet met zekerheid bekend is. De aanbouw zal nog uit de bouwtijd stammen of van kort daarna, te oordelen naar de stijl van de decoratie.

De aanbouw, die een deur heeft naar de kooromgang, zal hier verder worden aangeduid als "oostportaal".

In de hoek tussen noorderdwarsbeuk en noorderkooromgang ligt een 16de-eeuwse aanbouw, die tot balgenhuis dient van het orgel uit 1511 in de kooromgang. Sinds de

verbouwing aan het begin van de 19de eeuw dient de benedenruimte, "herenkamer" genaamd, tot vergaderruimte der kerkvoogden. De binnenmaten bedragen ca. 4 x 5 meter.

Aan de noordzijde van de tweede noorderzijbeukkapel (gerekend vanaf het westen) bevindt zich een toegangsportaal. De binnenmaten bedragen ca. 3 x 3 meter.

Tenslotte bevindt zich aan de westzijde, tegen het midden, een eenvoudige bakstenen aanbouw. Deze aanbouw, die in de 17de eeuw werd verhoogd ten behoeve van de balgen van het grote westorgel, staat iets schuin geplaatst ten opzichte van de rest van het gebouw. De binnenmaten bedragen ca. 4 x 4 meter.

IV.2 HET EXTERIEUR VAN DE KERK.

De Grote of St. Laurenskerk, gebouwd op de plattegrond van een Latijns kruis, is een basilicale kerk. Dat wil zeggen dat de middenbeuk hoger is dan de zijbeuken, en bovendien voorzien is van eigen vensters. De basiliekvorm is goed te zien wanneer men om de kerk heen loopt. Hoog rijst het middenschip met de grote lichtbeukvensters uit boven de lagere zijbeuken met kapellen en boven de kooromgang. Even hoog als de middenbeuk is de dwarsbeuk. Waar hun daknokken samenkomen, staat een kleine houten kruisingstoren, met als top een kleine open peerspits. Duidelijk is te zien hoe de met lood beklede kruisingstoren een carillon herbergt.

Alle kerkdaken zijn met leien gedekt, zowel die van de middenbeuk en het transept als die van de zijbeuken met kapellen en de kooromgang. Ook op de aanbouwen liggen leien. Deze zijn gelegd volgens de zgn. Duitse dekking.

Het is waarschijnlijk van begin af aan de bedoeling geweest dat de hoge middenbeuk en het hoge transept een houten gewelf zouden krijgen. Sporen van luchtbogen, die gebruikt werden om de buitenwaartse druk op te vangen die bij de aanleg van zware stenen gewelven nodig was geweest, ontbreken. Wel zijn er aan de buitenzijde tussen de venstertraveeën steeds steunberen gemetseld. Deze steunberen zijn boven de kooromgang en zijbeuken voorzien van kleine poortjes. Bovendien hebben de steunberen langs de kooromgang kleine boognisjes (steeds één per steunbeer), waarin beelden geplaatst konden worden. Van deze beelden ontbreekt thans elk spoor.

Bewaard bleven de twee heiligenbeelden in de transepttoppen: Sint Laurens in de top van het zuidtransept, Sint Matthias in de top van

het noordtransept. Beide beelden bevinden zich onder een rijk bewerkt gotisch baldakijn.

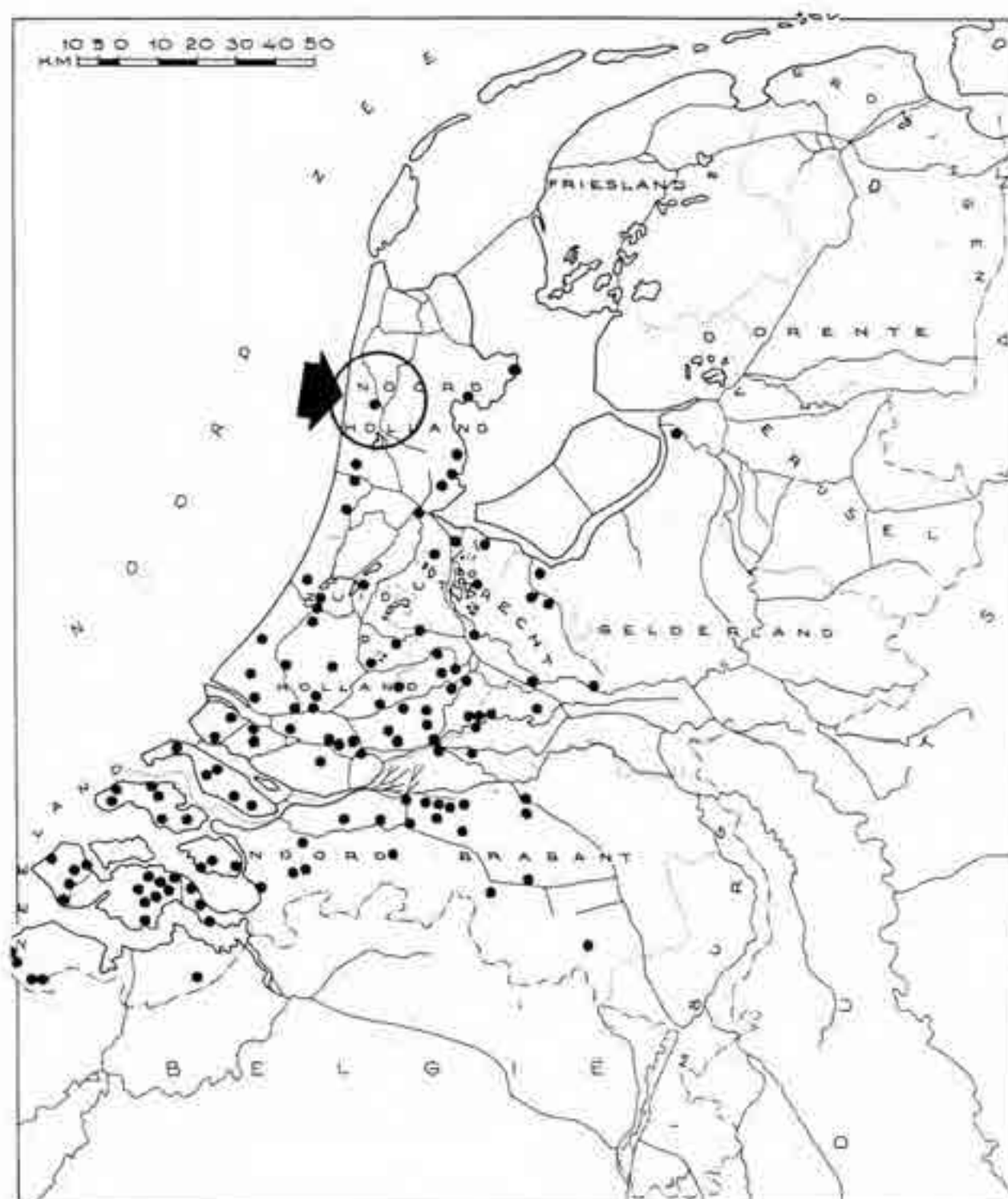
Voor het overige is de afwerking van de transepttoppen verschillend. De top aan de noordzijde heeft alleen een rand van hogels langs de geveltop en bovenin een kruisbloem. Langs de zuidtransepttop zijn ook hogels en een kruisbloem te vinden, maar bovendien is er een rijke versiering van klimmende spitsboognissen, uitgevoerd in traaceerwerk. Aan de natuursteenversieringen van beide transeptgevels is bij de restauratie van 1926/1927 veel vernieuwd. Daarbij was beeldhouwer H.J. Etienne uit Delft betrokken.

Onder de beelden beginnen de toppen van de ca. 22,5 meter hoge transeptvensters. Deze transeptvensters behoren tot de hoogste in hun soort.

De buitenmuren zijn grotendeels bekleed met natuursteen. Aan het koor en de kooromgang zijn voornamelijk witte Belgische steensoorten gebruikt: Gobertange en Ledesteen. Voor de vensterharnassen en de lijsten van de koorpartij werd Bentheimer zandsteen toegepast.

Aan de beide transepten zijn behalve genoemde steensoorten ook veel rode, gele en rood-gele bakstenen te zien, en wel in het middengedeelte (maten: ca. 20/22 x 4/5 cm). Boven en onder zijn uitsluitend natuurstenen gebruikt.

Opmerkelijk is de grote hoeveelheid tufsteen die aan het westelijk deel van de kerk verwerkt is. Dat begint al bij de transepten. Er is hier geen sprake van een willekeurig gebruik van de steensoorten op de diverse muurvlak-

Plaatsen waar witte Belgische steen (Gobertange en/of Ledesteen) is toegepast.

ken, maar er is gewerkt naar een bepaald concept. Voor het onderste deel, dat iets naar voren springt, is witte Belgische steen gebruikt, voor het muurwerk daarboven is voornamelijk tufsteen toegepast. Om de 5 à 6 lagen tuf is een laag witte Belgische steen gemetseld, een z.g. speklaag.

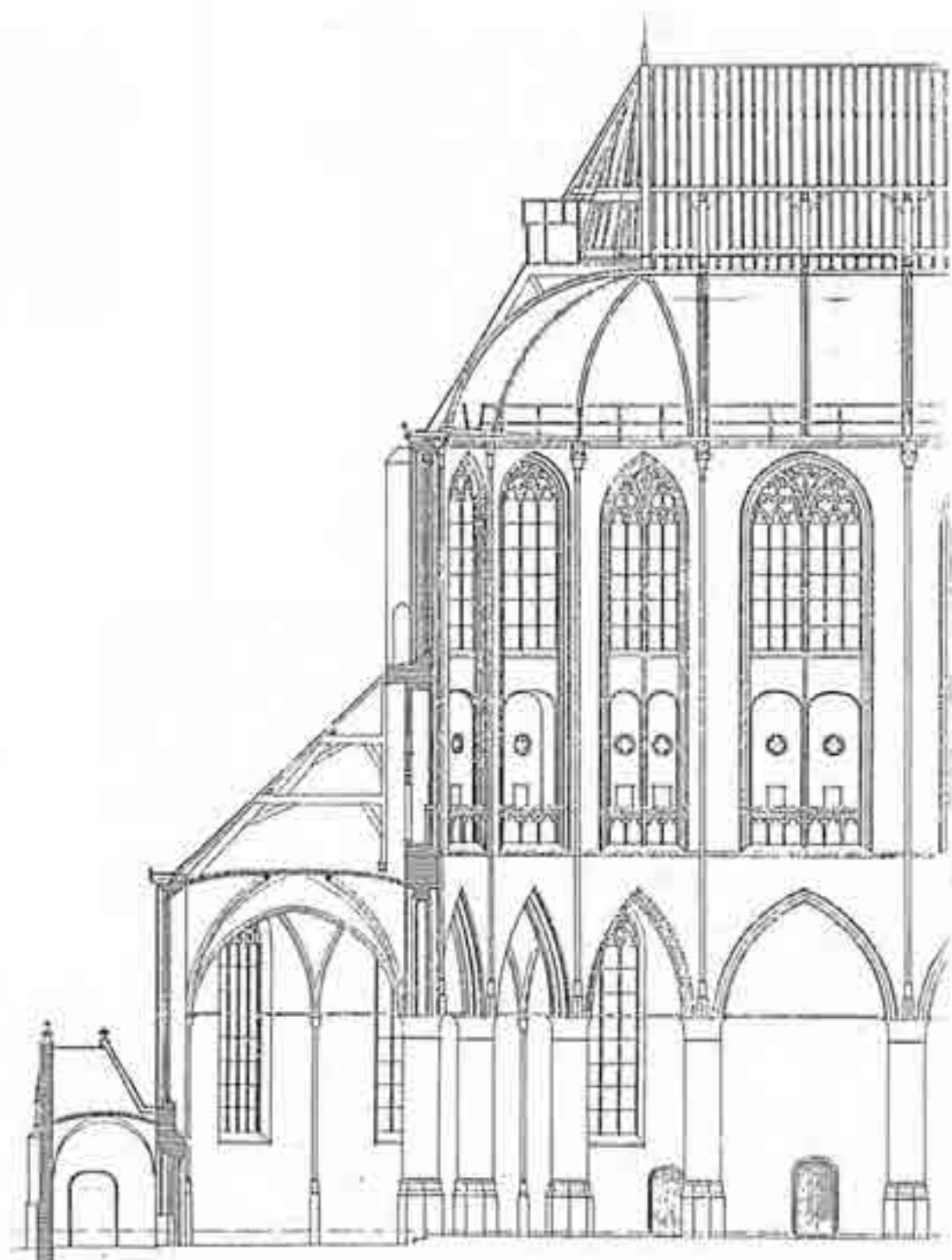
In zijn restauratieverslag beschrijft Van der Kloot Meyburg (op. cit. p. 60) hoe de buitengevels van de kapellen in 1943 een bekleding kregen van "tufsteen, afgewisseld met banden van Ledesteen, overeenkomstig enkele van de oude toestand resterende gedeelten". Daarbij, schrijft hij, werden ook de ramen "volgens gevonden aanwijzingen, zowel wat de omlijsting als de invulling betreft, in tufsteen vernieuwd".

Hier en daar is een blok rode zandsteen verwerkt, o.a. aan de steunberen en aan de voet van de hoekzuil van het zuiderportaal.

De westgevel van de kerk oogt buitengewoon sober. Evenals bij de buitenmuren van

de kapellen het geval is, is ook hier veel vernieuwd tijdens de restauratie o.l.v. Van der Kloot Meyburg. O.a. de geveltop werd geheel opnieuw opgemetseld in witte Belgische steen. Op de top werd een kruisbloem geplaatst, "die er vroeger ook wel zal zijn geweest" (Van der Kloot Meyburg, op. cit., p. 61). De restauratie aan deze gevel en aan de beide traptorens, waarvan de bovenste gedeelten werden vernieuwd, vond plaats in 1944.

Ooit moet de westelijke gevel er anders hebben uitgezien dan thans het geval is. De westgevel heeft namelijk eertijds een groot spitsboogvenster gehad. In verband met de bouw van het orgel en het daarbij benodigde balgenhuis (zie over het balgenhuis de afzonderlijke paragraaf) in 1638-1646 werd dit venster dichtgezet. Aanzetten ervoor werden echter terug gevonden door Van der Kloot Meyburg tijdens de restauratie (Van der Kloot Meyburg, op. cit., p. 64).

IV.3 DE OPBOUW VAN DE MUREN, DE MIDDENBEUK EN HET TRANSEPT.

De opbouw van de zijmuren van de middenbeuk en de dwarsbeuk (beide ca. 23 meter hoog) is als volgt (de beschrijving gaat van beneden naar boven).

Eerst is er een rij ronde pilaren op hoge acht-kante basementen. De pilaren (ca. 4,5 meter hoog) worden bekroond door hoge kapitelen (ca. 80 cm hoog) met twee rijen koolbladkransen, en zijn verbonden door spitsbogen (ca. 3,5 meter hoog), voorzien van diverse profielen. Basementen, pilaren, kapitelen en bogen zijn alle van witte Belgische steen gehakt. Boven de bogen beginnen binnenmuren van baksteen, die deels rode, deels geel, deels geel met rood van kleur is. Deze onderste bogenzone - de scheiboogzone - wordt afgesloten door een smalle natuurstenen lijst (ca. 11 meter boven de vloer).

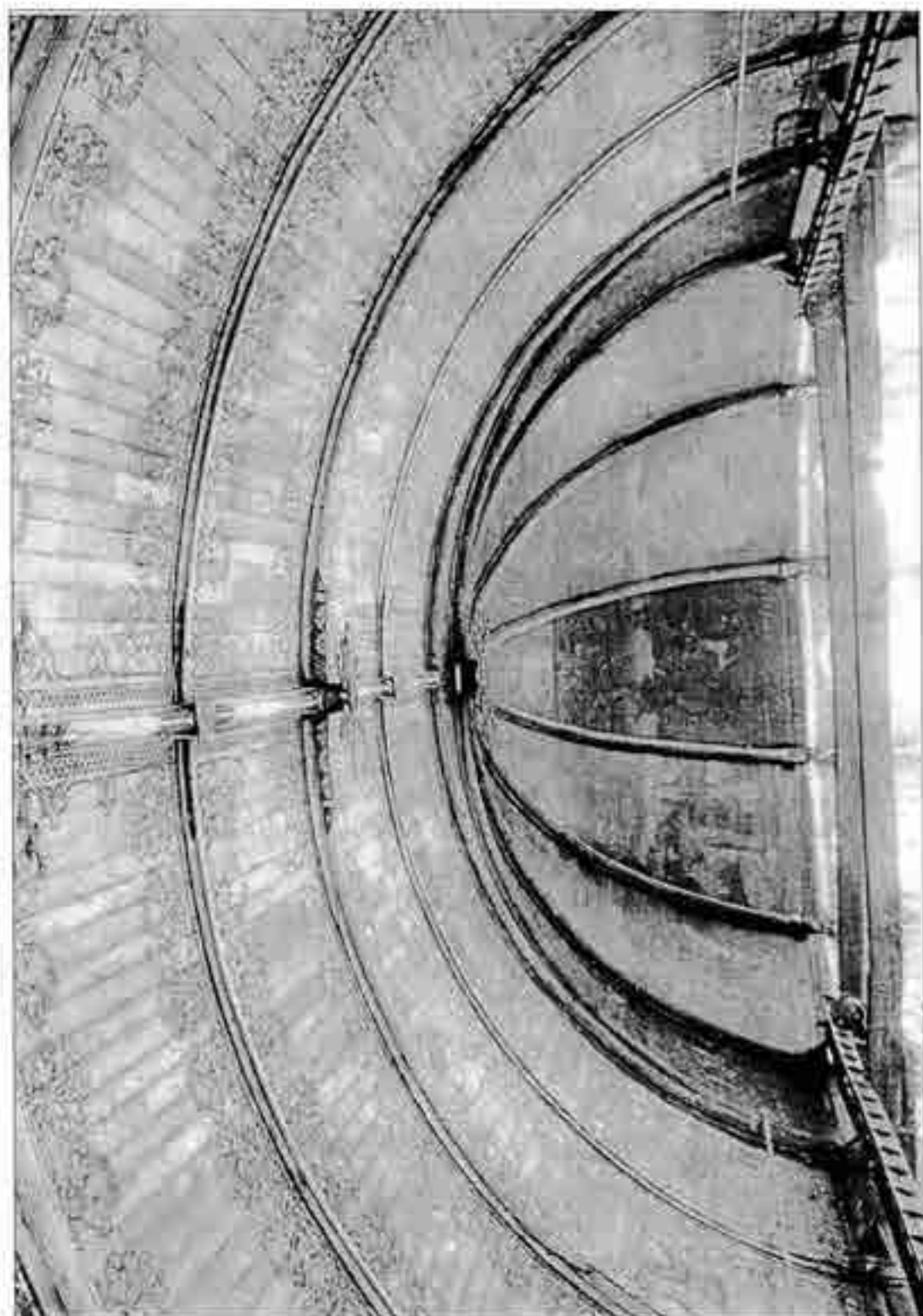
Daarboven begint de triforiumzone. Een triforium is een smalle gang, in de dikke muren uitgespaard. Dat triforium heeft hier de vorm van een reeks kleine, hoge balkonnissen (ca. 4,7 meter hoog). Zij zijn twee aan twee gekoppeld en worden afgesloten door een korfboog. Alle balkonnissen hebben een hekwerk van natuursteen, bestaande uit drie gekoppelde gotische spitsbogen met daarin een driepas. Elk balkonnetje is via een houten deurtje toegankelijk vanaf een loopgang die zich achter de bakstenen muur bevindt. Boven elk deurtje ziet men een kleine ronde opening waarin een natuurstenen vierpas. Langs de zijkanten van de nissen zijn tussen het baksteenwerk blokken natuursteen aangebracht.

Zowel de triforiumzone in de zijbeuken van het schip als die langs de hoge transeptmuren bestaan uit dergelijke twee aan twee gekoppelde balkonnetjes. Ook in het koor hebben de eerste vier traveeën vanaf de middenbeuk

deze gekoppelde balkonnetjes. In de veelhoekige koorsluiting zijn de traveeën te smal, en er is slechts één balkonnetje per travee, dat overigens dezelfde afwerking heeft als de gekoppelde exemplaren. Boven de triforiumzone begint de lichtbeuk, waarin ca. 6 meter hoge spitsboogvensters geplaatst zijn, telkens één per travee. Alle vensters zijn voorzien van tracerings in de toppen.

Tussen de ramen van de lichtbeuk van het schip zijn houten muurstijlen te vinden, waarop de trek balken liggen (onder de kap). Deze houten stijlen rusten op kleine kapitelen, die op hun beurt de beëindiging vormen van dunne kolonnetten. Deze rusten op de grote koolbladkapitelen van de scheiboogzone. In het koor zijn geen houten stijlen te vinden, maar lopen de dunne kolonnetten tussen de vensters van de lichtbeuk gewoon door.

De muurindeling, zoals hierboven behandeld, komt in grote lijnen overeen met die van andere gotische basilieken in de Nederlanden. De koolbladkapitelen duiden erop dat men hier te maken heeft met een kerkgebouw dat behoort tot de groep van Brabants gotische kerken, die in het westelijk deel van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden gebouwd zijn. Afwijkend is met name de vorm van de triforiumzone. Een triforium dat net als dat van de Grote Kerk is opgebouwd uit een reeks van hoge balkonnissen, die boogvormig zijn afgesloten aan de bovenzijde en zijn voorzien van een natuurstenen hekwerk, komt verder alleen voor in de Willibrorduskerk in Hulst, ook een kerkgebouw uit de Brabants gotische kerkengroep. Aan de bouw van die kerk werd wat eerder begonnen dan aan die van de Alkmaarse, namelijk in 1462. Het ontwerp ervoor werd geleverd door de Antwerpse bouwmeester Evert Spoorwater.

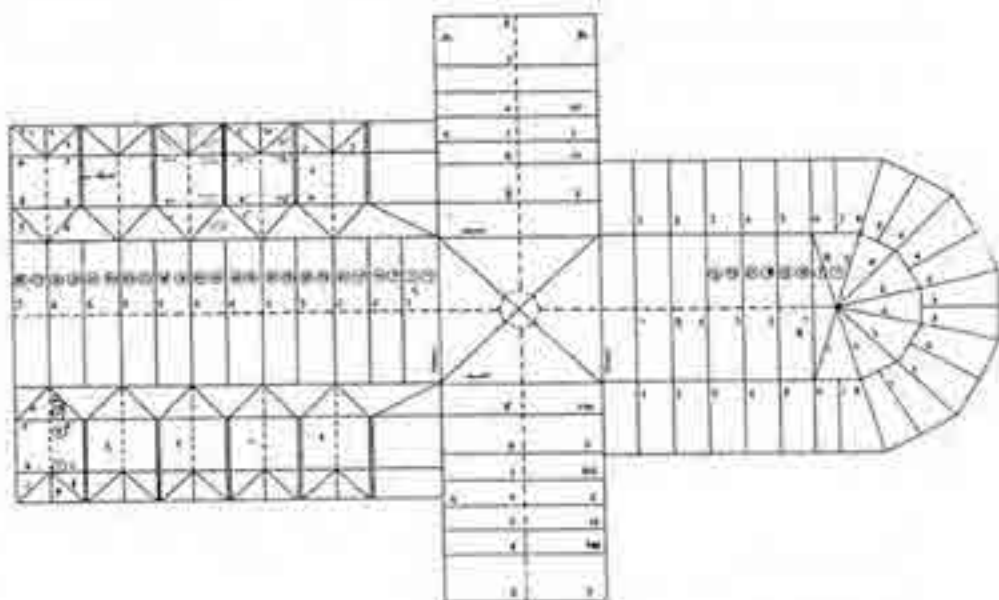

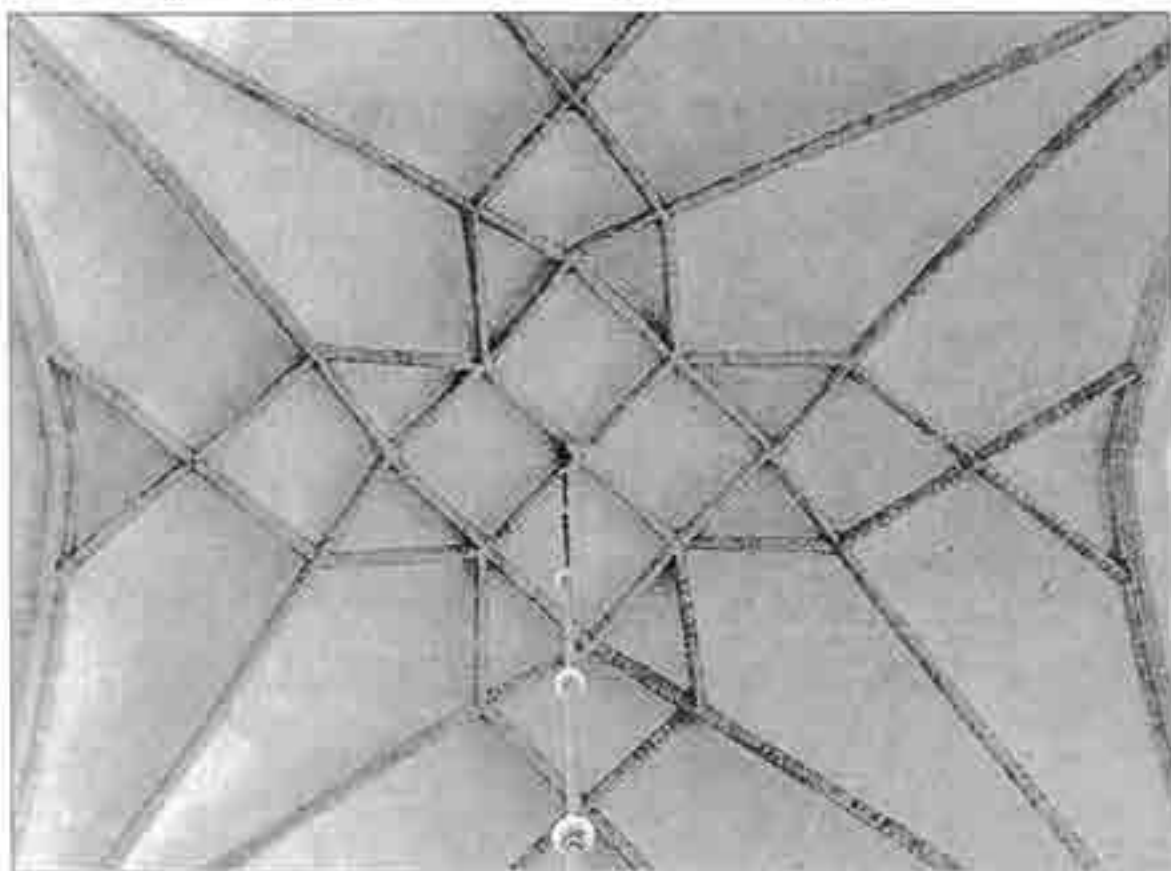
IV. 4 DE HOUTEN KAP MET HET HOUTEN TONGEWELF.

De hoge middenbeuk en de even hoge dwarsbeuk van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar zijn voorzien van een eikehouten kap. Deze is van een type, dat men ook in diverse andere grote Westnederlandse kerken kan zien, namelijk een houten kap met daarin een houten tongewelf. Boven het tongewelf is nog een schaargebint aangebracht. In de gotiek kregen de tongewelven een spitsboogvorm. Dat is ook in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar het geval. Ten behoeve van het onderhoud zijn er, zowel in Alkmaar als elders, smalle houten loopbruggen aangebracht aan de voet van het tongewelf.

In de kapconstructie is een groot aantal telmerken aangetroffen. Herman Janse bracht ze in kaart. Een plattegrond van de kap met de telmerken erop aangegeven vindt men in zijn proefschrift "Houten kappen in Nederland 1000-1940" (Delft-Zeist 1989, illustratie 67). Aan hem is ook de overige informatie betreffende de kap ontleend.

Overigens is niet duidelijk, waarom men al in een vroeg stadium van de bouw van de Grote of St. Laurenskerk heeft afgezien van de aanleg van stenen gewelven over de hoge middenbeuk en de hoge dwarsbeuk. Dat een houten kap van begin af aan, of althans spoedig na de start van de bouw in de bedoeling heeft gelegen, moet afgeleid worden uit het feit, dat ieder spoor van aanzetten voor luchtbogen tot nu toe ontbreekt. In andere grote kerken die behoren tot de Brabants gotische kerkengroep en die de allure hebben van de Alkmaarse St. Laurenskerk, getuigen de resten van luchtboogaanzetten wel van de wens om in steen te overwelfen. Als voorbeeld van zo'n kerk waar luchtboogaanzetten gevonden zijn, maar die toch in hout werd overwelfd, wordt de Grote Kerk in Haarlem genoemd. Het achterwege blijven van stenen gewelven in Alkmaar valt op, doordat de grond waarop de kerk gebouwd is stevig genoeg was om de stenen gewelven te dragen.

IV. 5 DE STENEN GEWELVEN VAN KOOROMGANG, ZIJBEUKEN EN KAPELLEN.

We zagen al dat de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar in de hoge middenbeuk en dwarsbeuk houten tongewelven heeft. In de lagere nevenruimtes, dat wil zeggen in de kooromgang, de zijbeuken en de kapellen, werden daarentegen stenen gewelven aangebracht. Ook in diverse andere grote Hollandse stadskerken zien we dit verschijnsel van houten gewelven in de hoge middenruimte en stenen overvolving in de lagere nevenruimtes. In dit verband kan bijvoorbeeld de Grote of St. Bavokerk in Haarlem genoemd worden, of de Pieterskerk in Leiden, of de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

Kregen de zojuist genoemde kerken in hun zijbeuken, kooromgangen en kapellen eenvoudige vierdelige kruisribgewelven, in de nevenruimtes van de Grote Kerk in Alkmaar werd dat type gewelven maar op vier plaatsen toegepast, namelijk in de meest westelijke kapel en de meest oostelijke kapel naast de noorderzijbeuk, en in de meest westelijke en de meest oostelijke kapel naast de zuiderzijbeuk.

In de overige kapellen en in de zijbeuken en de kooromgang van de Alkmaarse Grote Kerk werden overal stergewelven aangebracht. Een parallel voor dit soort kerken met in de hoge middenbeuk en dwarsbeuk houten

gewelven en in de lage nevenruimtes stenen gewelven in stervormige patronen vindt men o.a. in de Hooglandse of St. Pancraskerk in Leiden (eind 15de eeuw, eerste helft 16de eeuw) en in de kooromgang van de Grote of St. Jacobskerk in Den Haag (tegen 1500). De stervormige patronen in deze twee kerken zijn steeds van hetzelfde model. Dat model treft men in de Grote Kerk in Alkmaar niet aan.

In plaats van één type sterpatroon is er een groot aantal te vinden. Het meest eenvoudige treft men aan in de kooromgang: de stergewelven in de kooromgang zijn allemaal volgens één patroon. In de zijbeuken en kapellen komen allerlei meer ingewikkelde patronen voor. Daar zijn vierpuntige sterren, zespuntige en diverse soorten achtpuntige. Merkwaardig zijn de sterren waarin een soort vierkant of rechthoek is verwerkt (zuiderzijbeuk, meest oostelijke travee; en noordkapellenreeks, in de vijfde kapel gerekend vanuit het westen).

De gewelfribben in de kooromgang en de ribben van de eenvoudige kruisribgewelven in de vier genoemde kapellen zijn in natuursteen uitgevoerd. Alle overige gewelfribben zijn in baksteen gemetseld.

IV. 6 HET ZUIDPORTAAL MET DE LIBRIJE.

De grootste entree tot de Grote of St. Laurenskerk bevindt zich aan de zuidzijde van het koor en bestaat uit een ver naar voren springend portaal op zuilen met eenvoudige lijstkapitelen. Boven het portaal bevindt zich de librije. Het meest opmerkelijke aan het portaal is de zuil aan de zuidoosthoek. Daar-aan is enige rode zandsteen gebruikt.

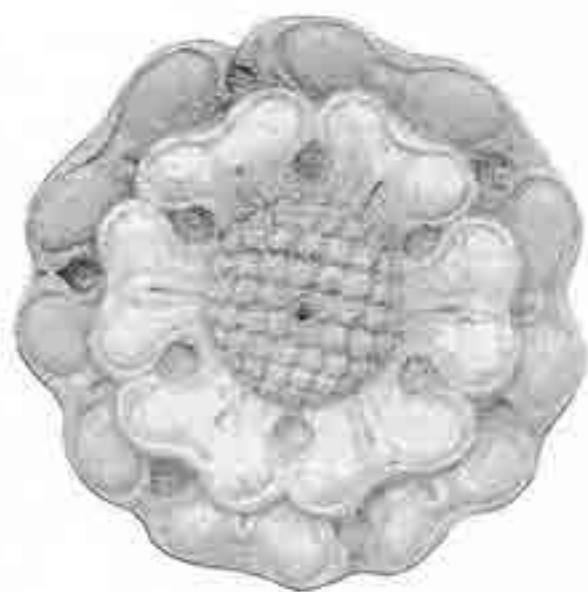
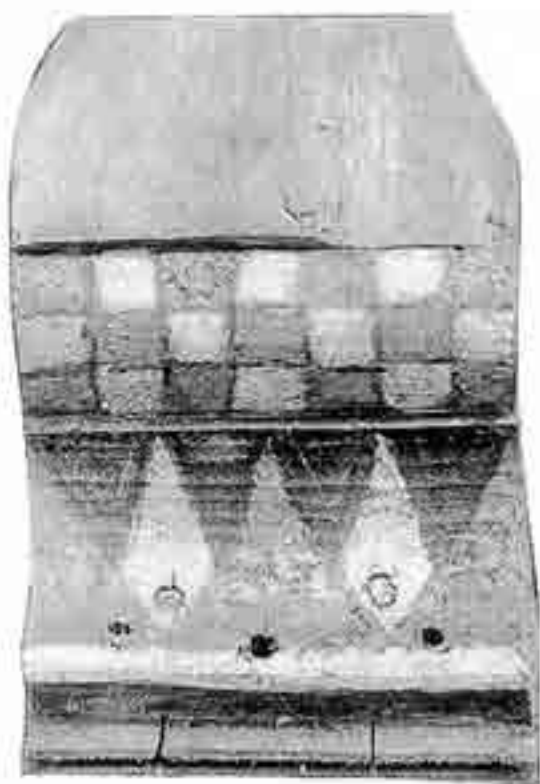
Librijes kwamen bij vele grote laatgotische stadskerken voor. Ze bevonden zich in speciale uitbouwen, doorgaans aan de warme zuidzijde. Soms bevonden ze zich op een sacristie, maar ook andere oplossingen komen voor. Een librije boven een toegangs-portaal treffen we o.a. aan in Edam. Evenals bij de Alkmaarse Grote Kerk is hier sprake van een speciale uitbouw aan de zuidzijde van het koor. De Edamse uitbouw stamt uit het begin van de 16de eeuw en zal vóór 1538 gereed geweest zijn (zie J.J.W.F. van Agt, "Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en

Kunst, Waterland en omgeving", 's-Gravenhage 1953, p. 24). Voor wat betreft de vormgeving is er geen overeenkomst tussen de beide portalen met librijes.

Een ander voorbeeld van een librije in een uitbouw aan de zuidzijde (echter niet boven een portaal, maar op de verdieping van een naastgelegen uitbouw) is de Wester- of Gomaruskkerk in Enkhuizen. Deze is echter wat jonger dan die in Edam en Alkmaar.

Maar terwijl de librije aan de Enkhuizer Westerkerk haar oude inrichting behield, ging die in de Grote Kerk in Alkmaar geheel verloren. Ook oude afbeeldingen, die een indruk hadden kunnen geven van de inrichting, ontbreken.

Overigens is niet alleen het inwendige van de librije totaal veranderd, ook het uitwendige werd gewijzigd. Zo werden er in de 18de eeuw nieuwe vensters aangebracht. "Anno 1714" staat op de vensteromlijstingen te lezen.

IV. 7 DE VOORMALIGE SACRISTIE (LATER CONSISTORIE).

Ter vervanging van een kleinere aanbouw werd nog in de eerste helft van de zestiende eeuw een grote, rechthoekige sacristie gebouwd aan de zuidzijde.

Aan de noordzijde grenst de aanbouw aan de zuiderkooromgang, aan de westzijde aan het zuiderportaal. Aan de oostzijde bevindt zich een veelhoekige sluiting. De buitenmuren zijn bekleed met witte Belgische steen.

De vensteromlijstingen zijn verschillend van vorm. Aan de oostzijde bevinden zich twee laatgotische vensteromlijstingen. Zij tonen een rechthoek, waarbinnen aan de bovenzijde een lage boog is aangebracht. Deze heeft in de top een bijzonder tracerwerk, bestaande uit "takken van steen". Zo'n takkenrastering komt elders in de kerk nog een keer voor, namelijk in de top van de beeldnis waar Sint Matthias staat, hoog in de gevel van het noordertransept (zie foto in IV.14).

De vensteromlijstingen aan de zuidzijde van de librije werden tijdens de laatste restauratie in 1940 geheel vernieuwd. Daarbij verdwenen de 19de eeuwse neogotische houten ramen. De vensters "verkregen een fijnere indeling door het aanbrengen van een natuurstenen middenstijl met tympaanvulling, waarvan het beeldhouwwerk, voorstellende de symbolen van de vier evangelisten en het borstbeeld van St. Laurens, door de beeldhouwer C. Stouthamer werd uitgevoerd. In plaats van houten ramen werden in deze vensters stalen ramen geplaatst, bezet met glas-in-lood. Waar omtrent de oorspronkelijke raamindeling niets kon worden vastgesteld scheen deze vrijheid veroorloofd", aldus Van der Kloot Meyburg (Restauratieverslag, p. 54).

Het grote vertrek van de sacristie (sinds de hervormde tijd: consistorie) is voorzien van een kap, waarin een tongewelf is aangebracht. Op de plaats waar de ribben elkaar snijden, zitten forse gesneden rozetten. Voorts kregen de gewelfvakken opmerkelijke schilderijen. Binnen een rand van gestileerde bladeren (met behulp van sjablonen geschilderd) is steeds een wapen te vinden.

Aan de zuidzijde zijn de wapens van Alkmaar, Delft en Oudewater te onderscheiden (met Delft en Oudewater onderhield de stad speciale betrekkingen).

Aan de noordzijde in het midden een voorstelling van twee zuilen. Daartussen is aan draagriemen een wapenschild opgehangen met de tweekoppige Habsburgse adelaar (wapen van keizer Karel V). Tegen de linkerzuil ziet men de keizerskroon afgebeeld, tegen de rechterzuil een eenvoudiger kroon. "Montes Herculis Colun Plus Ultra" staat erbij geschreven.

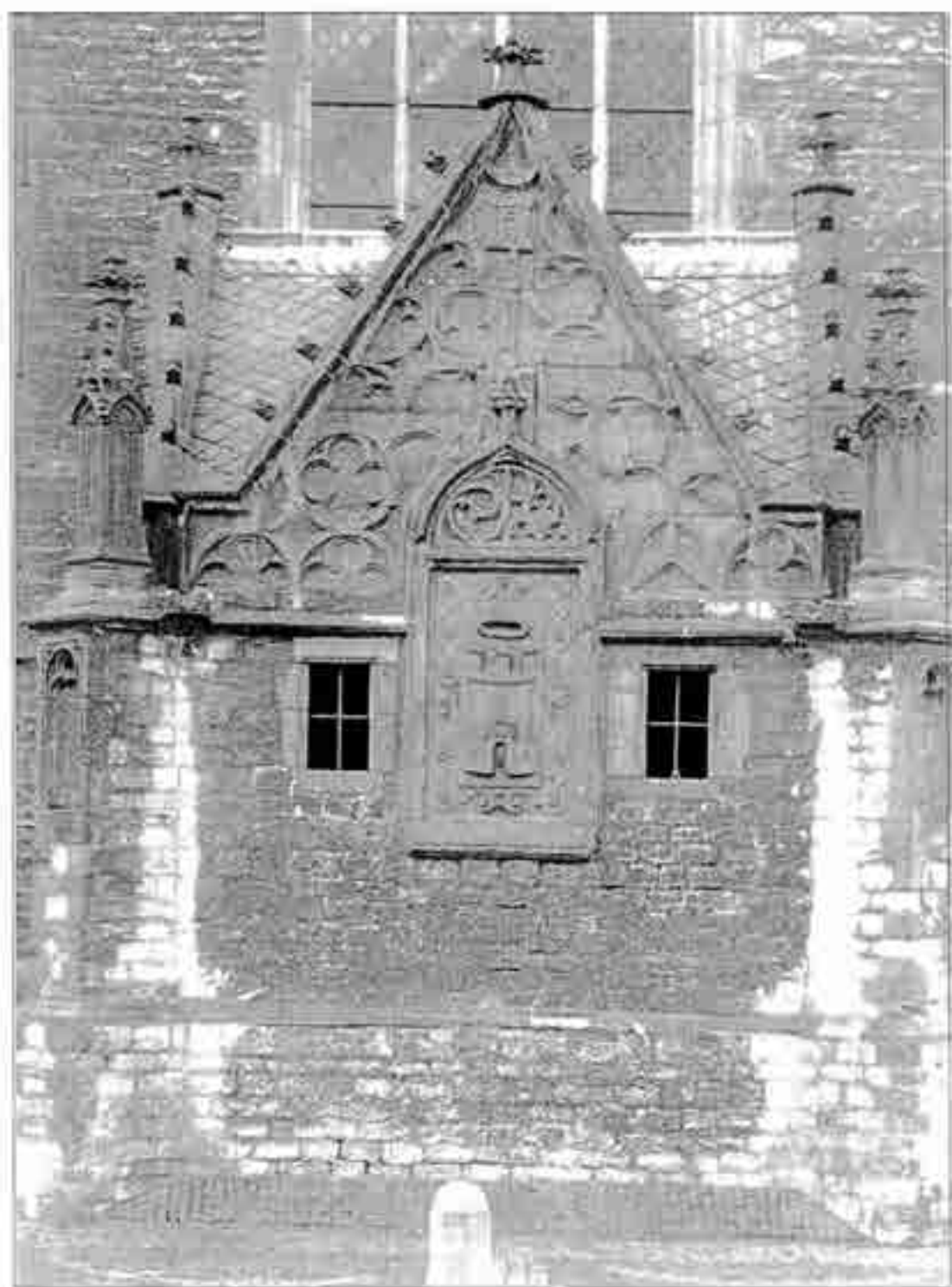
Het middentaferel wordt geflankeerd door de wapen van Holland en het wapen van Karel V dat al zijn bezittingendat vermeldt.

In de consistorie bevinden zich een kastenwand en een bankenblok in vroege, eenvoudige Hollandse renaissance stijl, die ten dele uit het begin van de 17de eeuw stammen. De wandbetimmering in dezelfde stijl is echter tijdens de laatste restauratie in 1942 aangebracht (zie Van der Kloot Meyburg, op. cit. p. 55).

De 17de-eeuwse schoorsteenmantel (waarvan de twee ondersteunende kolommen worden bewaard in één van de kapellen van de zuiderzijbeuk) werd vervangen door één in gotische trant, echter met tegels van een 18de-eeuws type tegen de achterwand.

De bekende 19de-eeuwse kunstenaar J. Bosboom, die zich gespecialiseerd had in het op romantische wijze weergeven van oude kerkinterieurs, heeft niet alleen diverse malen het interieur van de Grote of St. Laurenskerk vastgelegd, maar ook het oude interieur van de consistorie. Hij stoffeerde deze ruimte met mannen in 17de-eeuwse kledij.

IV. 8 HET OOSTPORTAAL.

Van de diverse toegangsportalen die de Grote of St. Laurenskerk in de gotische tijd kreeg, neemt het oostportaal een speciale plaats in vanwege zijn uitzonderlijk rijke decoratie van de geveltop aan de zijde van de Langestraat door middel van een asymmetrisch patroon van traceringen. Over de bouw ontbreken schriftelijke bronnen. Een voorbeeld van een dergelijk oostportaal, voorzien van een vergelijkbaar (maar niet identiek) patroon van traceringen, vindt men in Haarlem aan de Grote of St. Bavokerk.

Opmerkelijk aan het oostportaal in Alkmaar is het voorkomen van een klein beeldhouwd torenburchtje (het motief van het Alkmaarse stadswapen) in de top. Waarschijnlijk is dit er van meet af aan geweest. Duidde dit op een functie van het portaal in de sfeer van de stedelijke overheid?

Veel meer dan dit kleine onopvallende torenburchtje in de top springt tegenwoordig een groot relief van diezelfde torenburcht lager op de gevel in het oog. Dat relief oogt in zijn huidige vorm niet heel oud. Op een schilderij van de Langestraat, dat in 1619 werd geschilderd voor het Alkmaarse weeshuis (thans in het Stedelijk Museum De Doelen in Alkmaar), ziet men wel het oostportaal, maar op de plaats van het grote torenburchtrelief lijkt een venster te zitten.

Het oostportaal heeft niet alleen in de oostgevel, maar ook in de top van de zuidgevel een bijzonder versieringsmotief. Daar zit een schelp: de schelp die men vaak afgebeeld ziet als attriboot van de heilige Jacobus Maior. Dergelijke schelpen droegen pelgrims destijds als herkenningsteken.

IV. 9 DE HERENKAMER AAN DE NOORDZIJDE MET HET BALGENHUIS.

In de hoek tussen noordtransept en noorderkooromgang bevindt zich een bakstenen aanbouw. Deze werd opgetrokken in het begin van de 16de eeuw ten behoeve van de plaatsing van de balgen van het orgel uit 1511 in de noorderkooromgang.

In de benedenruimte is jarenlang een soort gevangenis geweest, "het huijsgen onder 't oude orgel", waar hij die "enige insolentie ofte baldadicheijt" had bedreven, een nacht moest doorbrengen, zoals te lezen staat op

het ordebord uit 1645, tenzij hij bereid en in staat was drie gulden boete te betalen (zie over het ordebord de afzonderlijke paragraaf in hoofdstuk VI).

In later tijd kreeg de ruimte een nieuwe afwerking in de vorm van een fraaie neoclassistische betimmering met een kwartrond gesloten hoekkast en een schouw met spiegel en snijwerk. In die ruimte, waaraan de naam "herenkamer" werd gegeven, vergaderden tot voor kort de kerkvoogden.

IV. 10 HET NOORDPORTAAL.

Niet alleen aan de zuidzijde en aan de oostzijde, ook aan de noordzijde bleef een portaal bewaard. Het is, net als het portaal aan de oostzijde, een aanbouw van bescheiden afmetingen. Maar terwijl het portaal aan de oostzijde zeer rijk gedecoreerd is, kreeg het noordportaal een heel eenvoudige afwerking.

Zo is er slechts één driehoekige topgevel (het oostportaal heeft er drie) en die is onversierd. Wel bevindt zich in het muurwerk onder de topgevel een kleine nis, die waarschijnlijk destijds een beeld geherbergd heeft. Onder de beeldnis zit een venster. Het hele portaal is bekleed met Belgische witte steen.

IV. 11 HET WESTPORTAAL MET BALGENHUIS.

Aan de westgevel van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar staat een merkwaardige bakstenen aanbouw. Het sobere bouwsel kraagt op de verdieping iets uit op consoles. Deze aanbouw dient beneden tot portaal, boven tot balgenhuis. Het beneden-deel is het oudste. Het is reeds te zien op de bekende kaart van Drebbel uit 1597. De uitkragende verdieping werd opgetrokken ten behoeve van de huisvesting van de balgen, die voor de windvoorziening van het orgel moesten zorgen. De bouw ervan moet hebben plaatsgevonden tegelijk met de bouw van het grote westorgel, in de jaren 1638-1646.

Het portaal annex balgenhuis werd bij de restauratie in de veertiger jaren ingrijpend vernieuwd (zie Van der Kloot Meyburg op. cit. p. 64). Daarbij werden de negen oude balgen, waarvan zes uit 1684, opgeruimd (zie Jan Jongepier, "Het Van Hagerbeer-Schnitger-orgel in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar", Alkmaar, 1987, p. 51). Gehandhaafd bleef het verschil in gebruikte kleur baksteen onder (rood, geel, rood-geel) en boven (rood). Dit verschil is ook al op een foto uit 1895 te zien.

IV. 12 DE HOUTEN KRUISINGTOREN MET UURWERK EN CARILLON.

Voor kerken die om een of andere reden geen stenen klokketoren kregen, moest een andere voorziening voor het ophangen van de klokken getroffen worden. Er waren wat dat betreft diverse mogelijkheden. In Alkmaar werd gekozen voor twee houten constructies ten behoeve van verschillende soorten klokken. Op de kruising kwam een bescheiden houten kruisingtoren te staan, waarin de klokken verbonden met het uurwerk kwamen te hangen, zoals de grote heelslagklok (die op de hele uren sloeg) en een carillon.

Los van de kerk werd een fors houten klokhuis gebouwd, waarin de klokken kwamen te hangen die bij bepaalde gelegenheden, zoals bij het begin van de kerkdienst of bij begravenissen, werden geluid. Over dat houten klokhuis gaat de volgende paragraaf.

De kruisingtoren in Alkmaar heeft een acht-kante vorm. Naar boven toe worden de geledingen steeds kleiner, zodat de toren een slank silhouet krijgt. De bovenste geledingen zijn open. Langs de hoeken staan spitse obelissen, waarop vergulde bollen zijn geplaatst. Het geheel wordt bekroond door een open peerspits. Daarop is een vergulde bol te zien, waarop een kruis met een windhaan gemonteerd is.

De hoofdvorm van de kruisingtoren zal ontleend zijn aan die van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem, die in de jaren 1519-1520 tot stand kwam. Het Haarlemse voorbeeld is echter veel forser van omvang en veel rijker gedecoreerd.

E.H. ter Kuile signaleert in zijn boekje "De torens van Nederland" (Amsterdam 1941, p. 62-63) dat de open houten peervormige torenbekroningen iets nieuws zijn. De genoemde kruisingtoren aan de Haarlemse Bavo is het oudst gedateerde voorbeeld. Alk-

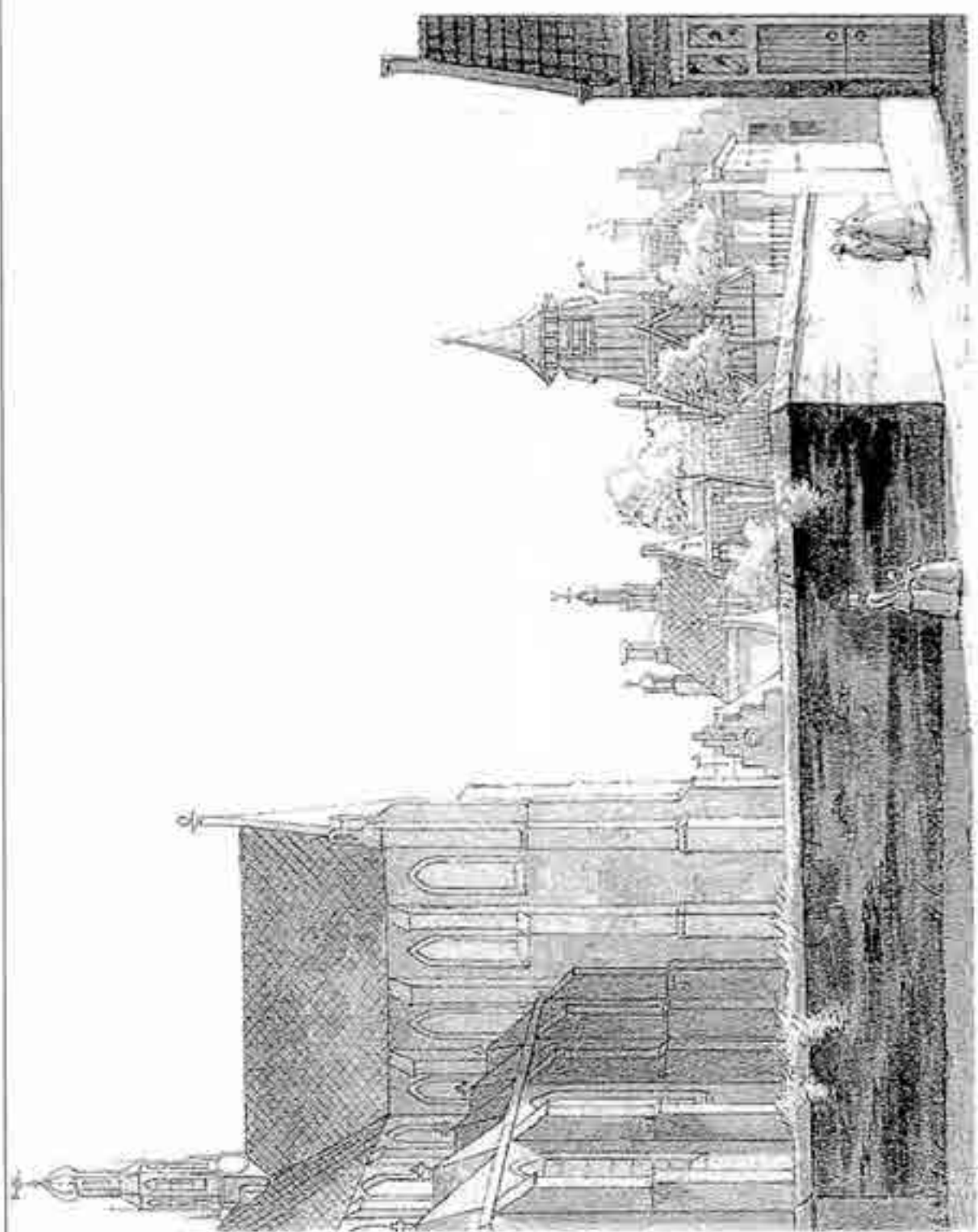
maar zal in deze jaren de houten bekroning met open peerspits op het stadhuis gekregen hebben (deze is verloren gegaan; de huidige bekroning is een 20ste-eeuwse kopie).

Het ontstaansjaar van de kruisingtoren op de Grote kerk in Alkmaar staat niet vast. Wellicht moet gedacht worden aan ca. 1525, het jaar waarin de grote heelslagklok werd gegoten door Jasper Moer; 15 jaar later kwam er een voorslag van 9 klokken te hangen, geleverd door Jacob Waghevens van Mechelen (zie hierover Van Drunen, op. cit. p. 24).

Op 12 maart 1689 besloot de vroedschap het bestaande kleine klokkenspel te laten vervangen door een geheel nieuw, dat veel meer klokken telde. Dat, thans nog bestaande, carillon werd vervaardigd door Melchior de Haze uit Antwerpen. Deze had kort tevoren al een klokkenspel geleverd voor de Alkmaarse Waag (1687-1688).

Vóór de twee opdrachten in Alkmaar had hij klokkenspelen gemaakt voor de Grote of St. Jacobskerk in Den Haag (1686) en de Grote Kerk in Gorinchem (1687). Later zou hij nog een klok leveren voor de al bestaande Hemony-carillons van de Grote of St. Joriskerk in Amersfoort (1690) en van de Dom in Utrecht (1695) (deze informatie is ontleend aan Fred Timmermans, "Luidklokken en beiaarden in Nederland", Amsterdam 1950, p. 104, 106 en 108).

Het model van de open peerspits, toegepast op kerk en stadhuis, vond navolging elders in de stad. In 1597-1599 kreeg de Waag een toren met een bekroning in de vorm van een peerspits, in 1622 werd aan de Bierkade de Accijnstoren gebouwd, ook al met een bekroning met open peerspits.

IV. 13 HET VERDWENEN HOUTEN KLOKHUIS.

De Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar heeft nooit een grote stenen klokketoren gekregen, al heeft het, blijkens een 16de-eeuws schilderij dat in de kerk hangt, wel in de bedoeling gelegen er één te bouwen. Jarenlang heeft er echter een fors houten klokhuis met een dak, gedekt met leien, gestaan, en wel aan de zuidzijde van de kerk, los van het kerkgebouw. Op oude kaarten, zoals die van Cornelis Drebbel uit 1597, is het te zien. Van Drunen (op. cit. p. 26) geeft als bouwjaar 1501.

Ook bij diverse andere grote Hollandse stadskerken die nooit een grote stenen toren hadden gekregen, werden dergelijke houten klokhuisen gebouwd. Er heeft er één gestaan bij de Grote of St. Bavokerk in Haarlem (de benaming Klokhuisplein herinnert nog aan

dat verdwenen klokhuis). En in Enkhuizen staat er nog steeds één bij de Westerkerk. Zowel het klokhuis in Haarlem als dat in Enkhuizen werden, net als dat in Alkmaar, gebouwd aan de oostelijke kant van de kerk.

In het klokhuis in Alkmaar hingen drie klokken van verschillende afmetingen. Zij werden bij allerlei gelegenheden geluid, bijvoorbeeld om aan te geven, wanneer een bepaalde kerkdienst begon, of wanneer er een begrafenis was.

De middeleeuwse klokken werden in 1604, 1614 en 1616 vervangen door nieuwe, gegoten door Hendrik Wegewart te Kampen. De twee kleine klokken werden in 1857, toen het klokhuis gesloopt werd, verkocht; de grootste was al in 1805 weggedaan.

IV. 14 DE TRANSEPTBEELDEN: LAURENS EN MATTHIAS.

Tal van kerken hebben in de nissen in de toppen van de transeptgevels beelden gehad. Vaak waren dat beelden van heiligen, waaraan de kerk gewijd was. Zo kwamen in de toppen van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem Sint Bavo en Maria te staan. De Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar kreeg een beeld van Sint Laurens aan de zuidzijde en een beeld van Sint Matthias aan de noordzijde.

Ooit had Laurens een rooster bij zich (daarop werd hij eertijds verbrand), maar dat is al omstreeks 1730 verdwenen. In "Alkmaar en zijne geschiedenissen, kroniek van 1600-1813" door W.A. Fasel (uitgave van de vereniging Oud-Alkmaar) leest men bij 1730: "Is de ijzeren rooster behorende tot het St. Laurensbeeld in de zuider kruisgevel van de Groote Kerck naar beneden gevallen en

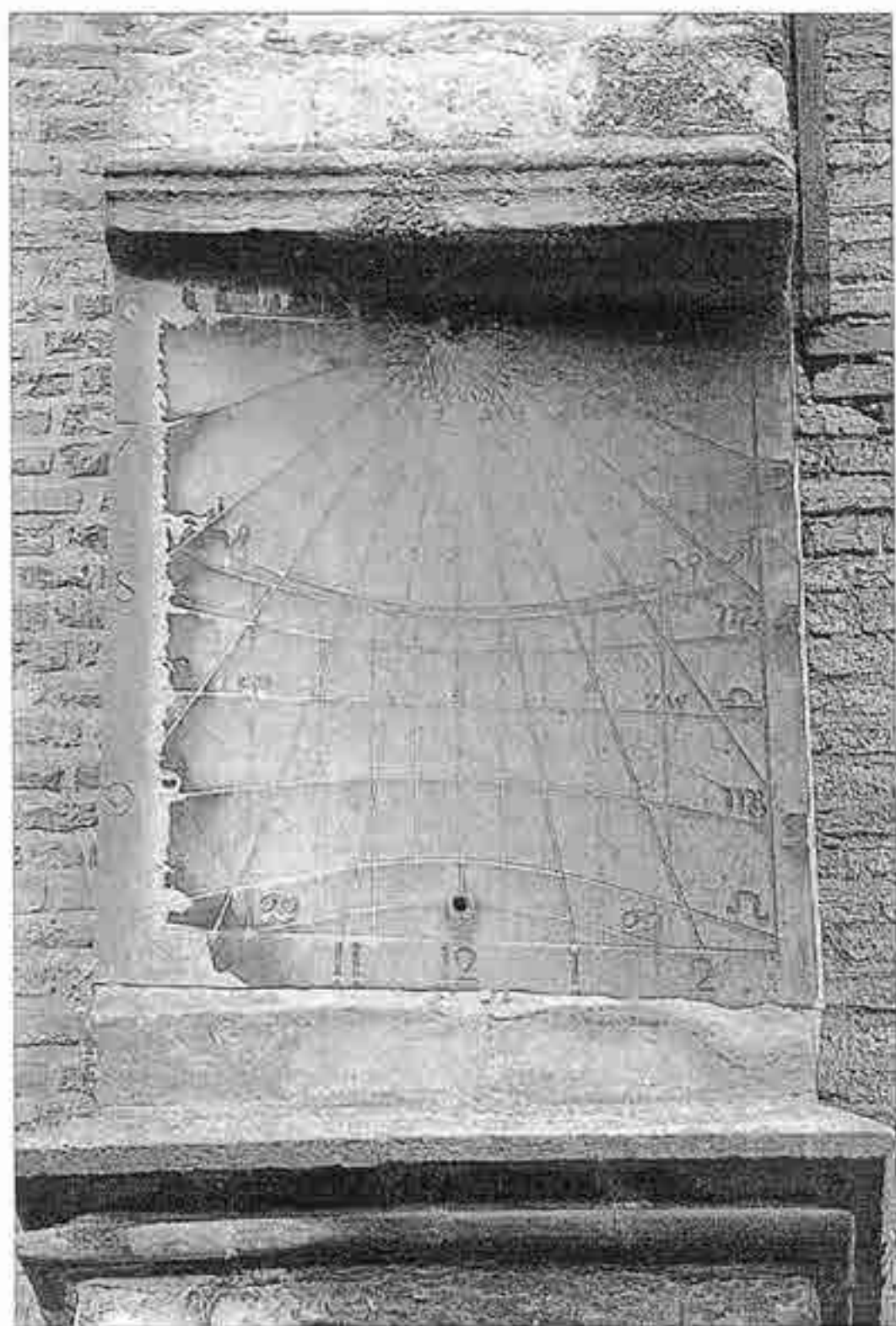
niet weder ter plaatse hersteld".

Matthias is afgebeeld met een bijl, het werktuig waarmee hij lang geleden werd onthoofd.

Aangenomen mag worden, dat de beelden eertijds gekleurd waren. Op die manier waren ze vanaf de begane grond beter te zien dan nu het geval is.

Dat dergelijke transeptbeelden inderdaad gekleurd waren en dat ze regelmatig bijgeschilderd werden, kan men bijvoorbeeld lezen in het boek "De Bavo te boek", uitgekomen in 1985 in Haarlem bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St. Bavokerk (zie artikel van J.J. Temminck over Bavo en Maria op p. 148).

IV. 15 DE ZONNEWIJZER.

Vele oude kerken hebben een zonnewijzer aan de buitenmuur. Ook de Grote Kerk in Alkmaar heeft er één. En wel aan een steunbeer van het zuidertransept. Het is een zonnewijzer van natuursteen, met in de bovenlijst het jaartal 1781.

De zonnewijzer bevat niet alleen een uurbeijfering (6-6 uur), maar ook zeven datumbogen en de tekens van de dierenriem. Voorts

zijn er lijnen uitgebeiteld die de windstreken aangeven; drie van de negen windstreeklijnen zijn benoemd (ZO, Z en ZW).

Bovenstaande informatie is ontleend aan J.G. van Cittert-Eymers en M.J. Hagen: "Zonnewijzers aan en bij gebouwen in Nederland en enige astronomische (toren)uurwerken" (Zuthphen 1984, p. 120).

ACHT VOETSTAPPEN VOOR DE ZEN
STEEN RUST HET LYK VAN ANNA
MARIA ELISABETH FLEISCHER,
ECHTGENOOT VAN
FRANÇOIS JOSEPH BAILLY,
OVERLEDEN DEN 5 AUGUSTUS
MDCCC VI.

IN HET ZEVEN EN TWINTIGSTE
JAAR VAN HAAR OUDERDOM,
VRIENDEN EERT HET GEHEUGEN
VAN DE GEENE DIE EEN GOEDE
DOCHTER ECHTGENOOTE EN
MOTDER GEWEEST IS.

IV. 16 DE GEDENKPLAAT TER HERINNERING AAN ANNA MARIA ELISABETH FLEISCHER.

Aan één van de steunberen van de zuidzijde van het schip zit een bijzondere, maar weinig opvallende stenen gedenkplaat. Daarop staat de volgende tekst:

ACHT VOETSTAPPEN VOOR DEZEN
STEEN RUST HET LYK VAN ANNA
MARIA ELISABETH FLEISCHER,
ECHTGENOOT VAN
FRANCOIS JOSEPH BAILLY,
OVERLEDEN DEN 3 AUGUSTUS
MDCCCXI.
IN HET ZEVEN EN TWINTIGSTE
JAAR VAN HAAR OUDERDOM,
VRIENDEN EERT HET GEHEUGEN
VAN DE GEENE DIE EENE GOEDE
DOCHTER ECHTGENOOTE EN
MOEDER GEWEEST IS.

Vanaf het midden van de 18de eeuw waren er in ons land geleidelijk meer protesten gekomen tegen de praktijk van het begraven in de kerken. Hoewel er in januari 1811 - in de tijd dat ons land bij Frankrijk was ingelijfd - naar het voorbeeld van Frankrijk een verbod kwam op het begraven in kerken,

heeft het in de praktijk nog geruime tijd geduurd voordat er daadwerkelijk toe werd overgegaan om niet alleen de armen, maar ook de welgestelden buiten te begraven.

Anna Maria Elisabeth Fleischer is een vroeg voorbeeld van een overledene uit welgestelde kring die buiten begraven werd. Overigens waren de vernieuwers met deze plek, het kerkhof in de binnenstad, evenmin ingenomen.

Zij wilden nl. niet alleen dat het begraven in de kerken werd verboden, maar ook op de terreinen rond de kerken in de bebouwde kom. Het zou nog even duren voor het zover was. Pas na het Kon. Besluit van 1825 over de begrafeniskwestie werden er op grote schaal moderne kerkhoven buiten de bebouwde kom aangelegd.

In Alkmaar geschiedde dat in 1829, getuige het jaartal op de toegangspoort van de begraafplaats aan de rand van de Alkmaarder Hout. In 1830 werd deze begraafplaats in gebruik genomen.

IV. 17 DE KOSTERSWONING EN HET KERKELIJK KANTOOR.

In de hoek tussen het zuidertransept en de zuiderkapellenreeks van het schip, waar nooit een aanbouw had gestaan, werd bij de restauratie van de veertiger jaren o.l.v. Van der Kloot Meyburg een woning neergezet voor de koster, met daar tegenaan een ruimte voor het kerkelijk bureau. Onder de woning

van de koster kwam een archiefkelder. De opdracht hiertoe werd gegeven door de Kerkvoogdij in juli 1945 en in 1948 kon de woning, opgetrokken in een sobere vroeg-19de-eeuwse trant (althans wat betreft het exterieur), worden betrokken (zie Van der Kloot Meyburg, op. cit. p. 64).

V. HET KERKINTERIEUR IN DE KATHOLIEKE TIJD.

De Grote of Sint Laurenskerk in Alkmaar werd gebouwd tussen 1470 en ca. 1520 voor de katholieke eredienst. De versiering en de inrichting van de kerk, deels al tijdens de bouw aangebracht, deels in de jaren die daarop volgden, waren afgestemd op de smaak en de behoefte van de katholieke opdrachtgevers van die jaren. Wat betreft de smaak: de kerk kwam tot stand tijdens de laatste fase van de gotiek. De oudste decoraties en de oudste inventarisstukken in de kerk vertonen nog de kenmerken van die stijl. Al spoedig deed echter een nieuwe stijl zijn intrede, die van de vroege 16de-eeuwse renaissance. Naast de laat-gotische stijlkenmerken zijn het de karakteristieken van de vroege renaissance die we in de decoratie en de inventarisstukken van de St. Laurens uit de katholieke tijd kunnen verwachten.

Aan de katholieke tijd kwam in 1572 een eind: het gebouw werd toen aan de hervormden toegewezen.

In Alkmaar heeft men met de bouw van de Grote of St. Laurenskerk een monument van bijzonder formaat willen realiseren - zowel wat betreft de afmetingen, als wat betreft de kwaliteit - waarbij een beroep werd gedaan op ontwerpers van naam en faam van buiten de eigen streek. Dit bijzondere kaliber heeft men ook willen laten uitkomen in de decoratie en de inrichting van de kerk. Daarom werd er een orgelbouwer uit Amsterdam aangetrokken en voor het beschilderen van het hoofdaltaar, een schilder uit Haarlem. Helaas zijn er van die versiering en inrichting uit de begintijd slechts fragmenten tot ons gekomen. Dat geldt niet alleen voor deze laat-middeleeuwse kerk, maar ook voor vele andere, zowel in later protestants geworden streken, als in gebieden die katholiek zijn gebleven. Decoraties en inventarisstukken verdwenen immers niet alleen omdat ze storend werden gevonden uit oogpunt

van geloofsopvattingen, maar ook als gevolg van veranderingen van smaak, of omdat het oude versleten was en vervangen diende te worden.

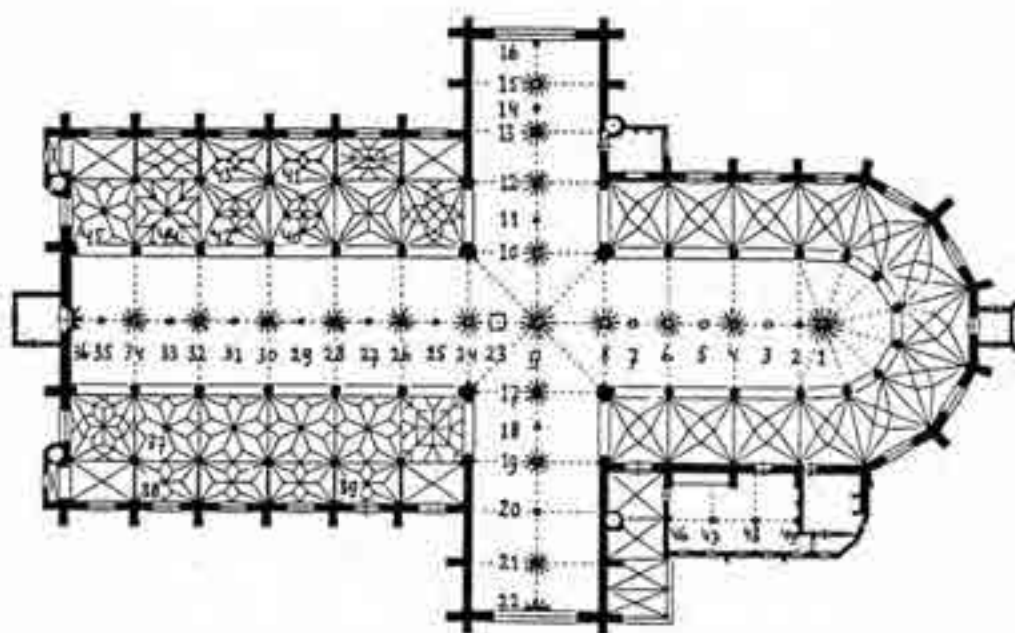
Onder de decoraties en de inventarisstukken die in de Grote Kerk in Alkmaar bewaard zijn gebleven, bevindt zich een aantal bijzondere zaken. In het hiernavolgende wordt daar eerst een kort overzicht van gegeven, waarna in afzonderlijke paragrafen uitvoeriger wordt ingegaan op de desbetreffende stukken. Daarbij is er eerst aandacht voor de versieringen aan de gebouwonderdelen (gewelven, consoles) en vervolgens voor de overige zaken in het interieur.

Ook enkele belangrijke inventarisstukken die al geruime tijd uit het kerkinterieur zijn verdwenen, passeren de revue, zoals het reusachtige hoofdaltaar van Maerten van Heemskerck en de panelen met de Zeven Werken van Barmhartigheid.

Tot de bijzondere zaken in de kerk moet zeker de gewelfschildering in de koorsluiting gerekend worden, waarin het destijds geliefde thema van het Laatste Oordeel in beeld wordt gebracht. De schildering kwam tot stand in de laatste bouwphase van de kerk (in 1518/1519) en wordt wel in verband gebracht met het destijds belangrijke atelier van de Amsterdamse schilder Jacob Cornelisz. van Oostanen (ca. 1472-1533) en met dat van zijn in Alkmaar werkzame broer Cornelis Buys (overleden, ca. 1524).

De schildering, die de Beeldenstorm overleefde en ook later door de hervormden in ere werd gehouden, werd in 1885/1886 uit de kerk verwijderd en kwam uiteindelijk in 1901 in het Rijksmuseum in Amsterdam terecht.

Vandaar keerde zij bij de vorige restauratie van de kerk in 1942/1943 terug. Bij die gele-

Afb. 17. Alkmaar, St.-Laurenskerk. Gewelfschotels: 1 Geloat van Christus; 2 Ieliekruis en Andreaskruis; 3 wapen Maximiliaan van Oostenrijk; 4 wapen van Alkmaar; 5 wapen Karel V; 6 wapen van Delft; 7 wapen Philips de Schone; 9 Lam Gods; 14 wapen van Brabant (?); 19 jongenskopje; 23 wijzerplaat uurwerk; 26 familiewapen (Van Egmond van de Nijenburgh); 8, 10, 12-13, 15-18, 20-21, 24-25, 27, 30-33, 35 rozet; 11, 22, 29, 36 ster; 28 --; 34 blokversiering. Sluitstenen en schildjes: 38-43 familiewapens (37-38 Van Zel; 40-41 Corff van Boshuijsen; 42-43 Van Egmond van de Nijenburgh); 44 bladrozetjes. Schotels: 45 Laatste Oordeel; in consistoriekamer: 46-49 rozet.

genheid werd de schildering hersteld door de restauratieschilder Gerard Jansen.

Er zijn veel meer gewelfschilderingen geweest in het houten tongewelf. Die waren echter van een eenvoudiger type dan de monumentale schildering in de koorsluiting. In alle gewelfvlakken trof men schilderingen aan van attributen die hoorden bij een bepaald gilde of bij andere groeperingen (de schutterijen en de broederschappen bijvoorbeeld) die destijds een altaar in de kerk hadden staan. Al deze motieven waren omgeven door een rand van sjabloonmotieven, uitgevoerd op een manier die men thans nog in de Oude Kerk in Amsterdam kan zien. Over de artistieke waarde van die reeks schilderingen in de Alkmaarse gewelfvakken kan op dit moment geen oordeel meer gegeven worden. Uit historisch oogpunt is het zonder meer jammer dat ze in 1885/1886 om redenen van smaak uit de kerk verdwenen zijn (en dat ze daar niet, zoals de schildering van het Laatste Oordeel, terugkeerden). Ze gaven immers een beeld van de verbondenheid van de gilden en andere groeperingen, zoals de schutterijen en de broederschappen, met het kerkgebouw ten tijde van het ontstaan.

Vermeldenswaardig zijn de vele gewelfschotels, deels met forse, vergulde stralenkrans, die nog steeds het houten tongewelf sieren, alsmede de vier in hout gesneden beeldjes van de evangelistensymbolen aan de voet van het tongewelf in de koorsluiting. Dergelijke versierselen behoorden bij de houten tongewelven, maar bleven niet overal bewaard.

Niet alleen het houten tongewelf over de middenbeuk en het transept was geheel versierd, ook de stenen gewelven van de lage zijbeuken, kapellen en kooromgang zijn uitgebreid gedecoreerd geweest. Daarvan is echter maar heel weinig bewaard gebleven; slechts enkele restanten van een schildering

en enkele kleine versieringen van wapenschildjes op de sluitstenen zijn nog over.

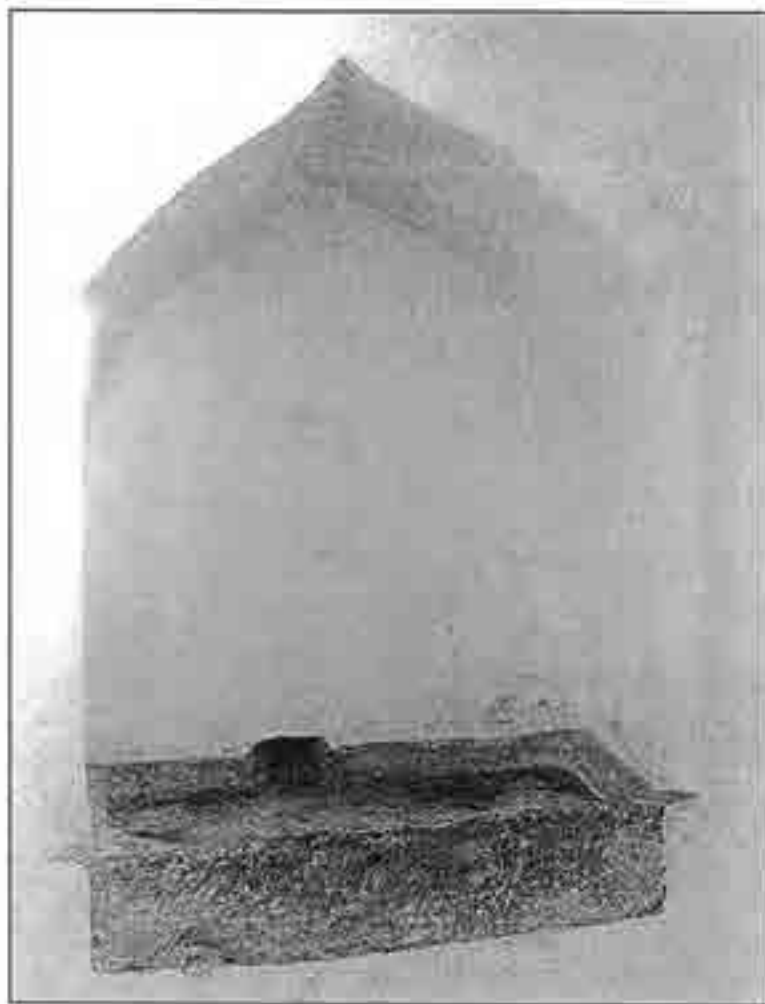
Merkwaardig zijn enkele figuratief versierde consoles in de westmuur (met voorstellingen van een vogel en een vis). Opmerkelijk is voorts de reeks consoles in de muur van de kooromgang, waarin bizarre hoofden zijn verwerkt, zoals een zogenaamde "driekop" (drie koppen die samen vier ogen delen).

Er zijn in de veelhoekige koorsluiting nog enkele van die bizarre koppen. Die bevinden zich echter niet op consoles, maar op kapitelen van de wandkolonnetten tegen de muur van de kooromgang.

Fantasiedieren, zoals de vogel en de vis in de westmuur en de bizarre koppen in de muur van de kooromgang, komt men ook wel tegen in andere laat-gotische kerken. Zij zijn echter niet erg talrijk meer; een overzicht ervan ontbreekt helaas.

Het allerbelangrijkste inventarisstuk dat uit de katholieke periode bewaard is gebleven, is het orgel uit 1511, dat werd gebouwd door de beroemde Amsterdamse orgelbouwer Jan van Covelien (overleden 1532). Het is niet alleen op zichzelf beschouwd een mooi orgel met een fraaie, in laat-gotische stijl gedecoreerde kas, maar het is bovendien het oudste nog bespeelbare orgel in ons land. Het orgel hangt nog steeds op de oorspronkelijke plek in de noorderkooromgang.

Er is nog een tweede 16de-eeuws orgel geweest in de kooromgang, en wel in de zuiderkooromgang. De kas met de beschilderde luiken trok de aandacht van de beroemde schilder van kerkinterieurs Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665). Deze legde de kas eerst vast op een tekening uit 1661 en vervolgens op een olieverfschilderij dat nu in Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam hangt.

In de late middeleeuwen was in katholieke kerken het koor steeds van het schip gescheiden door middel van een hoog hekwerk. In de grote, rijke stadskerken in Holland waren dergelijke koorhekken gemaakt van een houten raamwerk met in de lage ondervakken gesloten panelen en in de hoge bovenvakken rijk bewerkte spijlen van hout of koper. Het laat-gotische koorhek van de Grote Kerk in Alkmaar bleef bewaard, maar slechts ten dele.

Verdwenen is het rijke, ajour houtsnijwerk dat eens de onderpanelen gesierd moet hebben. De spijlen zijn niet meer origineel.

Een ander hekwerk dat bewaard bleef, is dat van de doopkapel. Het is echter van veel eenvoudiger allure dan het koorhek destijds geweest moet zijn. Hier geen rijk, ajour snijwerk in de onderpanelen, maar slechts eenvoudige briefpanelen.

Wel bijzonder is de lijst met de vroege renaissance-decoratie, maar die is - met zijn tekst in het Nederlands - wellicht pas tot stand gekomen aan het begin van de hervormde periode van de kerk, en blijft hier verder buiten beschouwing.

Niet alleen het koorhek en het hek van de doopkapel werden later gewijzigd. Eenzelfde lot was de nog bewaard gebleven laat-gotische koorbanken beschoren. De voornaamste decoratie die nu nog aanwezig is, bestaat uit traceerwerk. Van de beeldhouwde houten wangen, waarin o.a. afbeeldingen van dieren zijn verwerkt, rest slechts een fragment aan de zuidzijde.

Overigens staan de banken niet meer in de oorspronkelijke opstelling. In de hervormde tijd werden ze in een aaneengesloten rij geplaatst langs de veelhoekige koorsluiting. Daarbij werden de wangen tussen de zetels in de hoeken versneden, om het mogelijk te maken dat de rugschotten tegen elkaar konden worden geplaatst.

Een bijzonder inventarisstuk is de laat-gotische wijzerplaat aan het tongewelf boven de kruising, ook al hangt deze zo hoog, dat zij vanaf de begane grond nauwelijks in het oog springt. Een vergelijkbare wijzerplaat, met een zelfde armpje met uitgestoken vingers als tijdaanwijzer, hangt in de kruising van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem. Deze wijzerplaten zijn speciaal voor hun plek in de kruising ontworpen, van waaruit ze met aandrijfstanden verbonden zijn met de uurwerken in de kruisingstorens.

Er werd reeds op gewezen dat de Alkmaarse opdrachtgevers voor de bouw en de inrichting van hun kerk graag befaamde ontwerpers van buiten aantrokken. Zo kreeg Anthonis I. Keldermans uit Mechelen, die rond 1500 ook betrokken was bij de bouw van de kerk, opdracht een sacramentshuis te ontwerpen. Helaas is noch het sacramentshuis zelf, noch een ontwerp ervan bewaard gebleven. Ware het wel tot ons gekomen, dan zou dit sacramentshuis het meest noordelijke sacramentshuis zijn geweest dat door een lid van het geslacht Keldermans was ontworpen.

Wel bewaard bleef de reeks van zeven bijeenbehorende schilderijen. Deze werd gemaakt in 1504, in opdracht van de bestuurders van het Heilige Geestgasthuis voor hun kapel aan de noordwestzijde van de kerk.

De panelen, voorstellende de Zeven Werken van Barmhartigheid, zijn verkocht en kwamen in 1918 met steun van de Vereniging Rembrandt terecht in het Rijksmuseum in Amsterdam, waar ze tot de bekendste vroeg-16de-eeuwse Noordnederlandse schilderijen behoren. Ze worden in vele boeken gereproduceerd, omdat ze tot de weinige, bewaard gebleven schilderijen behoren, die een beeld geven van het leven in een Hollandse stad omstreeks 1500.

Bewaard bleef ook het reusachtige altaarstuk dat de Haarlemse schilder Maerten van Heemskerck van 1538 tot 1542 schilderde voor het hoogaltaar in het koor. Het altaarstuk was destijds een van de grootste in zijn soort in de Noordelijke Nederlanden, en is nog altijd het grootste Noordnederlandse altaarstuk dat bewaard is gebleven. In 1581 werd het verkocht naar het buitenland. Sindsdien bevindt het zich in de kathedraal van Linköping, als geschenk van de Zweedse koning. Hoewel ver verwijderd van zijn ontstaansplek, heeft het stuk toch zijn plaats in de geschiedschrijving over de Nederlandse kunst behouden.

Een hier te lande uitzonderlijk stuk is de koperen grafplaat van Pieter Palinck en zijn vrouw Josina van Foreest, die in respectievelijk 1546 en 1541 zijn overleden. De plaat is een belangrijk monument, enerzijds omdat

het hier gaat om één van de zeer weinige grafplaten in koper die in Nederland bewaard zijn gebleven, anderzijds omdat het een fraai voorbeeld is van een grafplaat in de stijl van de vroege renaissance in ons land.

Even uniek is de grafzerk voor de ingewanden van Floris V, de graaf van Holland die in 1296 werd vermoord. De zerk, met een inscriptie in 15de-eeuwse letters, is gevat in een houten tombe, die in de vroege renaissancestijl is beschilderd.

Tot de bijzondere zaken uit de katholieke periode die in de Grote of St. Laurenskerk bewaard zijn gebleven, dient zeker ook het schilderij te worden genoemd, waarop het kerkgebouw wordt afgebeeld met een hoge, nooit gebouwde toren. Dergelijke schilderijen zijn slechts in enkele kerken bewaard gebleven.

V.1 DE GEBEELDHOEWDE DIEREN AAN DE CONSOLES IN DE WESTMUUR.

Tot de veel voorkomende motieven waarmee in de late gotiek kapitelen en consoles werden versierd behoren bladmotieven en ranken. Soms werden er ook andere motieven in verwerkt, zoals mens- of dierfiguren.

Aan de westmuur van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar zijn twee zeer grote consoles aangebracht waarop de afbeelding van een dier voorkomt. De opbouw van deze consoles is als volgt: onderaan, waar de console het smalst is bevindt zich het betreffende dier. Boven het dier zit een ring, boven deze ring, waar de console zich verbreedt, zijn twee rijen koolbladeren aangebracht. De consoles bevinden zich op de scheiding van zijbeuken en kapellen en dragen de gewelfribben die hier samenkomen.

Aan de noordwestkant, nabij de kapel van de bestuurders van het Heilige Geestgasthuis, ontwaart men een vis. Aan de zuidwestzijde

een vogel die zijn lange hals naar achteren, over zijn rug heeft gebogen. De vis en de vogel lijken fantasiedieren te zijn. Elders in de kerk ontbreken dit soort motieven. Of aan de vogel en de vis een bepaalde symbolische betekenis moet worden toegekend, is niet duidelijk.

Fantasiedieren komen in de late middeleeuwen regelmatig voor als versiering van gebouwen. Er bestaat geen overzicht van bewaard gebleven voorbeelden, van typen en hun verspreiding.

Voor wat betreft Alkmaar kan worden verwezen naar de kleine consoles met (fantasie)dieren aan de stadhuisstoren. Deze laatgotische toren kwam tussen 1508 en 1520 tot stand. De daar afgebeelde dieren zijn echter andere dan die in de Grote Kerk.

V. 2 DE GEBEELDHOUWDE CONSOLES IN DE KOOROMGANG.

In de kooromgang bevinden zich, zowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde, beeldhouwde consoles tegen de muur. Zij dragen de gewelfribben die hier samenkomen.

Ze bestaan als het ware uit drie geledingen. Onderaan zit een klein, bloemvormig rozet, gevolgd door een ringvormig profiel; daarboven ziet men een merkwaardige kop of bladmotieven, opnieuw gevolgd door een geprofileerde rand; vervolgens is er een zone met bladranken, waarna tenslotte opnieuw een geprofileerde rand volgt. Van onder naar boven wordt de console steeds breder.

Hoewel de hoofdobbouw van de consoles gelijk is, zijn ze op verschillende manieren afgewerkt. Zo zijn er diverse koppen gehakt. Aan de zuidzijde vertoont de meest westelijke een "driekop", waarbij de drie koppen hun ogen delen (er zijn dus vier ogen i.p.v. zes). Soortgelijke driekoppen komen in de late middeleeuwen op verschillende plaatsen in Europa voor. Ze zijn er zowel in steen, als in hout. In Alkmaar bevindt een dergelijke driekop zich bijvoorbeeld hoog aan de stadhuisstoren. Sinds de laatste restauratie van het stadhuis is deze driekop weer goed zichtbaar. Zowel de kooromgang van de Grote Kerk, als de stadhuisstoren kwamen in het eerste kwart van de 16de eeuw tot stand.

De twee andere consoles aan de zuidzijde vertonen beide een kop uit wiens mond twee

ranken komen.

Dit soort koppen komt men ook wel elders tegen in objecten uit de late middeleeuwen.

Behalve de koppen zijn op de consoles ook de bladmotieven van de bovenste geleding verschillend. Op de meest oostelijke zitten er trosjes vruchten (druiven?) tussen de gekrulde bladeren.

Op het schilderij dat Pieter Jansz. Saenredam in 1635 van de kerk maakte, kijkt men vanuit het schip in de zijbeuk. In één van de kapellen, ziet men tegen de muren van het schip, tussen de scheibogen, consoles die vergelijkbaar van vorm zijn: van onderen smal, naar boven toe breed uitlopend. De bovenste geleding is versierd met gekrulde bladmotieven; daarboven bevindt zich een geprofileerde lijst. Op elke console - op het schilderij zijn er twee te zien - staat een beeld (het schilderij hangt in het Catharijne Convent in Utrecht).

Overigens zij hierbij aangetekend, dat het schilderij van Saenredam ons voor verschillende raadsels plaatst. Wie het geschilderde tafereel vergelijkt met hoe het kerkgebouw er in werkelijkheid uit ziet, ontdekt dat de kolonnetten, die vanaf de kapitelen van de zuilen omhoog gaan, op het schilderij ontbreken. Ook de doorlopende lijst onder het triforium ontbreekt.

V.3 DE GEBEELDHOUWDE KAPITELN IN DE KOOROMGANG.

In het oostelijk deel van de kooromgang bevinden zich op de kolonetten langs de wand gebeeldhouwde kapitelen. Zij ondersteunen de gewelfribben die hier samenkomen.

Terwijl de kapitelen elders in de kerk alleen gekrulde koolbladeren dragen, vertonen een aantal van deze wandkapitelen net zulke merkwaardige koppen als sommige consoles

elders in de kooromgang. Zo is er hier opnieuw een kop, uit wiens mond twee ranken komen. Ook is er een kapiteel met drie koppen, die ditmaal echter niet door vier ogen worden verbonden, maar door een soort slang die van de ene mond naar de andere gaat. Op één console zien we hoe een kop bezig is twee mensen tegelijk te verslinden.

V.4 DE GESNEDEN HOUTEN EVANGELISTENSYMBOLLEN AAN DE KAPCONSTRUCTIE IN HET KOOR.

In de tijd van de gotiek werden vele Hollandse kerken voorzien van een houten tongewelf, dat tegen de kapconstructie was aangebracht. Op de plaatsen waar geen trek-balken zaten, werden dikwijls, vlak onder het gewelf, kleine houten beeldjes geplaatst. Deze stellen vaak figuren voor uit de bijbel of uit heiligenverhalen. Er komen echter ook andere motieven voor.

Er zijn in Nederland nog zo'n 116 kapbeeldjes over. Daarvan bevindt het merendeel zich in Noord-Holland. De oudste voorbeelden in Noord-Holland zijn te vinden in de Oude Kerk in Amsterdam (ca. 1370). Deze kerk bezit nog 26 van de oorspronkelijke 50 beeldjes.

De kapbeeldjes in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar zijn veel minder talrijk. Hier zijn slechts vier beeldjes aanwezig, die zich alle in de koorsluiting bevinden; vele meters boven de begane grond (en vandaar af nauwelijks zichtbaar bij donker weer) zit-

ten vier evangelistensymbolen:

een engel (symbool van Mattheus), een leeuw (symbool van Marcus), een os (symbool van Lucas) en een adelaar (symbool van Johannes). De adelaar werd bij de restauratie van 1940-1941 door beeldhouwer N. v.d. Schaft (zie Van der Kloot Meyburg, op. cit. p. 53) vernieuwd.

De overige drie zullen stammen uit de tijd dat de kap gemaakt werd: omstreeks 1500.

Overigens bleef ook de oorspronkelijke adelaar bewaard. Deze heeft jarenlang opgesteld gestaan in één van de kapellen langs de zuiderzijbeuk, waarin - als was het een museum - nog meer zaken met betrekking tot de geschiedenis van de kerk bijeen waren gezet.

De kapbeeldjes zijn het meest uitgebreid beschreven door H. Janse (zie zijn proefschrift: "Houten kappen in Nederland 1000-1940", Delft 1989, p. 209-217; op p. 214 staat een foto van de engel die de evangelist Mattheus symboliseert).

V. 5 DE GEWELFSCHILDERING VAN HET LAATSTE OORDEEL IN HET KOOR.

De houten tongewelven van de laat-gotische kerken konden, net als de stenen gewelven, voorzien worden van schilderijen. In de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar is dat al vrij spoedig na de bouw gebeurd. In het koor werd, in de veelhoekige koorsluiting, een schildering aangebracht met als thema het Laatste Oordeel. Het Laatste Oordeel werd in de 16de eeuw in vele kerken afgebeeld, niet alleen in ons land, maar ook daarbuiten.

De schildering is al diverse malen uitgebreid beschreven. Daarom wordt hier volstaan met een beknopte beschrijving. In het midden zetelt Christus op een regenboog. Hij heeft een wapperende mantel om die het bovenlichaam en de armen bloot laten. Onder zijn voeten bevindt zich een bol. Boven hem zweven engelen met de lijdenswerktuigen (o.a. het kruis waaraan Christus werd genageld). Naast hem zijn twee bazuin blazende engelen afgebeeld en daarnaast aan de noordzijde een geknielde Maria, vergezeld van zes apostelen, en aan de zuidzijde Johannes de Doper, vergezeld van de zes andere apostelen. Onder Christus zweven twee engelen die een weegschaal vasthouden, daaronder staat, gekleed in een harnas, de aartsengel Michael. Doden rijzen op uit hun graven. Aan de noordzijde worden de zaligen naar het paradijs gevoerd, aan de zuidzijde ziet men de verdoemden in de hel.

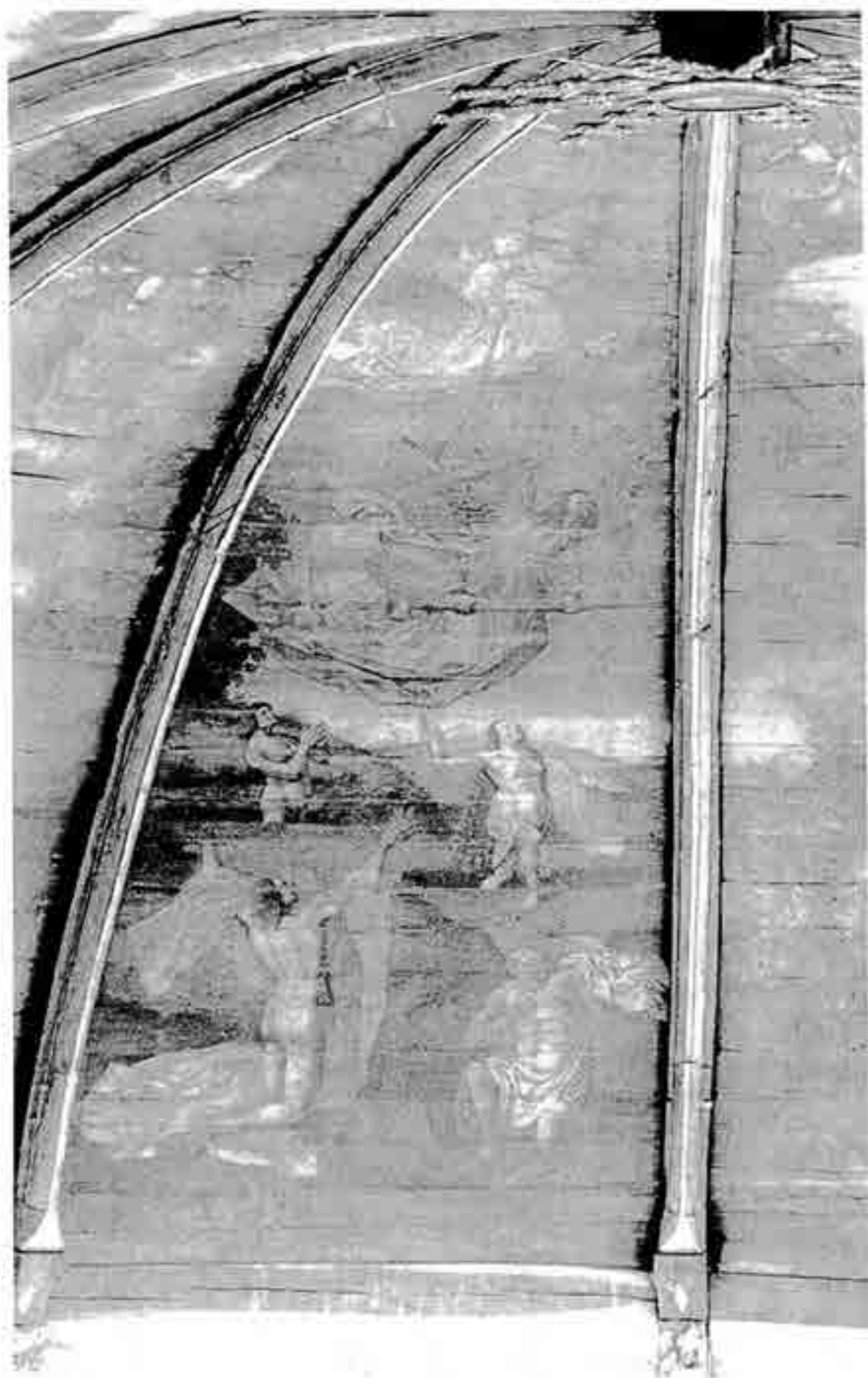
De schildering wordt wel toegeschreven aan het atelier van de Amsterdamse schilder Jacob Cornelisz van Oostsanen (ca. 1472-1533) of aan dat van zijn broer, de Alkmaarse schilder Cornelis Buys (overleden 1524). In 1518 werd de schildering voltooid.

Schilderingen met het Laatste Oordeel als thema komt men ook op diverse andere houten tongewelven in Noord-Holland tegen. De oudste bevindt zich in de koorsluiting van de St. Pancras of Zuiderkerk in Enkhuizen (ca. 1484).

Een Laatste Oordeel-schildering, uit dezelfde tijd als de Alkmaarse (namelijk 1518), bevindt zich in de koorsluiting van de Grote of St. Vituskerk in Naarden. Ook deze schildering wordt wel toegeschreven aan Jacob Cornelisz van Oostsanen.

Als laatste in deze reeks moet het Laatste Oordeel in de koorsluiting van de Hervormde Kerk van Warmenhuizen genoemd worden. Deze schildering, ontstaan omstreeks 1525, werd in de 17de eeuw toegeschreven aan Jan van Scorel (1495-1562), leerling van de eerder genoemde Jacob Cornelisz van Oostsanen, maar tegenwoordig meent men dat er wellicht een andere leerling uit het atelier van Van Oostsanen aan heeft gewerkt.

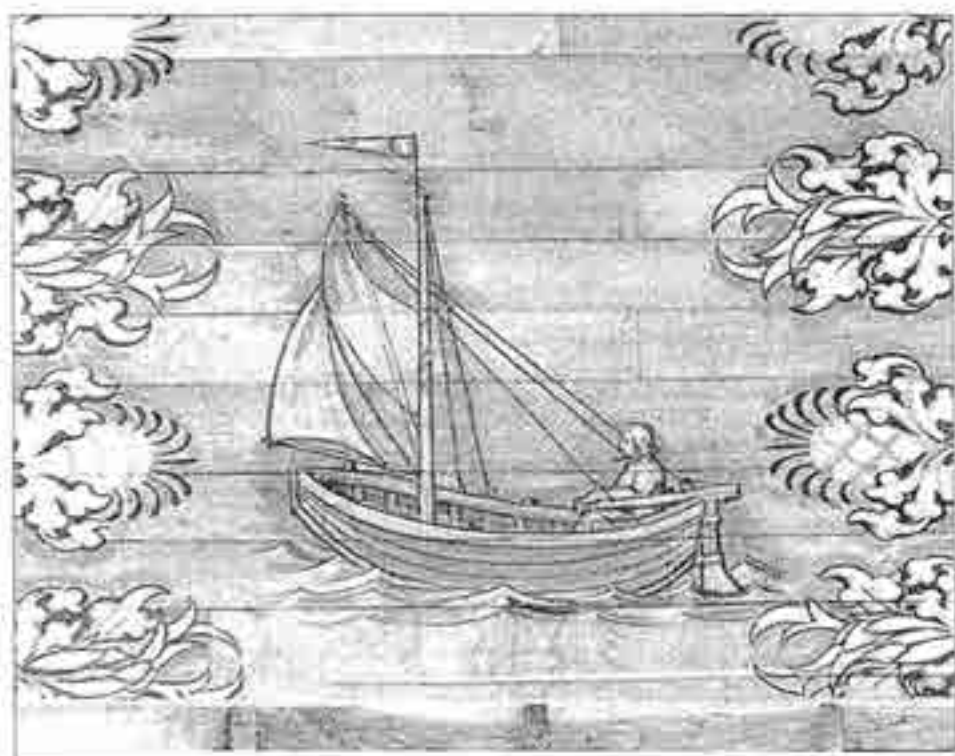
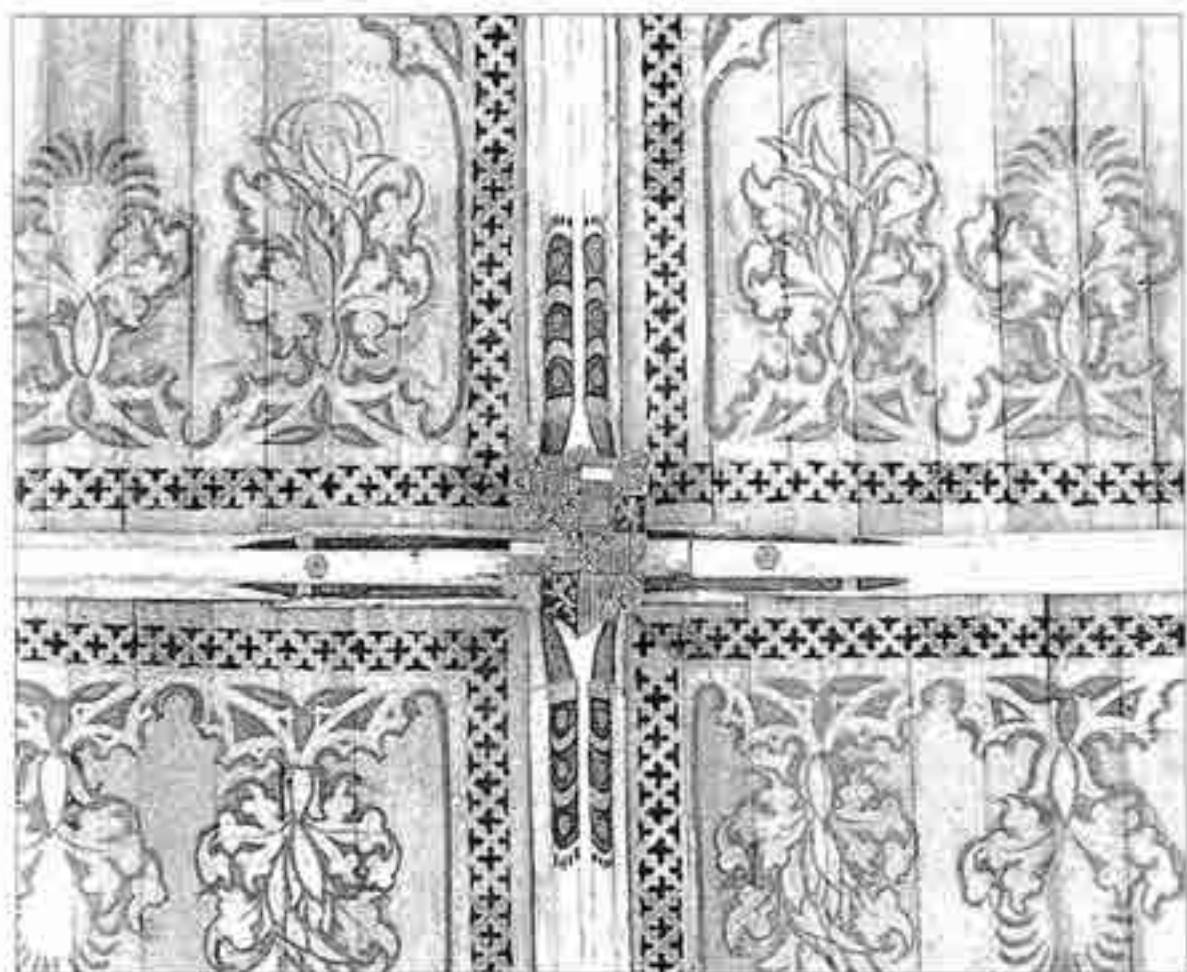
De Laatste Oordelen in Enkhuizen, Naarden en Warmenhuizen bestaan nog steeds. Er zijn echter nog meer Laatste Oordeel-schilderingen geweest die in dit verband vermeld moeten worden. In de eerste plaats is er de schildering in de Grote of St. Pancraskerk in Hoorn. Deze was, volgens de stedelijke kroniekschrijver Theodorus Velius, in 1522 door Jacob Cornelisz. van Oostsanen geschilderd (zie over deze en de andere hier genoemde Laatste Oordeel-schilderingen o.a. G.J. Hoogewerff, "de Noord-Nederlandse Schilderkunst, II", Den Haag 1937, p. 509 t/m 549). Met de brand van de kerk in 1838 ging de Hoomse schildering verloren. In de tweede plaats was er een Laatste Oordeel geschilderd op het houten gewelf in de

Hervormden. Kennelijk werd zij niet als storend ervaren. Wel heeft zij in de loop der tijden te lijden gehad van ondeskundige bij-schilderingen.

In 1885 heeft het er even naar uitgezien dat de Alkmaarse schildering van het Laatste Oordeel verloren zou gaan. Men wilde toen het gewelf vernieuwen en de voorstelling werd er in haar geheel uitgesloopt (Van Dru-nen, op. cit., p. 18). De planken zijn tenslot-te, na enige omzwervingen, in het Rijksmu-

seum in Amsterdam terechtgekomen en bij de restauratie in 1943 weer op hun oorspronkelijke plek teruggebracht. Bij die ge-legenheid werd de schildering gerestaureerd door Gerard Jansen uit Den Haag. Helaas is het geheel nu zo donker geworden, dat er vanaf de begane grond maar weinig meer van te zien is. En dat is jammer, want het gaat om een mooie schildering. Vanaf de hoge loopbruggen is aan de voet van het ge-welf de compositie overigens nog wel be-hoorlijk te onderscheiden.

V. 6 DE OVERIGE SCHILDERINGEN VAN HET TONGEWELF.

Behalve het Laatste Oordeel in de koorsluiting, bevatte de Grote of St. Laurenskerk nog veel meer schilderijen, zowel op het tongewelf van de hoge middenbeuk, als op dat van de hoge dwarsbeuk. Deze schilderijen zijn in 1885/1886, tegelijk met het Laatste Oordeel, uitgebroken en daarna in het Rijksmuseum in Amsterdam terechtgekomen. Maar terwijl het Laatste Oordeel in 1942/1943 in zijn geheel naar Alkmaar terugkeerde, kwamen er van de overige gewelfschilderingen slechts vier terug. Dat wil zeggen, er kwamen kopieën terug. Waar de originelen gebleven zijn, is onbekend. Deze kopieën zijn harder geschilderd dan de originelen.

Het ging daarbij niet om schilderijen van monumentale aard die over verschillende gewelfvakken doorliepen, maar om losse motieven van bescheiden allure. In elk gewelfvak was één zo'n motief geschilderd. Er omheen bevond zich een ornamentale omranding, die met behulp van sjablonen was aangebracht. De teruggekeerde schilderijen zijn thans te vinden in de hoge middenbeuk van het koor, aansluitend op de schildering van het Laatste Oordeel in de koorsluiting. Aan de noordzijde ziet men van oost naar west een scheepje en een drinkhoorn, aan de zuidzijde een versierd kruis en een doek, hangend over een stang.

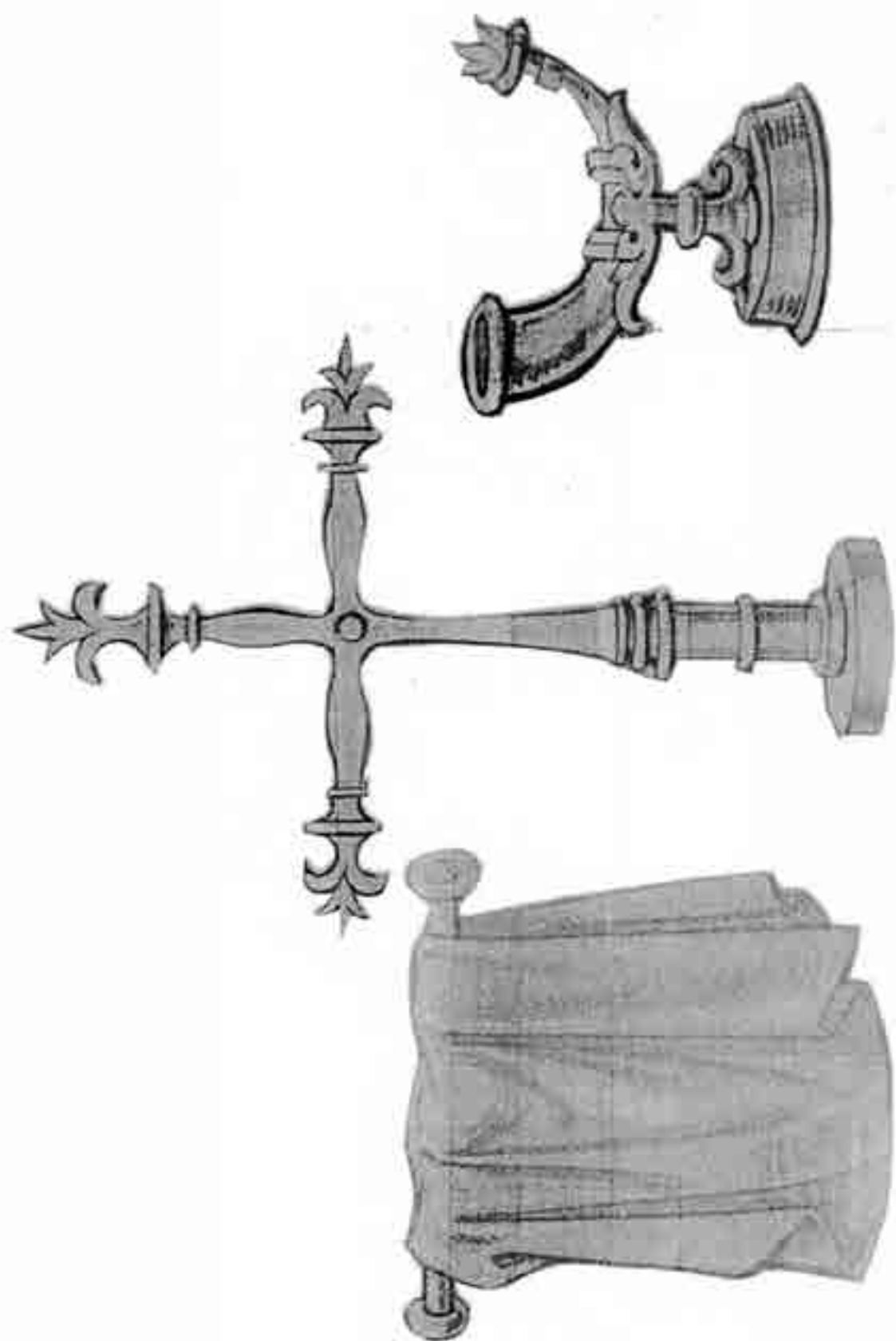
C.W. Bruinvis geeft in zijn artikel "De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote Kerk te Alkmaar" (in "Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem", 1904, p. 192-236) een plattegrond van de kerk, waarop wordt vermeld op welke plaats in het tongewelf de diverse geschilderde motieven oorspronkelijk waren aangebracht. Uit deze aantekeningen blijkt dat de vier bewaarde motieven destijds niet in het gewelf van het koor te vinden waren, maar in

de zuiderdwarsbeuk. Bovendien waren zij niet in enkelvoud, maar in tweevoud aangebracht, steeds paarsgewijs naast elkaar. Waar de andere motieven gebleven zijn, zowel uit deze zuiderdwarsbeuk als uit de noorderdwarsbeuk en het schip, is niet duidelijk. Mogelijkerwijs bevinden zich nog restanten in één van de depots van het Rijksmuseum te Amsterdam.

De Grote Kerk in Alkmaar is niet de enige kerk in Holland waarvan het tongewelf werd voorzien van eenvoudig geschilderde motieven in een omranding van ornamenten, die middels sjablonen was aangebracht en verwant is aan de omranding van de gewelfvakken in de sacristie. Een dergelijke decoratie bleef ook bewaard in de Oude Kerk in Amsterdam (zie over dit onderwerp: Wouter Kloek, "Gewelfschilderingen in de Oude Kerk te Amsterdam", Amsterdam 1975).

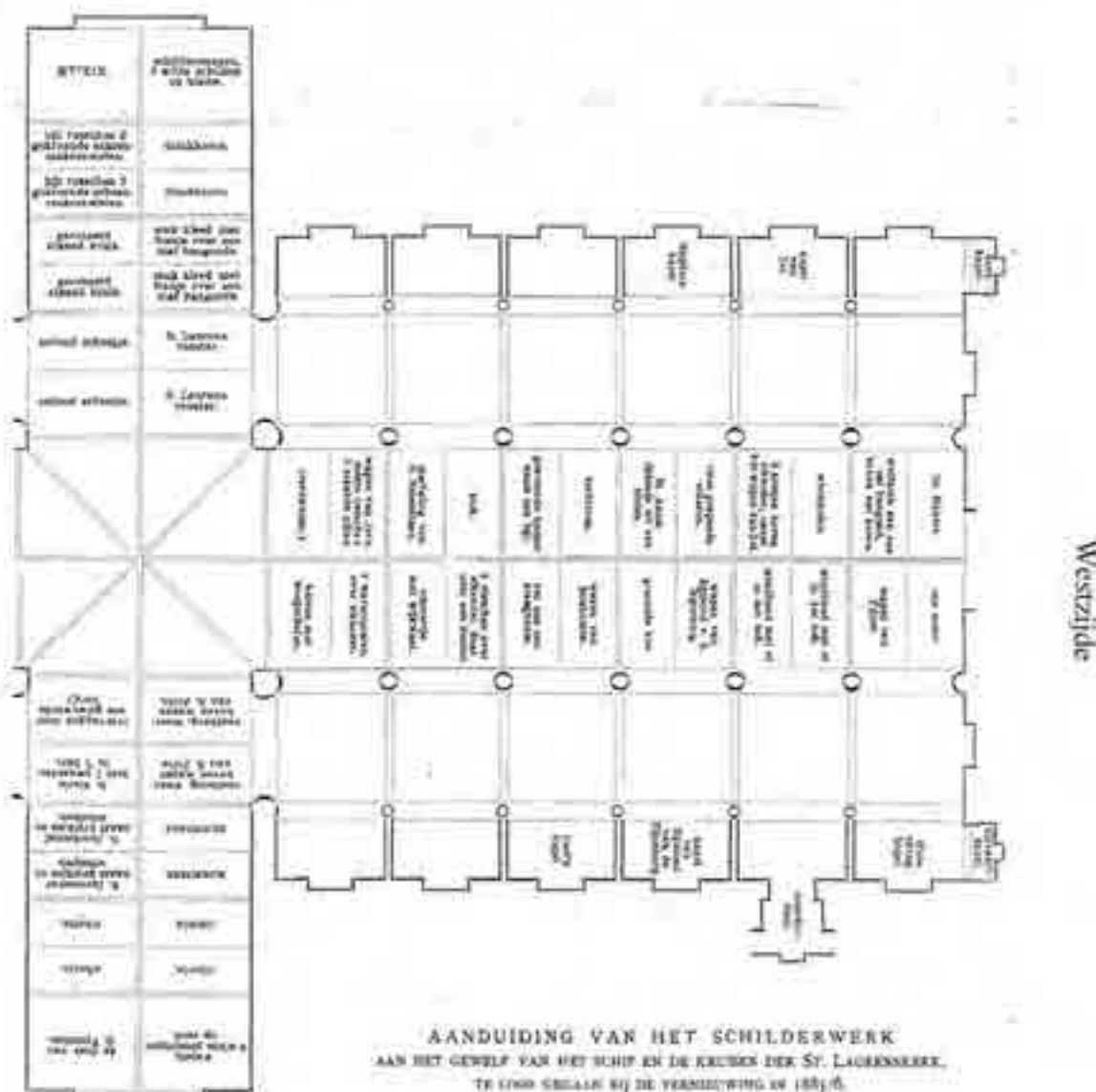
Zowel in de Amsterdamse Oude Kerk, als in de Alkmaarse Grote Kerk hadden de geschilderde motieven betrekking op gilden, schutterijen, broederschappen en dergelijke. De motieven werden dan ook in opdracht en op kosten van de desbetreffende groeperingen aangebracht. Voor wat betreft de Alkmaarse Grote Kerk heeft C.W. Bruinvis in zijn hierboven genoemde publicatie getracht aan te geven, welk motief bij welke groepering hoorde.

De twee zeilscheepjes bijvoorbeeld, waarvan er thans nog één te zien is in de middenbeuk van het koor, behoorden bij het schippersgilde. Oorspronkelijk zaten de schippers in het zuidertransept, vlakbij de kruising. Op deze plek hadden zij ook hun altaar staan. En na de Hervorming kwam hier in 1581 hun grote tekstbord te hangen, genaamd "De Christelijke Zeevaart" (zie in hoofdstuk VI afzonderlijke paragraaf over dit bord). In de noor-

derzijbeuk vond men eertijds de voethoog afgebeeld met het wapen van Sint Joris, als kenteken van de schutterij van Sint Joris of Oude Doelen, terwijl in het zuidoostelijk deel van het schip de marteldood van Sint Sebastiaan en het wapen van Jeruzalem, als kenteken van de schutterij van Sint Sebasti-

aan of Nieuwe Doelen, werd weergegeven. Beide schutterijen zouden in de hervormde tijd - en wel omstreeks 1640-1645 - elk een grote koperen kaarsenkroon schenken. Deze kwamen niet ver te hangen van waar zich voordien de gewelfschilderingen van de schutterijen bevonden.

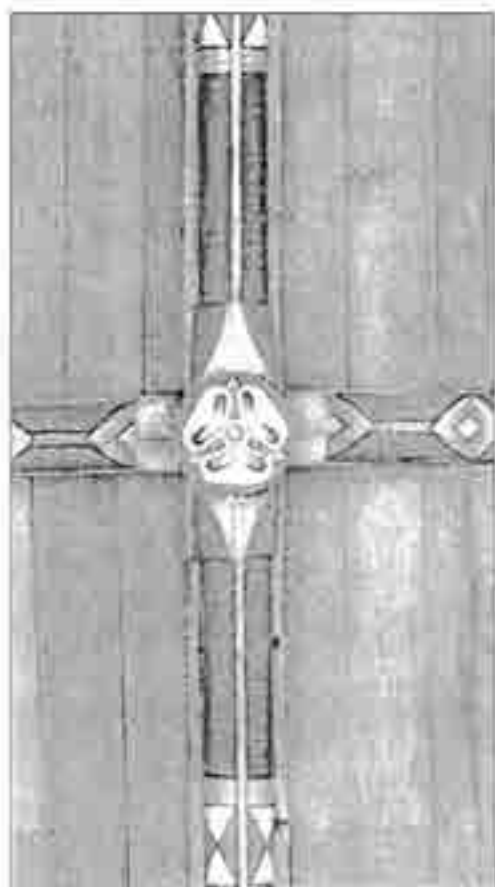
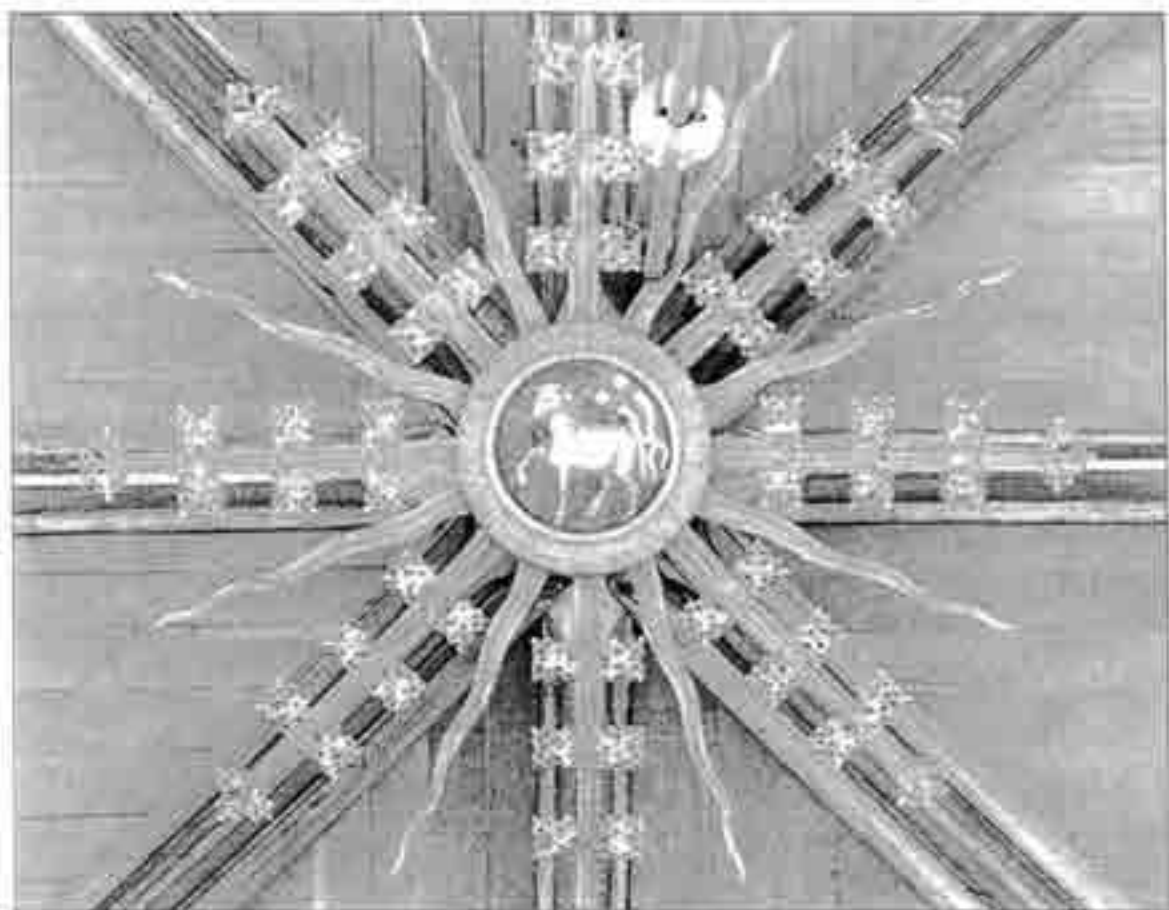
V. 7 DE SCHILDERINGEN OP DE STENEN GEWELVEN.

Op de gewelfvlakken in de zijbeuken van het schip en in de aangrenzende kapellen treft men nog op enkele plaatsen fragmenten van schilderijen aan. Deze zijn te vinden in de volgende ruimtes:

- de doopkapel. Het betreft resten van decoratieve schilderijen langs de gewelfribben, in rood en blauw.
- de meest westelijke kapel naast de zuiderzijbeuk. Rond de sluitsteen, waar de vier gewelfribben samenkomen, zijn resten te zien van decoratieve ranken, geschilderd in okergeel, oranje en groen.
- de derde travee (vanaf het westen) van de zuiderzijbeuk. Hier treft men in de onder-

ste delen van de gewelfvakken twee kleine schilderijen aan van heiligenfiguren. Het ene fragment laat vrouwelijke heiligen zien (allebei in een eigen gewelfvak), het andere toont drie heiligen naast elkaar, in één gewelfvak. Onder alle figuren bevinden zich ranken.

- de meest westelijke kapel van de noorderzijbeuk. Hier zijn rond de sluitsteen vier eenvoudige wapenschildjes aangebracht (kleuren: rood, blauw, zwart).
- de meest oostelijke kapel naast de noorderzijbeuk. Hier is nog een fragment te vinden van een zwart ornament.

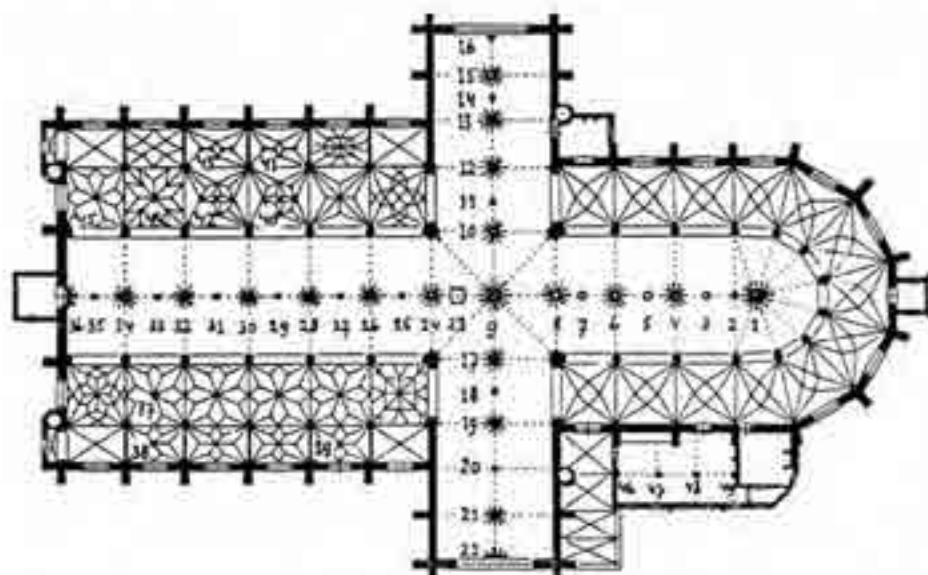
V.8 DE GEWELFSCHOTELS AAN DE HOUTEN TONGEWELVEN.

Zoals stenen gewelven voorzien kunnen zijn van gedecoreerde sluitstenen op de plekken waar gewelfribben elkaar ontmoeten, zo kunnen ook houten gewelven versieringen hebben op de plaatsen waar houten ribben samenkomen. Deze versieringen noemt men "gewelfschotels". Zij hebben de vorm van een houten schijf. Daarop is een voorstelling aangebracht in snijwerk en/of door middel van beschildering. Rondom de voorstelling is vaak een rand van stralen te vinden, die dikwijls telmerken dragen of gotische cijfers. De oudste Noordnederlandse gewelfschotels bevinden zich in de noorderdwarsbeuk van de Oude Kerk in Amsterdam (1412). De bloeiperiode van de gewelfschotels ligt in de tweede helft van de 15de eeuw en in de eerste helft van de 16de eeuw. Uit deze laatste fase stammen de gewelfschotels van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar.

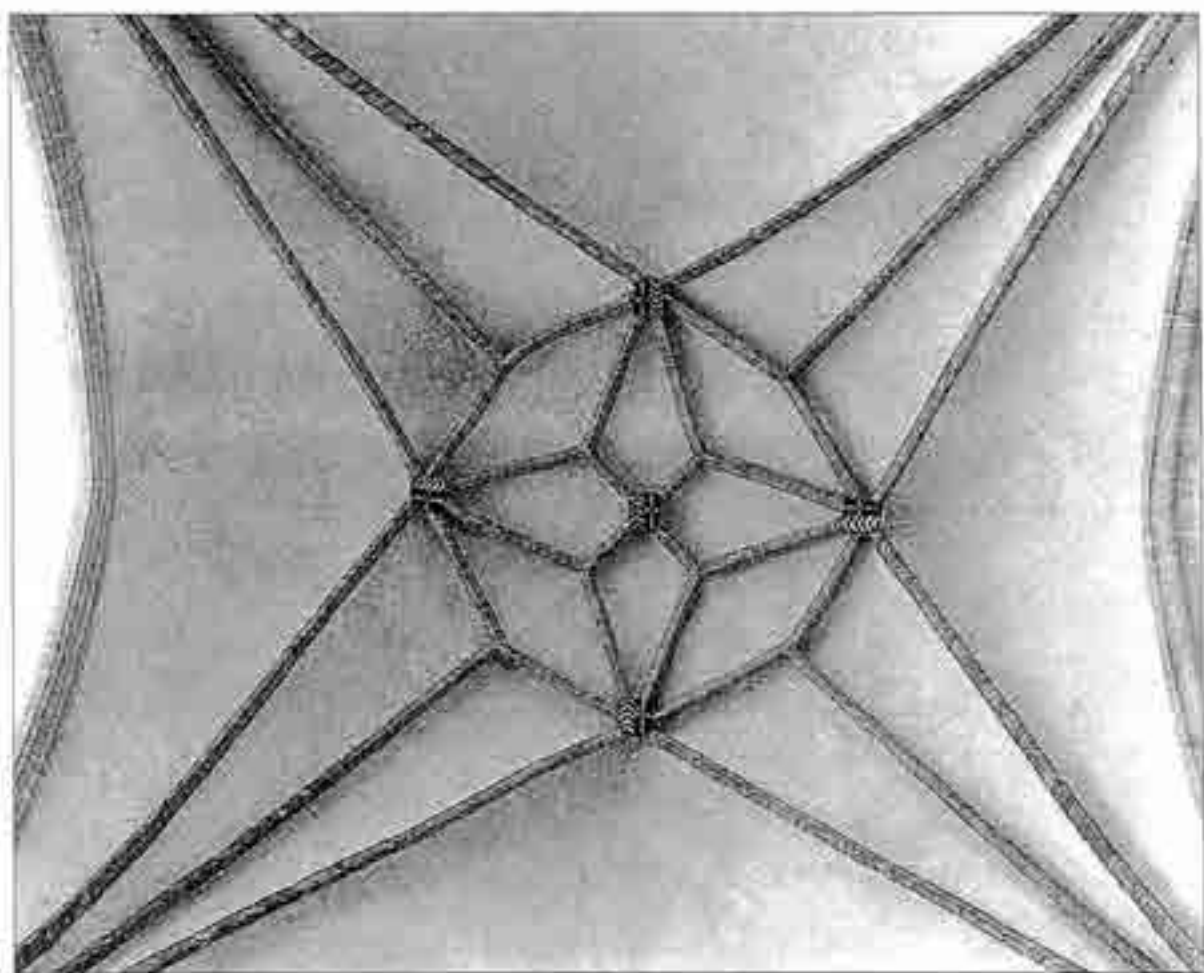
De St. Laurens heeft een groot aantal ge-

welfschotels, 35 in totaal. Deze zijn te vinden in de hoge middenbeuk en in de dwarsbeuk. 20 van deze gewelfschotels dragen een stralenkrans. De stralenkransen zijn van een opvallend type, ze hebben rechte stralen met hogels erop welke worden afgewisseld door gewone, golvende stralen of vlamme stralen. Een gewelfplattegrond, waarop staat aangegeven waar zich de gewelfschotels bevinden en wat de voorstellingen zijn, treft men aan in een artikel van Arie de Groot, getiteld "Gewelfschotels in Hollandse kerken" in het "Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken", nr. 27, herfst 1988, p. 17.

Vermeldenswaardig zijn onder andere een gewelfschotel met het gelaat van Christus (in de koorabsis) en een schotel met een afbeelding van het Lam Gods. Verder komen er schotels voor met wapenschildjes, bijvoorbeeld met het wapen van Alkmaar.

Afb. 17. Alkmaar, St.-Laurenskerk. Gewelfschotels: 1 Gelaat van Christus; 2 IJelekruis en Andreadskruis; 3 wapen Maximiliaan van Oostenrijk; 4 wapen van Alkmaar; 5 wapen Karel V; 6 wapen van Delft; 7 wapen Philips de Schone; 9 Lam Gods; 14 wapen van Brabant (?); 19 jongenskappe; 23 wijzerplaat uurwerk; 26 familiewapen (Van Egmond van de Nijenburgh); 8, 10, 12-13, 15-18, 20-21, 24-25, 27, 30-33, 35 rozet; 11, 22, 29, 36 ster; 28 —; 34 blokversiering. Sluitstenen en schildjes: 38-43 familiewapens (37-38 Van Zel; 40-41 Corff van Boshuizen; 42-43 Van Egmond van de Nijenburgh); 44 bladrozetjes. Schotels: 45 Laatste Oordeel; in consistoriekamer: 46-49 rozet.

V.9 DE VERSIERING VAN DE SLUITSTENEN VAN DE STENEN GEWELVEN.

In verschillende kapellen en in daarnaast gelegen traveeën van de zijbeuken treft men in de stenen gewelven sluitstenen aan die voorzien zijn van een bescheiden versiering. In de meeste gevallen bestaat die versiering uit een klein wapenschildje waarop een familiewapen is geschilderd.

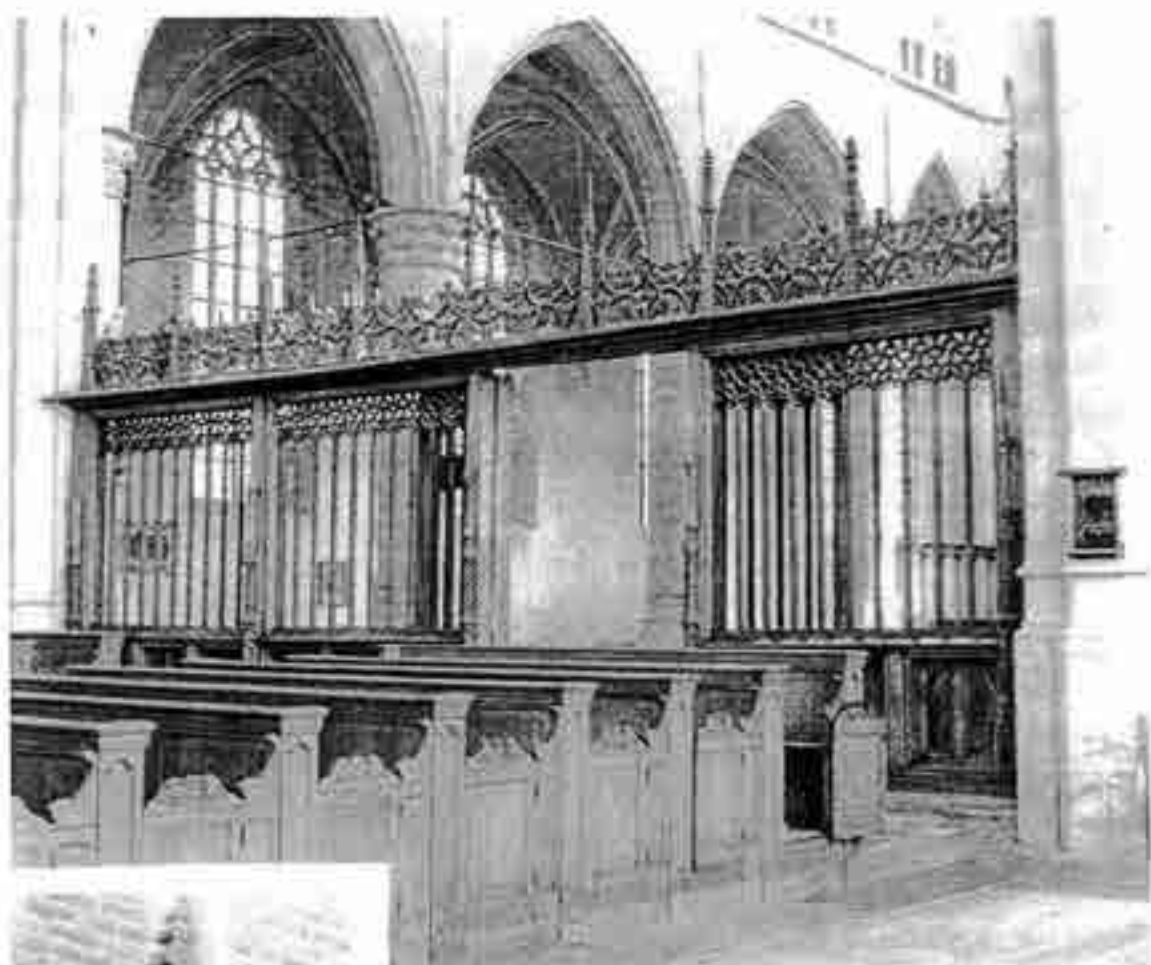
Men kan ze zien op de volgende plaatsen:

- in de kapel van de familie Zel (tweede kapel aan de zuidzijde, gerekend vanaf het westen) en in de aangrenzende zijbeuktravee.
- in de kapel van de familie Corf-Van Boshuysen (vierde kapel aan de noordzijde, gerekend vanaf het westen) en in de aangrenzende zijbeuktravee.
- in de kapel van de familie Van Egmond-Van de Nijenburgh (derde kapel van de

noordzijde, gerekend vanaf het westen) en in de aangrenzende zijbeuktravee.

Bijzonder is de decoratie van de sluitsteen in de meest westelijke travee van de noorderzijbeuk. Daarop is een schildje te zien, met een klein, veelkleurig tafereel van het Laatste Oordeel, met Christus gezeten op een regenboog.

Een tekening van de gewelven, waarop de plaatsen staan aangegeven waar zich de versieringen aan de sluitstenen bevinden, maakt deel uit van het artikel van Arie de Groot over "Gewelfschotels in Hollandse kerken", verschenen in "Bulletin van de Stichting Oude Hollandse kerken", nr. 27, herfst 1988, p. 13. In dit artikel treft men ook een opsomming van de motieven aan.

V. 10 HET KOORHEK.

In alle laat-middeleeuwse kerken waren schip en koor gescheiden door een hekwerk. Het koor was namelijk alleen toegankelijk voor priesters die de mis opdroegen en voor de koorheren, die de diensten met hun aanwezigheid opluisterden. Het meest gebruikelijk was in de periode van de late gotiek een spijlenhek met beneden lage gesloten panelen (van hout) en boven hoge vakken met spijlen (van hout of koper). Dit type hekwerk werd ook in Alkmaar in de Grote of St. Laurenskerk opgericht. Het betreft een hek met houten stijlen. In de lagere delen is in de loop der tijden het nodige gewijzigd.

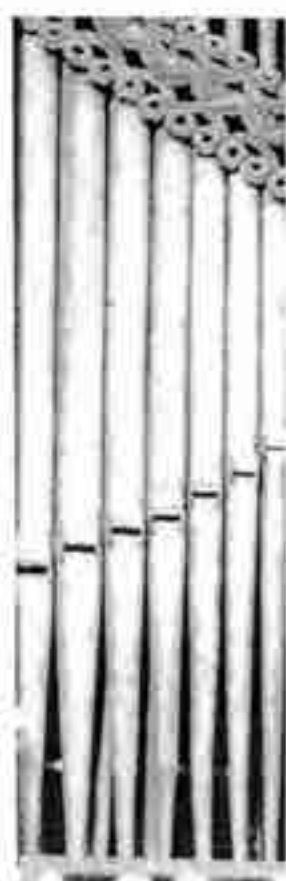
Zo mag men aannemen, dat de benedenpanelen destijds niet zo kaal waren. Waarschijnlijk waren ze voorzien van rijk, ajour snijwerk, zoals men dat nog steeds kan aantreffen bij het koorhek in de Grote of St. Bavokerk in Haarlem, dat werd gemaakt tussen 1509 en 1517, of bij de borstwering van het koororgel in de Grote Kerk in Alkmaar, die dateert uit 1511.

De spijlen zijn vernieuwd. Ook die zullen oorspronkelijk rijk gedecoreerd zijn geweest. Een voorbeeld van een koorhek met koperen spijlen, met veel versieringen, is het

al genoemde Haarlemse koorhek. Een koorhek met rijk versierde houten spijlen staat in Monnickendam, in de Grote of St. Nicolaaskerk van (ca. 1530).

Gewijzigd zijn ook de bekroningen van de gewafelde en getorste pilaren die aan de voorkant (de westkant) van het hekwerk geplaatst zijn. C.W. Bruinvis vermeldt in zijn bijdrage "De bouw en versiering der St. Laurens- of Grote Kerk te Alkmaar" (in "Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdome van Haarlem", 1904, in noot 21 op p. 222) dat het hek door beeldhouwer P. Hengsman in 1846/1847 in betere toestand is gebracht. Daarbij werden "de lompe knoppen vóór de hoofdstijlen vervangen door fraaie fialen, waarvan de vorm ontleend is aan die welke de lijst bekroonen". Deze spitse, torenachtige bekroningen zijn er nog steeds. Ze zijn wat te iel in verhouding tot de rest van het snijwerk.

Bruinvis schrijft ook dat het bovenwerk, dat de vorm heeft van een ajour bewerkte rand en voorzien is van kleine torenvormige elementen, enige herstelling behoeft. Maar wanneer dat herstelwerk heeft plaatsgevonden, is niet bekend.

V. 11 DE KOORBANKEN.

In de late middeleeuwen werd aan vele grote stadskerken, ter opfluistering van de kerkdiensten, een kapittel verbonden, een college van kanunniken (geestelijken). Daar waar geen officiële kapittels werden benoemd, ontstonden soms colleges van Getijdenheren, die dezelfde functies vervulden als de kapittels, namelijk het bijwonen van de diensten die op vaste tijdstippen (getijden) plaatsvonden. In 1426 kende Alkmaar zo'n college van Getijdenheren. Voor de leden daarvan werden de koorbanken vervaardigd, die nog altijd in het koor van de Grote of St. Laurenskerk staan.

De koorbanken in de Sint Laurens zullen, gezien de stijl van het houtsnijwerk (laatgotisch), omstreeks 1520 gemaakt zijn. Ze hebben in grote lijnen de gebruikelijke vorm van banken uit die tijd: er is een hoog achterschot, geleed in panelen met een breedte van één zitplaats. Daarvoor zijn de zetels der Getijdenheren aangebracht. Deze hebben de bekende vorm van een opklapbaar bankje. Aan de onderzijde zit een kleine misericordia, bestemd om dienst te doen tijdens die delen van de mis waarbij de getijdenheren moesten staan. Soms worden de misericordiae opgesierd met snijwerk in de vorm van bizarre koppen en figuren. Dat is hier niet het geval. De in totaal 31 zetels worden van elkaar gescheiden door lage wangen, waarop houten traceringen zijn aangebracht. Er vallen verschillende patronen te onderscheiden.

Aan de uiteinden van dergelijke koorbanken bevindt zich ook vaak snijwerk. In Alkmaar is daarvan aan de zuidzijde nog een fantasiedier over. Aan de noordzijde zal soortgelijk snijwerk gezeten hebben.

Dat is echter verdwenen.

Gebruikelijk is een opstelling van de koorbanken in twee rijen tegenover elkaar, één aan de noordzijde van het koor, één aan de zuidzijde. Dat is in Alkmaar vroeger ook zo geweest. Die opstelling werd in de hervormde tijd gewijzigd. De wijze waarop de koorbanken thans gerangschikt staan, niet alleen langs de noord- en de zuidzijde, maar ook langs de halfronde koorbeëindiging aan de oostzijde, komt overeen met de manier waarop in de Hervormde Kerk van Noordwijk-Binnen in 1636 een speciaal avondmaalsgestoelte werd gebouwd (een gestoelte waarvan de hoofdvorm overeenkomt met die van de gotische koorbanken, al is de detaillering uiteraard moderner).

Van vele middeleeuwse kerken is bekend dat de koorruimte bij de hervormden dienst ging doen als ruimte voor het avondmaal. Dit was o.a. zo in de Haarlemse Grote of St. Bavokerk, waar een bord met avondmaalttekst nog altijd aan dit gebruik van weer herinnert.

De huidige opstelling van de koorbanken is dezelfde als in 1661, toen Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665) het koor, met daarin de koorbanken, vastlegde op een tekening, die thans wordt bewaard in het Prentenkabinet in Berlijn.

Uit de verte valt niet op dat de lage wangen tussen de zetels in de hoeken van de veelhoekige kooromgang bijgezaagd zijn om de zetels voor hun nieuwe plek passend te maken. Maar wie van dichtbij gaat kijken, ziet die (slordig uitgevoerde) wijzigingen wel.

V. 12 HET ORGEL UIT 1511 IN DE NOORDERKOOROMGANG.

In de 15de eeuw stond er al in menige Noordnederlandse kerk een orgel. In grote stadskerken stond er vaak meer dan één. De orgels werden opgesteld daar waar ze nodig waren, dat wil zeggen in of nabij het koor, waar de mis werd opgedragen. De missen werden dubbelkorig gezongen. Het ene deel van het koor stond aan de noordzijde, het andere aan de zuidzijde. Daarmee correspondeerde de plaatsing van de twee (betrokelijk kleine) orgels.

Ook de Alkmaarse St. Laurenskerk kreeg al in de katholieke periode de beschikking over twee orgels, één in de noorderkooromgang en één in de zuiderkooromgang. Het orgel in de noorderkooromgang bleef bewaard. Het is een instrument uit 1511 van de orgelbouwer Jan van Covelens. Het is een belangrijk instrument, met name omdat het het oudste, nog bespeelbare orgel in ons land is.

Waren de orgels uit de 15de eeuw nog instrumenten geweest met een vlak front, in de 16de eeuw werd de opbouw beweeglijker en de plattegrond ingewikkelder. Het instrument in de noorderkooromgang in de St. Laurens behoort tot dit nieuwere type. Het heeft drie naar voren springende torens, waarin de grote pijpen staan opgesteld. De hoogste toren, die v-vormig naar voren uitsteekt, bevindt zich in het midden en bevat de langste pijpen. De zijtoren, die half rond naar voren springen, zijn iets korter en bevatten kortere pijpen. Daartussen bevinden zich, in twee rijen boven elkaar, de kleine pijpen.

Langs de onder- en bovenzijde van de pijpen is mooi houtsnijwerk aangebracht. Ook elders aan het instrument zitten prachtige, zeer elegant gesneden, houten decoraties.

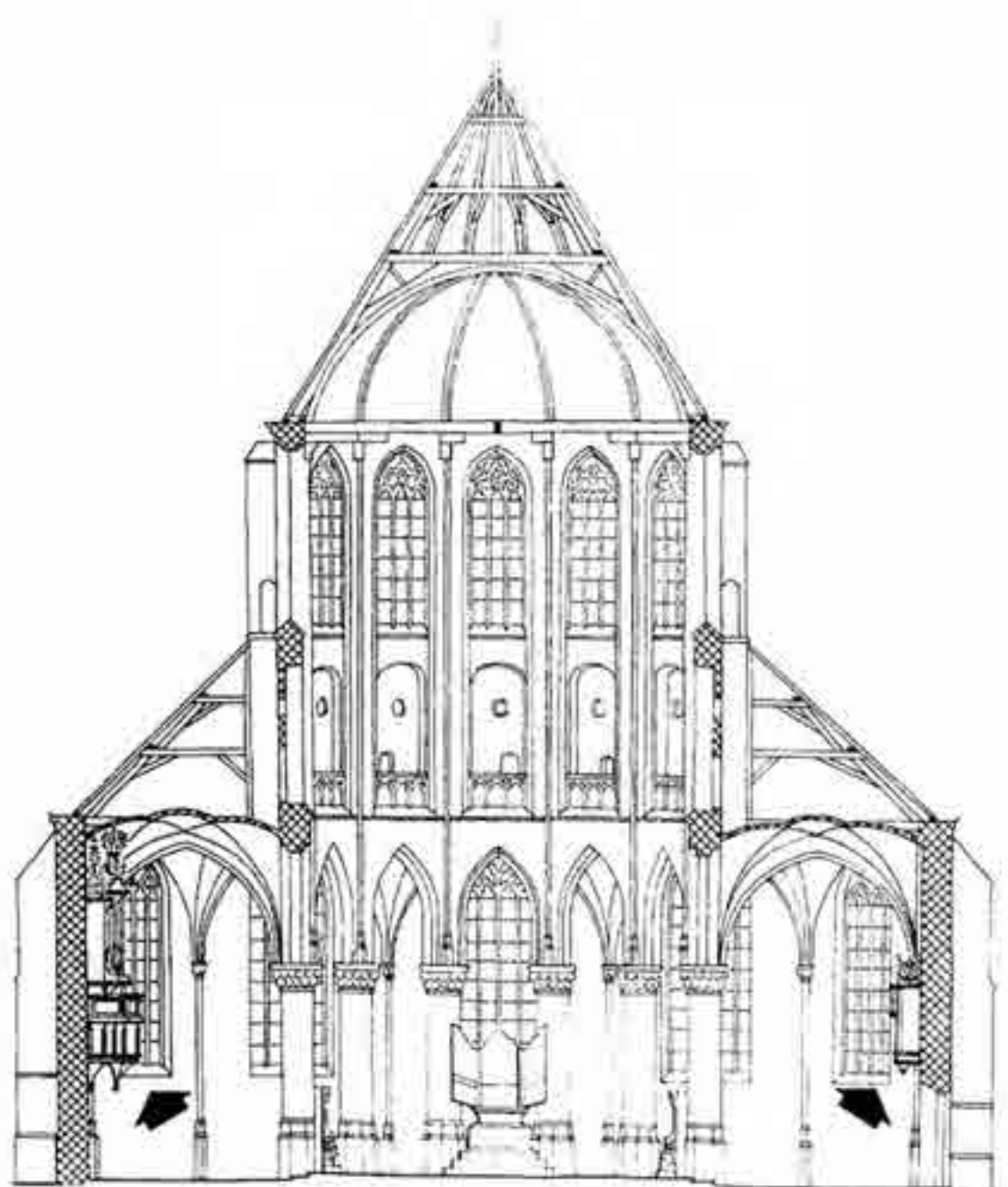
Verder mogen de vergulde, ajour bekroningen op de drie pijpentorens in de vorm van bladmotieven, waarbinnen zich drie torenachtige elementen bevinden, niet onvernoemd blijven. Zijn die torenachtige bekroningen er altijd geweest? De middelste toren heeft een open peerspits. In de bouwkunst ziet men dergelijke open peerspitsen pas wat later, vanaf omstreeks 1520-1530 doen ze hun intrede, en wel in Noord-Holland. Het oudste voorbeeld van een open peerspits is de houten kruisingtoren van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem (1519-1520).

Opmerkelijk is ook het orgelbalkon, met zijn panelen met wapenschildjes tussen ranken. De panelen worden van elkaar gescheiden door smalle pilaartjes die, zoals aan het begin van de 16de eeuw gebruikelijk was, zijn voorzien van rijk snijwerk (vergelijk ook de vormgeving van het koorhek).

Het orgel uit 1511 werd later naar de oostzijde uitgebreid. Daarbij werd tevens het orgelbalkon vergroot. Ook op de balkonuitbreiding kwamen wapenschilden maar er werd geen rijk snijwerk toegevoegd.

Orgels, zoals het exemplaar in de noorderkooromgang, konden door luiken worden afgesloten. Het orgel uit 1511 heeft thans luiken uit 1703 (zie Teun Brouwer, "Orgelluiken in Nederland", Amsterdam/Dieren 1985, waaraan deze en andere informatie over het orgel werd ontleend).

Jan van Covelens (die men in de literatuur ook tegenkomt onder andere namen, zoals Jan Covelens en Hans Coblenz) wordt beschouwd als één van de allergrootste orgelbouwers van zijn tijd (zie hierover "De orgelkunst in de Nederlanden" van Flor.....

Kerk in Alkmaar is niet alleen het oudste nog bespeelbare orgel in ons land, maar ook het vroegste dat van Van Covelens bekend is. Later heeft hij onder meer gewerkt aan een orgel in de Nieuwe Kerk in Delft (1518), aan orgels in diverse kerken in Utrecht (1522-1525), aan het orgel in de St. Cunerakerk in Rhenen (1522) en aan dat van de St. Maarten in Franeker. Deze orgels zijn echter niet bewaard gebleven.

Het koororgel uit 1511 heeft kennelijk indruk gemaakt op van Covelens tijdgenoten, in ieder geval in de kop van Noord-Holland: in de kerk van Harenkarspel tussen Alkmaar en Schagen kwam een orgel met een kast, die sterk aan de kast van het koororgel uit 1511 doet denken. Die overeenkomsten houden zowel verband met de hoofdvorm, met de hoge, vooruitspringende middentoren en de wat lagere, eveneens vooruitspringende

zijtorens (de middentoren springt hier echter half rond naar voren, de zijtorens v-vormig; bij het koororgel van 1511 is dat andersom) en het balkon dat rust op een houten gewelfje, als met de detaillering van het houtsnijwerk. Zo hebben beide balkons aan de voorzijde vier korfboogvakken, gescheiden door gewafelde en getorste zuiltjes. De panelen zelf zijn gevuld met een vergelijkbaar soort ajourrankenwerk, waarbinnen zich een vergelijkbaar helmteken, bevindt. Beide orgels zijn veelkleurig afgewerkt.

De orgelkast van Harenkarspel werd o.a. uitvoerig beschreven en afgebeeld door D. Bierens de Haan in "Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance" (Den Haag 1921). Sinds vele jaren hangt deze kast in het Rijksmuseum in Amsterdam.

V. 13 HET VERDWENEN 16de-EEUWSE ORGEL IN DE ZUIDERKOOROMGANG.

Ook in de zuiderkooromgang van de Grote of St. Laurenskerk heeft in de 16de eeuw een orgel gehangen. En wel boven de zuideringang. Op deze plek hing ook in de Grote of St. Bavokerk in Haarlem een orgel. De overlevering in beeld van deze, thans verdwenen orgels danken we aan de Haarlemse schilder Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665).

In Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam wordt het schilderij van Saenredam bewaard, dat het orgel uit de zuiderkooromgang laat zien met gesloten luiken. "Ick Pieter Jansz. Saenredam heb dit geteeckent in

de groote Kerck tot Alckmaer ofte St. Laurens A^o 1661 en deze doen oock gheschildert" staat op het orgel genoteerd.

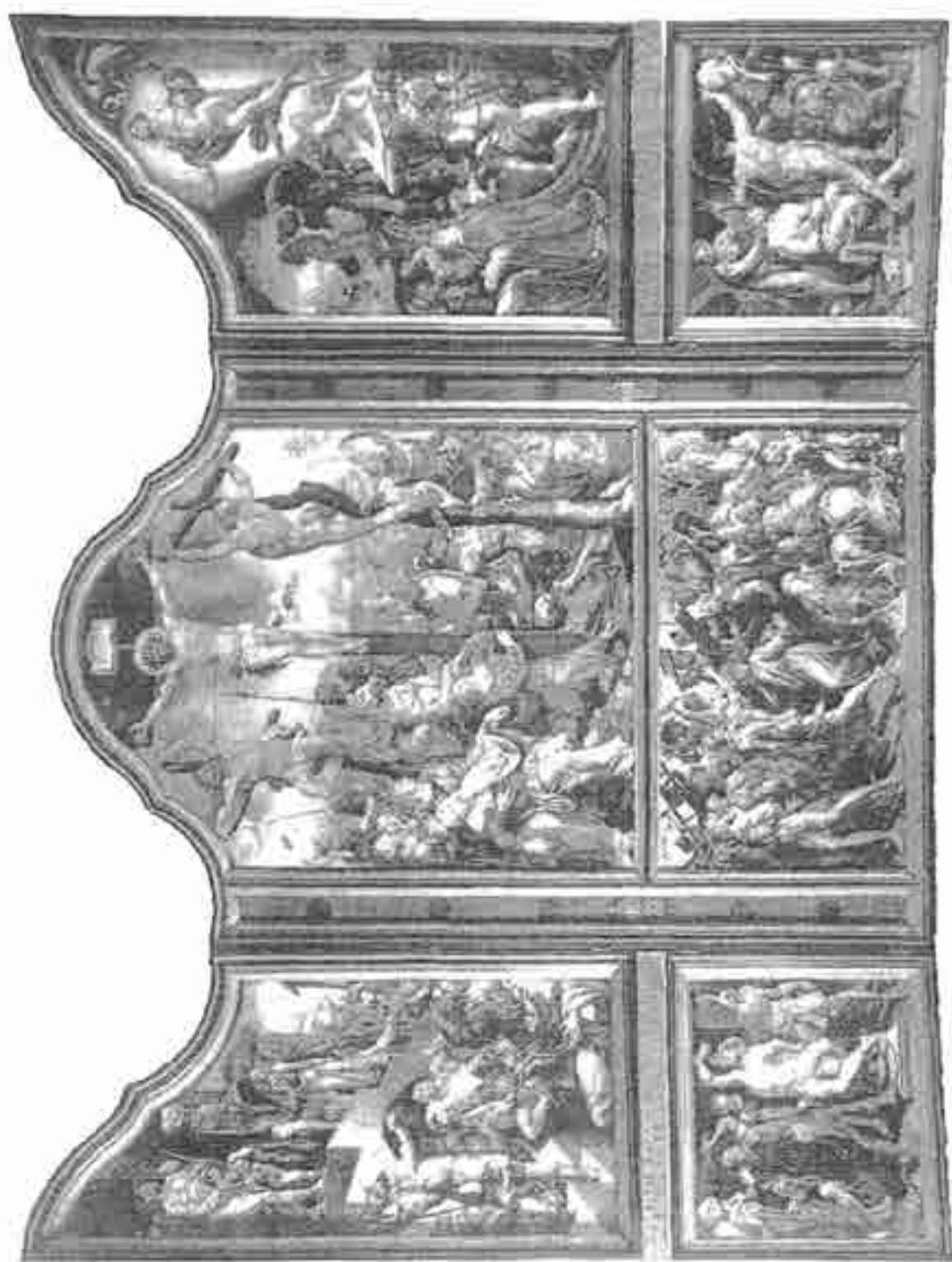
In de tijd dat Saenredam het orgel met de gesloten luiken tekende, waren de pijpen er al uit verwijderd: in 1641 waren ze er uitgehaald om gebruikt te worden bij de bouw van het grote orgel. In 1690 verdween tenslotte de kas en werd de muur, waar voorheen nog het orgel zat, dichtgemetseld en bijgepleisterd (zie: Jan Jongepier, "Het Van Hagerbeer / Schitger-orgel in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar", Alkmaar 1987, p. 7).

V. 14 HET VERDWENEN SACRAMENTSHUIS.

Tot de grote inventarisstukken uit de katholieke periode die verdwenen zijn, behoren niet alleen het hoofdaltaar in het koor en de doopvont in de doopkapel, maar ook het sacramentshuis. Zo'n sacramentshuis, dat diende om hosties te bewaren, had in de tijd dat aan de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar gewerkt werd, over het algemeen een torenachtige opbouw en werd van steen gemaakt. In 1500 heeft Anthonis I Keldermans opdracht gekregen om voor de Grote Kerk in Alkmaar een ontwerp voor een sacramentshuis te vervaardigen. Maar noch dat ontwerp, noch dit of enig ander sacramentshuis zijn aan ons overgeleverd.

Waar heeft nu dit sacramentshuis, waarvan we de exacte vorm niet kennen, gestaan? Een plaats in het koor, met name aan de noordoostkant, was destijds gebruikelijk. In de Oude Kerk in Amsterdam laat de meest noordelijke scheiboog van de koorsluiting een blauwe achtergrond zien, waartegen

twee met wierookvaten zwaaiende engelen zijn geschilderd met daarboven een zon en een maan. Deze schildering markeert de plek waar in de katholieke periode het sacramentshuis heeft gestaan. Ook in de Nieuwe Kerk in Amsterdam is op dezelfde plaats in het koor zo'n schildering aangetroffen (zie "Kunstreisboek voor Nederland", 8ste druk, 1987, deel: Noord-Holland, van Peter Don). In de Grote of St. Bavokerk in Haarlem is net als in de Amsterdamse Oude Kerk (en op dezelfde plek) een blauwe schildering te zien met gouden sterren en engeltjes met spreukbanden waarop Latijnse teksten, die betrekking hebben op de hostie, die in het sacramentshuis bewaard werd (zie Th. A. Delleman, "Een rondleiding door de Grote of St. Bavokerk te Haarlem", Aalten 1974, p. 27). Wellicht had men destijds ook in Alkmaar een blauwe schildering met engelen kunnen aantreffen op de scheiboog die de locatie van het sacramentshuis markeerde.

V. 15 HET VERDWENEN HOOFDALTAAR VAN MAERTEN VAN HEEMSKERCK.

Het hoofdaltaar van de Grote of St. Laurenskerk, dat geplaatst werd in het koor, werd geschilderd door de beroemde Haarlemse schilder Maerten van Heemskerck (1498-1574). In 1538 kreeg hij de opdracht voor het schilderen van het grote middenpaneel, met een voorstelling "daerinne Hangende onsen Heere an cruyts mette twee moerdenaeren"; in de jaren daarna volgden contracten voor andere onderdelen, zoals op 12 maart 1541 voor het beschilderen van de buitenzijde van de altaarluiken. Behalve de voorstelling van Christus aan het kruis op het middenpaneel - een voorstelling die men op vele 16de-eeuwse altaarstukken kan vinden - ziet men aan de binnenzijde van de luiken links "Ecce Homo", rechts "de Verrijzenis". In de kleinere tafereelen die onder de grote zijn te vinden, werd in het midden de Kruisdraging afgebeeld.

Op de buitenzijde van de luiken werden twee scènes geschilderd uit het leven van Sint Laurentius, de heilige aan wie de Grote Kerk in Alkmaar gewijd was.

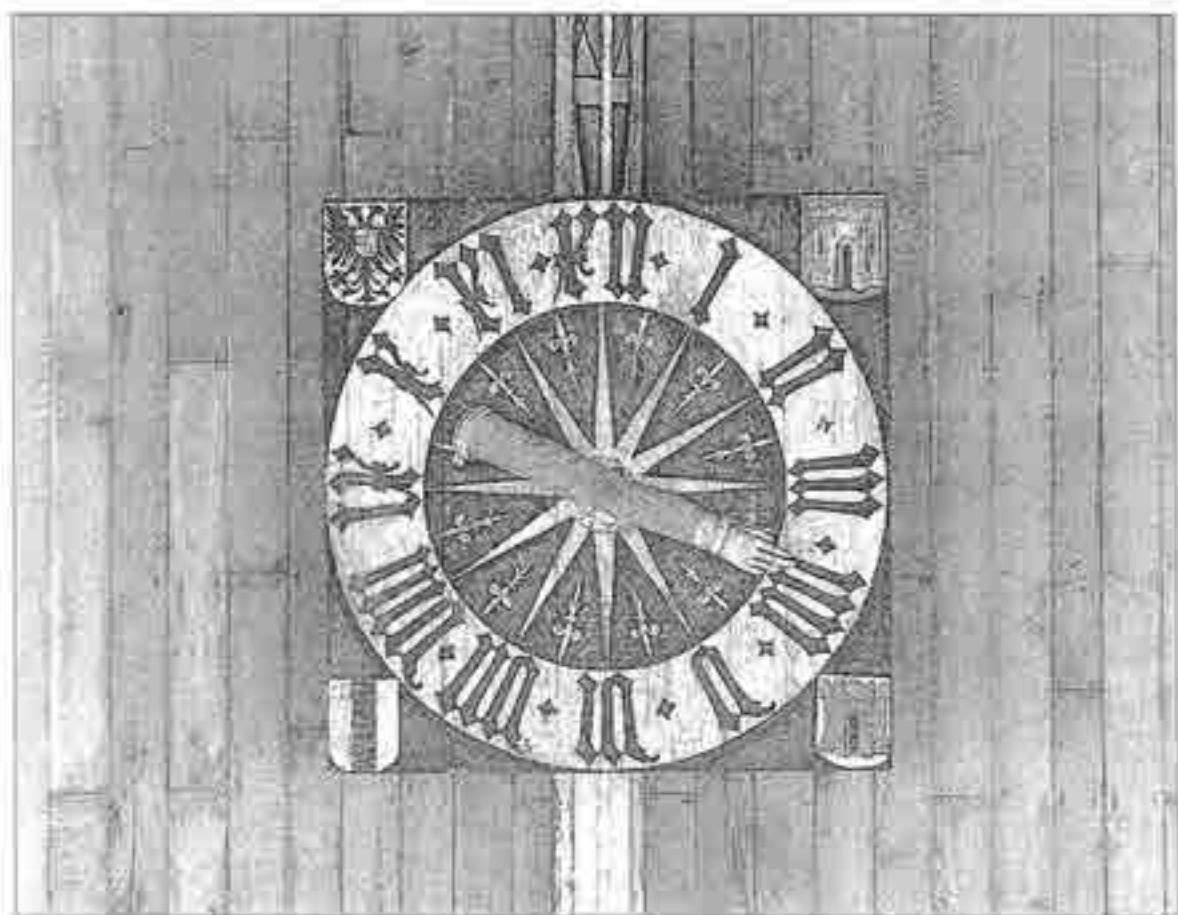
Maerten van Heemskerck was in 1498 in Heemskerck geboren. Hij werkte o.a. enige tijd bij de bekende schilder Jan van Scorel (1495-1562), toen deze eind jaren '20 in Haarlem verbleef. Via van Scorel, die in Duitsland de renaissancekunstenaar Albrecht Dürer had bezocht en die ook in diverse Italiaanse steden was geweest, kon hij kennis maken met de idealen van de renaissance. Vervolgens reisde van Heemskerck in 1532 zelf naar Italië, om daar met eigen ogen het werk van Italiaanse renaissancekunstenaars te kunnen aanschouwen en overblijfselen uit de oudheid te kunnen bestuderen. Tot eind 1536 bleef hij in Rome. Terug in Haarlem, werden hem al spoedig grote opdrachten gegeven. Zo kreeg hij in november 1537 een contract om twee luiken te schilderen bij Jan van Scorels Kruisiging in de Oude Kerk in Amsterdam (inmiddels verloren

gegaan). Een jaar later ontving hij de opdracht om een compleet altaar te schilderen voor de Grote of St. Laurenskerk. In deze en in andere werken is steeds duidelijk de invloed zichtbaar van de Italiaanse beeldende kunst van de renaissance en van de antieke kunst.

Het altaarstuk voor de St. Laurenskerk in Alkmaar behoort niet alleen tot de grootste altaarstukken die in de 16de eeuw in ons land gemaakt zijn, maar het is ook het omvangrijkste Noordnederlandse altaarstuk van voor de Reformatie dat compleet tot ons gekomen is (G.J. Hoogewerff, "De Noord-Nederlandse Schilderkunst", deel IV, Den Haag 1941-1942, zie p. 320; Hoogewerff behandelt niet alleen de schilder zeer uitgebreid, maar ook het altaarstuk, zie p. 290-386, voor het altaar, zie in het bijzonder p. 315-322).

Zeer uitvoerig wordt het stuk ook behandeld door Rainald Grosshand in zijn omvangrijke monografie "Maerten van Heemskerck - Die Gemälde" (Berlijn 1980, cat. 29, p. 133-148). Daarin zijn ook de vele archiefstukken die op de opdracht betrekking hadden, opnieuw samengebracht en gebundeld. Voorts worden de afmetingen van het geheel gegeven: met gesloten luiken meet het altaarstuk 5,70 x 4,05 m. Ter vergelijking: de Nachtwacht van Rembrandt meet slechts 3,63 x 4,37m.

Het altaar overleefde de Beeldenstorm, en bleef voor zover nu te gaan is, ook in de eerste jaren van de Hervorming gewoon in de kerk staan. Pas in 1581 werd het verkocht. Een oud verhaal wil dat het schip waarop het altaarstuk zich bevond, tijdens een reis naar Groot Novgorod schipbreuk leed. Daarna kwam het in bezit van de Zweedse koning, die het vervolgens aan de Lutherse Domkerk van Linköping schonk. Daar staat het nog altijd opgesteld.

V. 16 DE TIJDAANWIJZER.

Hoog tegen het gewelf van de kruising hangt een bijzondere tijdaanwijzer, die gekoppeld is aan het torenuurwerk in de kruisingtoren. Het gaat om een ronde plaat, met in het midden een 12-puntige ster en daaromheen een rand met de cijfers I t/m XII (aangebracht in gotisch schrift). Er is geen gewone wijzer, maar een armpje, waaraan een handje zit dat met twee uitgestoken vingers de tijd aangeeft. In de hoeken ziet men vier kleine wapenschildjes: dat van de stad Alkmaar en dat van de steden Delft en Oudewater, waarmee Alkmaar in de 14de eeuw een belangrijke handelsovereenkomst had gesloten (de wapens van Oudewater en Delft treft men op meer plaatsen in de kerk aan, namelijk op het schippersgildebord uit 1581 en op het tongewelf van de consistorie). Het vierde wapenschildje is dat van het Habsburgse huis: een dubbelkoppige adelaar. In de 16de

eeuw viel ons land onder het gezag van de Habsburgers (Karel V, daarna Philips II), totdat men zich hiervan afscheidde in 1568.

In de Grote of St. Bavokerk in Haarlem hangt een tijdaanwijzer van nagenoeg hetzelfde type, ook met een 12-puntige ster, ook met een armpje met daaraan een handje dat de tijd aangeeft. Ook deze tijdaanwijzer hangt tegen het gewelf van de kruising, en is verbonden met het uurwerk in de kruisingtoren.

Beide tijdaanwijzers zullen kort na het bouwen van de kruisingtorens en het aanbrengen van de uurwerken tegen het gewelf zijn bevestigd (de kruisingtoren in Haarlem stamt uit 1516-1520, de kruisingtoren in Alkmaar is wat jonger).

V. 17 HET DOOPKAPELHEK.

In de late middeleeuwen kon in de meeste katholieke kerken de doopkapel worden afgesloten door een hekwerk. In vele gevallen ging dat hekwerk na de Reformatie, toen de kerken in de handen der Hervormden kwamen, verloren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de Oude Kerk in Amsterdam, waar de doopkapel in de loop van de 17de eeuw de functie kreeg van grafkapel. In die tijd kreeg de kapel een nieuw, 17de-eeuws hek, waarop versieringen zijn aangebracht die duidelijk maken, dat het gaat om een ruimte waar begraven wordt.

In de Grote Kerk in Alkmaar bleef echter het doopkapelhek uit de katholieke periode bewaard. Het is een hoog, houten hekwerk met onderaan gesloten panelen, en van boven spijlen. In het hekwerk zit een deurtje dat toegang geeft tot de kapel. Maar het noordelijk deel van het hekwerk heeft destijds ook in zijn geheel naar buiten kunnen draaien (als het ware de kapel in waartegen de doopkapel is aangebouwd). Nog altijd zijn de grote "vleugelvormige" scharnierplaten langs de noordelijke rand van het hekwerk te zien. Open kan het hek echter allang niet meer. Het hekwerk werd uitgevoerd in laat-gotische stijl, met zgn. briefpanelen.

De reden dat het gotische hekwerk niet meer geopend kan worden, is dat er later een doorlopende lijst over beide hekwerkdelen werd heen gelegd. Deze lijst vertoont kenmerken van de vroege renaissancestijl, zowel in de hoofdvorm, als in de geschilderde decoratie. Die geschilderde decoratie bestaat o.a. uit een mannetje met wijd uitgestrekte armen en een goudkleurige fantasievogel tegen een blauwe achtergrond. Op de lijst staat bovendien, ook tegen een blauwe achtergrond, een Nederlandstalige tekst in goudkleurige letters, die ontleend is aan het evangelie van Marcus: "Dat rijk gods is nu come, bekert u ede ghelooft de evangelio".

Overigens geven G. van Arkel en A. W. Weissman in hun boek "Noordhollandsche Oudheden" (Amsterdam 1891-1905) op p. 25 van het hoofdstuk "Kennemerland" een heel andere tekst: "die ghelooft sal hebben en ghedoopt sal zijn (die sal) salich worden". Welke tekst er oorspronkelijk gestaan heeft, zal nog eens uitgezocht moeten worden. Ook uitgezocht dient te worden, of de wijziging aan de lijst nog in de Katholieke tijd heeft plaatsgevonden, of dat de verandering dateert uit de begintijd van de Reformatie.

V. 18 DE ZEVEN WERKEN VAN BARMHARTIGHEID.

Tot de schilderijen in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar, die de Beeldenstorm hebben overleefd, behoort niet alleen het reusachtige hoofdaltaar, dat in de periode 1538-1542 werd vervaardigd door de Haarlemse schilder Maerten van Heemskerck, maar ook een reeks van zeven bijeenhorende taferelen, die in 1504 werden geschilderd door een kunstenaar, die de noodnaam "Meester van Alkmaar" draagt.

Maar terwijl het altaarstuk van Maerten van Heemskerck al in 1581 naar Zweden verhuisde, bleven de Zeven Werken van Barmhartigheid nog tot 1918 in Alkmaar.

Jarenlang hebben ze gehangen in de meest westelijke kapel van de noorderzijbeuk van de Grote of St. Laurenskerk, de kapel van de bestuurders van het Heilige Geestgasthuis. In 1918 werden ze verkocht om voldoende financiële middelen bijeen te brengen voor een noodzakelijke restauratie van het kerkgebouw. Met de steun van de Vereniging Rembrandt kwamen ze toen terecht in het Rijksmuseum in Amsterdam, waar ze tot de bekendste werken van de 16de-eeuwse, Noordnederlandse schilderkunst behoren. Er zijn namelijk niet veel schilderijen uit het begin van de 16de eeuw, die zo'n aardig beeld geven van het dagelijks leven in een Hollandse stad.

Die Hollandse stad vormt het decor, waarheen alle zeven taferelen zich afspelen. Elk tafereel laat één van de zeven werken van barmhartigheid zien. De bij de werken van barmhartigheid betrokken personages zijn gekleed volgens de mode van toen, op één na: een man in een lang tijdloos gewaad. Hij staat op de zes panelen steeds tussen de mensen aan wie de barmhartigheid wordt bewezen. In hem herkent men Christus.

In het middelste paneel is hij ook aanwezig, maar dan zittend op een regenboog, als rechter.

Alle taferelen worden begeleid door een versje.

Van links naar rechts onderscheidt men:

- het spijsen van hongerigen, op de lijst begeleid door het vers:

"Deelt mildelick den armen
God zal U weder ontfarmen"

- het laven van de dorstigen, met het vers:

"Van spijs ende drank in dit leven
duisentfout zal u weder werden
gegeven"

- het kleden van de naakten, met het vers:

"Uwen evenmensch zijn naecktheyt
wilt decken
opdat god uytdoe uwer so(n)den
vlecken"

- het begraven van de doden, met het vers:

"Van de dooden te begraven so wij
lesen,
wert thobias van god gepresen"

- het herbergen van de reizigers, met het vers:

"Die heer spreekt wilt mij verstaan
wat ghy den minsten doet, wert mij
gedaen"

- het bezoeken van de zieken, met het vers:

"Wilt ziecken ende crancken
vysenteren
u loon sal ewelick vermeren"

- het vertroosten der gevangenen, met het vers:

"Die gevangen verlost met caritaten,
het komt hier nae zijnder zielen te
baten"

Alle taferelen staan afgebeeld in "All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam, A complete illustrated catalogue", Amsterdam/Maarssen 1976, p. 627-628.

Dit werk bevat een uitgebreide literatuurlijst.

Barmhartigheid" altijd in de kerkkapel gehangen of is het wellicht eerst na enige tijd daar terecht gekomen, en hing het eerst in het Heilige Geestgasthuis, in de kamer der bestuurders?

Ruim honderd jaar later, in 1619 werd in Alkmaar - naar wij mogen aannemen onder invloed van het werk uit 1504 - opnieuw zo'n groot schilderstuk gemaakt, ditmaal bestaande uit vijf verschillende taferelen in één lijst. En ook hier waren er versjes aan de voorstellingen toegevoegd. Het desbetreffende werk, dat de opvang van weeskinderen in het weeshuis weergeeft, werd besteld voor het weeshuis en heeft daar jarenlang in de bestuurskamer gehangen. Toen het weeshuis

een nieuw onderkomen kreeg in de 19de eeuw, bleek het vijf taferelen tellende stuk te groot voor de nieuwe kamer. Hierop werd het in vijf stukken gezaagd. Deze stukken zijn thans te zien in het Stedelijk Museum in Alkmaar.

Hoewel het 17de-eeuwse werk artistiek gezien van een minder hoog niveau is dan het werk uit 1504, heeft het voor een deel dezelfde charme, doordat ook hier een beeld wordt gegeven van het leven van alledag in een Hollandse stad. Dat die Hollandse stad in het werk uit 1619 Alkmaar is, blijkt uit het eerste tafereel waarop een begrafenisstoet door de Langestraat trekt, met op de achtergrond de Grote Kerk, vanuit het oosten gezien.

V. 19 TWEE BIJZONDERE GRAFMONUMENTEN.

In de late middeleeuwen was het gebruikelijk dat zij die het betalen konden, zich in de kerk lieten begraven. De duurste plaatsen waren die op het koor.

Van de vele laat-gotische en vroeg-renaisancistische grafmonumenten die er in de kerk geweest zullen zijn, is lang niet alles bewaard gebleven. Maar van de grafmonumenten die wel bewaard zijn, verdienen er twee onze bijzondere aandacht. Het betreft de graftombe voor Floris V, graaf van Holland, of beter gezegd, de tombe voor de ingewanden van Floris V, en de koperen grafplaat van Pieter Palinck (overleden in 1546) en zijn vrouw Josina van Foreest (overleden in 1541).

Floris V

Het grafmonument voor de ingewanden van Floris V is in ons land enig in zijn soort. Hoe het grafmonument voor zijn ingewanden er oorspronkelijk heeft uitgezien, is niet bekend. De huidige stenen zerk draagt een tekst in letters van een 15de-eeuws type. De tekst staat in een cirkel rond een wapenschild met de Hollandse leeuw "hier ond ist ingewat gve florrii va hollant vslage wort va h gerrit va velse". De tekst heeft betrekking op de moord op Floris V in 1296. In een later schrift is toegevoegd: AN O 1296 DE XXVII IVNY. In de 16de eeuw werd de zerk gevat in een houten tombe met renaissance-schilderingen, o.a. van twee putti die een wapenschild vasthouden.

Het grafmonument voor de ingewanden van Floris V heeft vroeger een plaats gehad midden op het koor. Na de restauratie van 1923 - 1946 heeft het jarenlang, weinig in het oog springend - en dus op een voor een zo belangrijk monument onjuiste plaats - in één van de zijkapellen van de zuiderzijbeuk gestaan.

Pieter Palinck en Josina van Foreest

Even bijzonder als het grafmonument voor de ingewanden van Floris V, is de koperen grafplaat die werd geplaatst op het graf van Pieter Palinck en zijn vrouw Josina van Foreest. Pieter Palinck bekleedde bij zijn leven de aanzienlijke functie van rentmeester van de abdij van Egmond en was verder, onder meer enkele malen burgemeester van Alkmaar.

De plaat, die, zoals zoveel grafmonumenten in de Grote Kerk, allang niet meer op zijn oorspronkelijke plek ligt, is thans te vinden in het zuidertransept.

De koperen grafplaat is niet alleen bijzonder omdat zij één van de zeer weinige koperen grafplaten is die in de Noordelijke Nederlanden bewaard zijn gebleven, maar ook vanwege de vormgeving van de motieven op de plaat. Deze is beïnvloed door renaissance-idealen, waarin antieke voorbeelden een voorname rol speelden.

Terwijl op vele, wat eenvoudiger grafzerken uit de eerste helft van de 17de eeuw nog teksten in gotisch schrift voorkomen, zijn op de grafplaat van Palinck en Foreest Romeinse letters gebruikt (hetgeen in die jaren nog iets moderns was). Op de plaat staat de Latijnse spreuk "In te domine sperati, non confonder in eternum". Deze worden zijn ontleend aan de Latijnse psalmberijming in de Vulgaat (psalm 30, vers 2) en de vertaling ervan luidt: "Op u heer vertrouw ik; moge ik niet te schande worden tot in eeuwigheid".

Andere motieven, ontleend aan antieke voorbeelden (die men via prenten kon leren kennen) zijn de toepassing van de halfronde boog boven de twee overledenen, en de twee gevleugelde, naakte putti die een wapenschild dragen. Voorts is de mantel van de

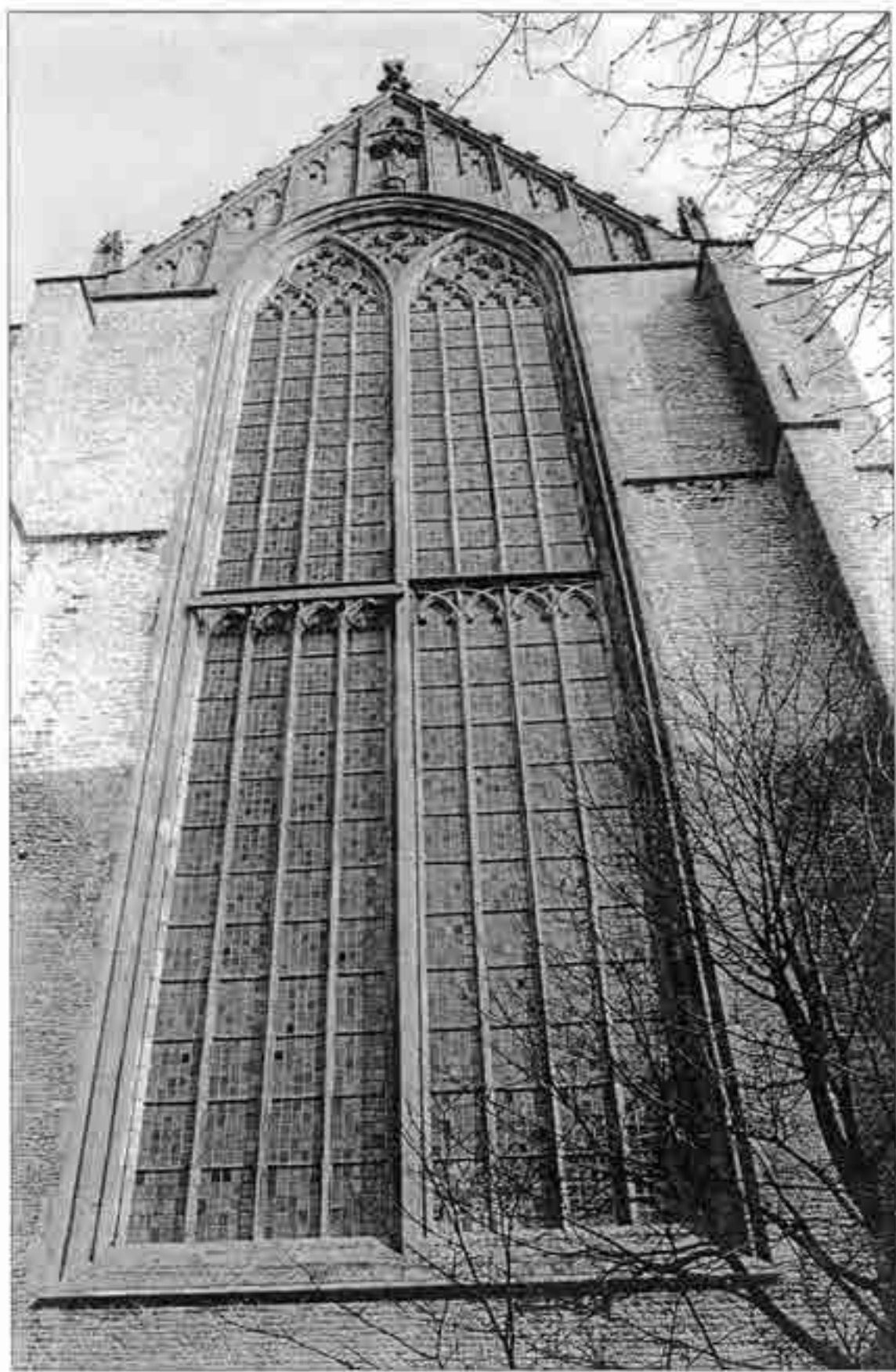

man op de grafplaat duidelijk geïnspireerd op voorbeelden uit de klassieke oudheid.

Het wapenschild dat de putti dragen, toont de zgn. Jeruzalemkruisen. Deze vormden het onderscheidingsteken van de Jeruzalemvaarders, broederschappen van mannen die een bezoek hadden gebracht aan het Heilige Graf in Jeruzalem. Op portretten die Jan van Scorel (1496-1562) van de Haarlemse en Utrechtse broederschappen schilderde, zijn de Jeruzalemvaarders steeds met een palmtak in de hand afgebeeld. Ook Pieter Palinck

was een Jeruzalemvaarder. En ook hij heeft zich met een grote palmtak in de hand laten portretteren, en wel door een leerling van Jan van Scorel, Maerten van Heemskerck (1498-1574), de man die ook het hoofdaltaar van de St. Laurenskerk in Alkmaar schilderde. Tegelijkertijd liet Palinck ook zijn vrouw door van Heemskerck portretteren. In het Stedelijk Museum in Alkmaar worden twee portretten bewaard, die door de biograaf van Maerten van Heemskerck, Rainald Grosshand, als kopieën worden beschouwd.

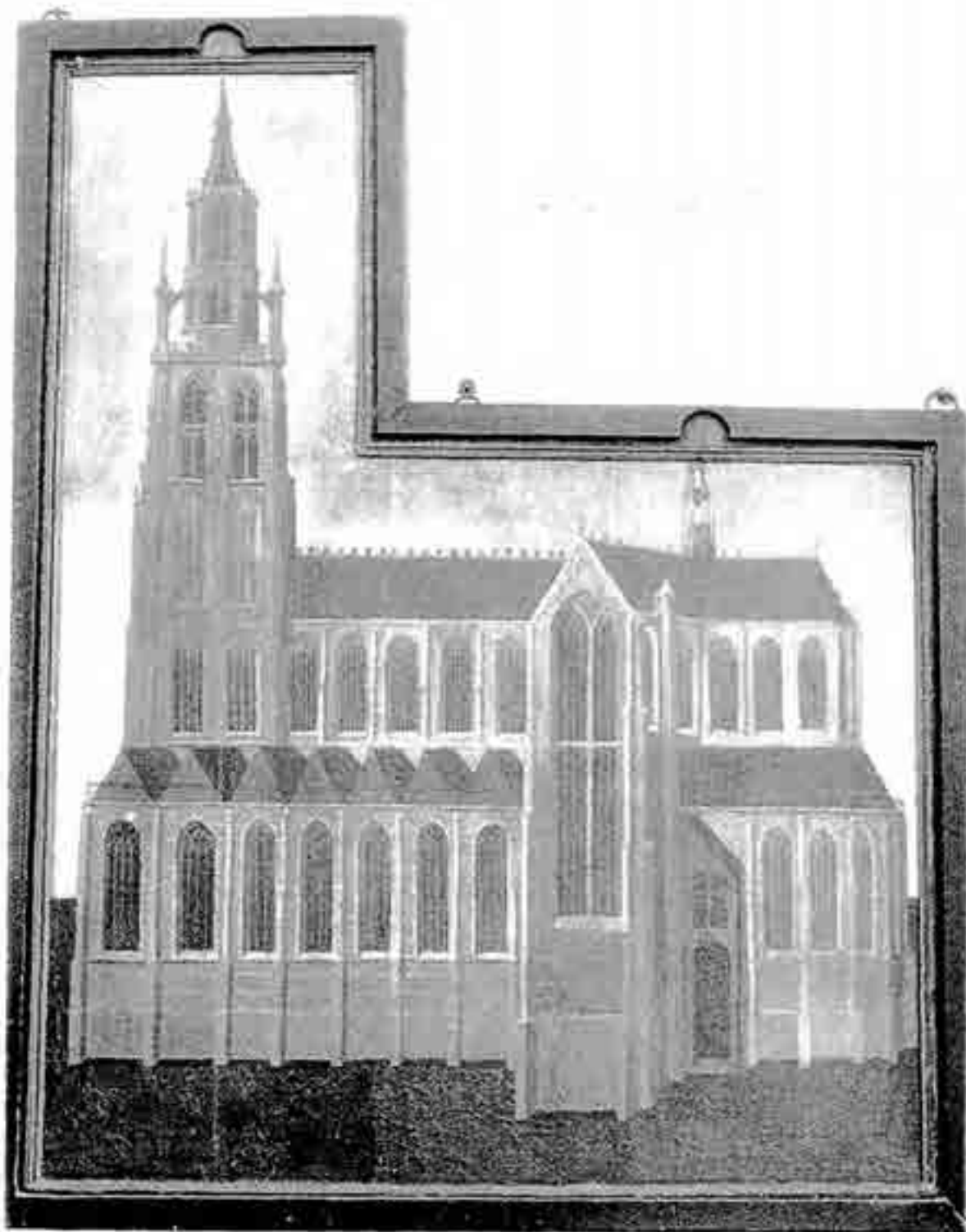

V. 20 DE VERDWENEN GLAS-IN-LOODRAMEN.

Het was in de late middeleeuwen gebruikelijk dat kerken glas-in-loodramen kregen, voorzien van voorstellingen die aan bijbelverhalen of aan heiligenlevens waren ontleend. Ook de portretten van de schenkers en hun beschermheiligen werden in de glas-in-lood ramen weergegeven. Het was zeker niet zo dat de kerken bij oplevering al over een complete serie van dergelijke ramen beschikten. Integendeel. Men begon met eenvoudige, doorzichtige glas-in-loodvensters en geleidelijk aan werden de ramen gevuld met voorstellingen in gekleurd glas: schenkingen van rijke particulieren, van gilden, van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, van overheidsbestuurders enz. Ook in de St. Laurenskerk in Alkmaar zijn de ramen op deze manier tot stand gekomen.

Uit de gegevens die door C.W. Bruinvis zijn verzameld (op. cit. p. 209-211) krijgt men een indruk van wat er aan glas-in-loodramen is geweest. Hij noemt o.a. een raam dat door

de stad Gouda is geschonken (zoals op 11 juli 1521 door het Gouds vroedschap werd besloten, omdat Alkmaar de verkoop van Gouds bier niet had tegengewerkt). Indrukwekkend van afmetingen moet de glas-in-loodvoorstelling geweest zijn, die in 1516 voltooid werd voor het grote raam van het noordertransept. Het raam bracht de levens van St. Laurens en St. Mathias - de heiligen aan wie de kerk gewijd was - in beeld. Foy Jacobsz. van Leiden was de maker ervan. Claes Corf en zijn vrouw, die het raam betaalden, waren geknield afgebeeld. Pogingen van de kerkmeesters (in 1519 en 1520) om ook in het zuidertransept zo'n grote glas-in-loodvoorstelling te krijgen, leden aanvankelijk schipbreuk. Tot 1642 bleef daar een gewoon raam van doorzichtig glas-in-lood zitten. Helaas is van de glas-in-loodtaferelen in de St. Laurenskerk niets bewaard gebleven.

V. 21 HET SCHILDERIJ, VOORSTELLEND DE GROTE OF ST. LAURENSKERK.

In diverse grote Hollandse stadskerken wordt een groot schilderij bewaard waarop het gebouw, waarin het doek hangt, is afgebeeld. Het gaat om tamelijk gedetailleerde voorstellingen van de kerkgebouwen. Personen of andere levende wezens ontbreken. Ook verdere stoffage in de vorm van bomen, kerkhof of omringende bebouwing is afwezig. Wie de makers van deze schilderijen geweest zijn, wat de precieze functie ervan was en wanneer zij exact geschilderd zijn, is vooralsnog niet met zekerheid te zeggen. Aangenomen wordt dat de bewaard gebleven voorbeelden stammen uit de 16de eeuw en dat het gaat om een soort geschilderde maquettes, waaraan men kan zien hoe het kerkgebouw gepland was.

Ook in de Grote of St. Laurenskerk hangt zo'n groot schilderij van de kerk. Daarop is o.a. een hoge westtoren, die nooit gebouwd werd, te zien. Bij nauwkeurige bestudering blijkt dat de toren later - en door iemand anders - is geschilderd dan de rest van het kerkgebouw. Speciaal voor het toevoegen van de toren is het paneel aan de bovenzijde zodanig vergroot dat het L-vormig werd.

Het hoger optrekken van het paneel ten behoeve van het afbeelden van de toren geschiedde ook bij het schilderij van de Grote of St. Bavokerk in Haarlem.

Behalve de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar en de Grote of St. Bavokerk in Haarlem bevinden zich ook in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, in de Pieterskerk in Leiden en in de Grote of St. Maartenskerk in Zaltbommel dergelijke schilderstukken.

Een uitgebreide beschouwing over dit soort kerkvoorstellingen is te vinden in:

R. Meischke, "Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de 16de eeuw"; dit artikel, dat in 1952 in het "Bulletin KNOB" verscheen, werd in 1988 herdrukt in de bundel "De gotische bouwtraditie" (zie p. 158-163).

Het schilderij van de Grote of St. Laurenskerk kwam bij de vorige restauratie in de oostelijke kapel van de zuiderzijbeuk te hangen. Daarvoor had het een plaats in de kooromgang.

VI. HET KERKINTERIEUR IN DE HERVORMDE TIJD.

Sinds de hervormden aan het eind van de 16de eeuw de kerk in handen kregen, is er het nodige veranderd in en aan het gebouw. Wat er ondanks die veranderingen nog allemaal uit de katholieke periode is gehandhaafd - al of niet in aangepaste vorm - kwam in het vorige hoofdstuk uitgebreid aan de orde. In het hiernavolgende zal beknopt aandacht worden besteed aan de nieuwe elementen die de hervormden aan het interieur toevoegden. Daarna volgt een meer uitgebreide behandeling van de diverse stukken in afzonderlijke paragrafen.

In grote lijnen hebben de hervormden bij de inrichting van hun Grote Kerk de lijn uit het verleden voortgezet. Net als hun katholieke voorouders vertoonden ze een zekere neiging tot imponeren, zowel waar het de afmetingen, als waar het de kwaliteit van de aanpassingen betrof. Vandaar dat ook de hervormden voor de vervaardiging van diverse belangrijke stukken bekende kunstenaars van buiten de eigen stad aantrokken.

Zowel in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar als in andere kerken zijn uit de hervormde periode veel meer stukken overgebleven dan uit de katholieke. Daarom is het eenvoudiger om de stukken uit de hervormde periode van de Grote Kerk in Alkmaar te vergelijken met soortgelijke objecten elders.

Uit vergelijking komt dan naar voren dat voorwerpen die voor de Grote Kerk in Alkmaar werden gemaakt, anderen meermalen hebben geïnspireerd tot het maken van iets vergelijkbaars. Dat geldt zowel voor de diverse kleinere kerken in Alkmaar zelf, als voor kerkgebouwen in andere plaatsen in Noord-Holland (zij het meestal in de omgeving van Alkmaar). Soms werd de kwaliteit van het voorbeeld geëvenaard, soms echter ook niet.

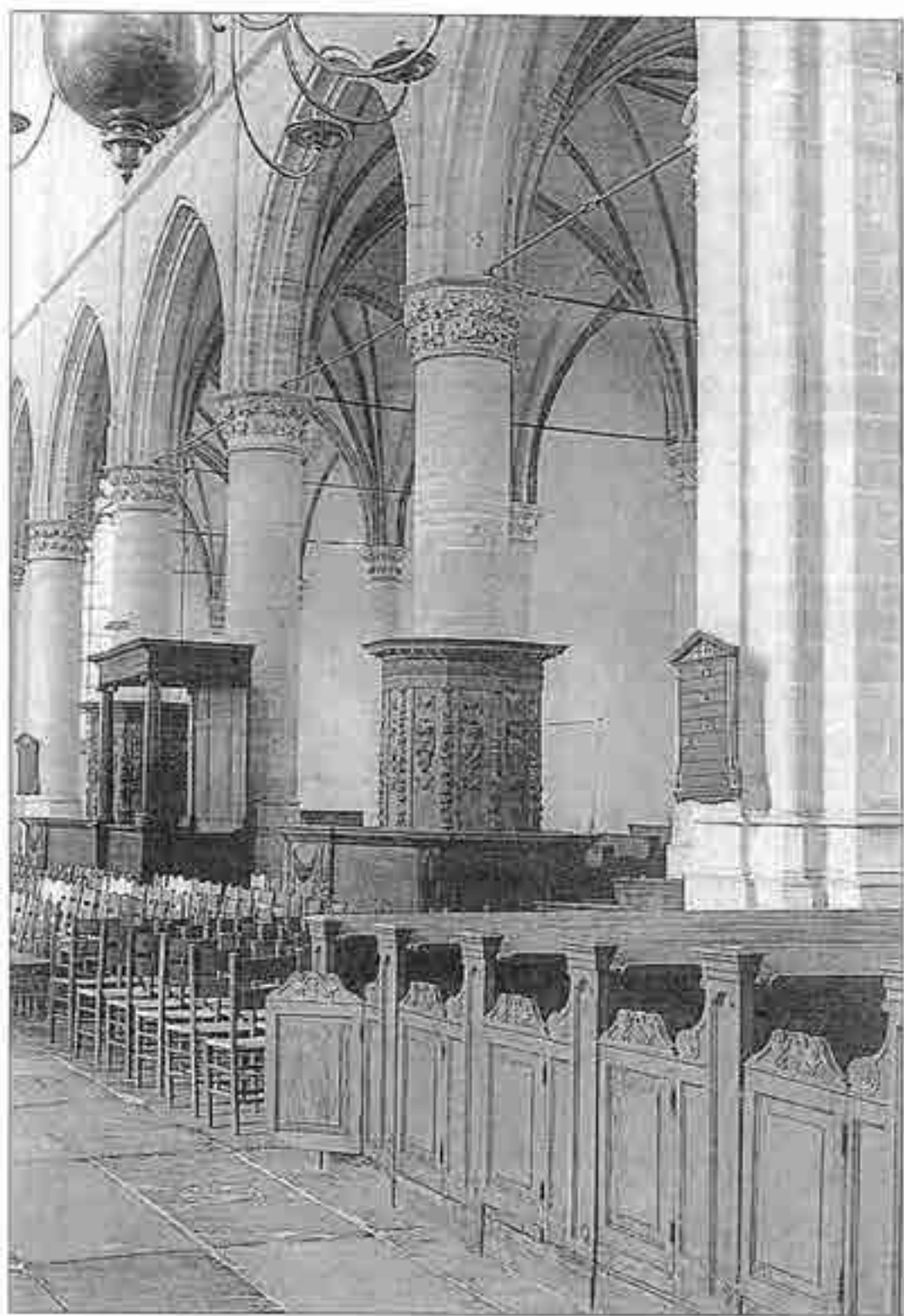
De meest opmerkelijke inventarisstukken die in de hervormde periode voor de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar werden gemaakt, kwamen tot stand in de late 16de en in de 17de eeuw. Deze stukken vertonen duidelijk de toen heersende stijlkenmerken. Dit waren achtereenvolgens de Hollandse renaissance en het Hollands classicisme. Overigens zijn in stukken die in de classicistische stijl zijn uitgevoerd soms ook barokke elementen te vinden.

Kenmerkend voor de hervormde eredienst in de late 16de en in de 17de eeuw, was de grote nadruk die op de dienst van het woord werd gelegd. Gods woord (de Bijbel dus) werd niet alleen vanaf de kansel verkondigd, maar werd, juist in de beginjaren van de Hervorming, ook veelvuldig aangebracht op wanden, pilaren en meubilair.

Het waren o.a. de gilden die, in plaats van hun uit de kerken verwijderde altaren, geschilderde teksten lieten aanbrengen. Dat kon gebeuren in de vorm van een schildering op een bord, of rechtstreeks op een wand of pilaar. Beide typen schilderingen, zowel die op de houten borden, als die op de wanden en pilaren, konden zeer forse afmetingen aannemen.

Eén van de grootste en tevens één van de vroegste is het bord van de Christelijke Zeevaart in de Grote Kerk in Alkmaar, dat dateert van 1581. Het is het oudste, gedateerde stuk dat in de Hervormde tijd in deze kerk is geplaatst. Het rijk versierde bord is uitgevoerd in de voor die jaren kenmerkende Hollandse renaissancestijl.

Naast schilderingen met teksten uit de Bijbel, bracht men in vele Hervormde Kerken in de 17de eeuw ook teksten aan die betrekking hadden op de geschiedenis van het gebouw of op bepaalde bijzondere interieur-

stukken. Ook daarvan zijn in de Grote Kerk in Alkmaar een paar vroeger voorbeelden te vinden, namelijk vier teksten in een rolwerk omlijsting uit 1605. Twee van de vier teksten hebben betrekking op de geschiedenis van de kerk (één is in het Latijn gesteld, de ander in het Nederlands). De andere twee zijn Latijnse teksten die betrekking hebben op de twee orgels die toentertijd in de kooromgang hingen.

Eén van de belangrijke zaken die de hervormden in de kerken lieten aanbrengen was de zogenaamde dooptuin. Dit is een, door een circa anderhalve meter hoog hek omgeven ruimte rondom de preekstoel. In de Alkmaarse Grote Kerk is één van de oudste gedateerde doophekken (1605) bewaard gebleven.

In nagenoeg alle kerken die zij van de katholieken overnamen, hebben de hervormden vroeg of laat een nieuwe preekstoel laten aanbrengen, compleet met een groot klankbord, dat diende voor een betere verstaanbaarheid van de predikant. Blijkens het jaartal op de kuip kreeg de Grote of St. Laurenskerk in 1665 zo'n nieuwe preekstoel. De vormgeving van de kuip, met zijn boogpanelen met daartegen grote festoenen, wijkt af van wat tot op dat moment in Holland gangbaar was. In de Lutherse Kerk in Alkmaar werd het voorbeeld van de preekstoel in de Grote of St. Laurenskerk dertig jaar later nagevolgd.

Ook de voet van de preekstoel is bijzonder. Deze is namelijk uitgevoerd als een forse, stenen console. Ook elders in Noord-Holland treft men deze consoles aan. De mij bekende, overige exemplaren zijn iets ouder dan het Alkmaarse exemplaar.

Op vele preekstoelen in hervormde kerken werd in de 17de eeuw of de 18de eeuw een mooie, koperen lezeaar gezet. In de Grote Kerk in Alkmaar gebeurde dit in 1665. Het model, een rechthoekige omlijsting met

daarbinnen ajour ranken rond een torenburcht, komt men ook in diverse andere kerken tegen, o.a. in de Hervormde Kerk in Vianen (gedateerd: 1668), maar ook in de Hervormde Kapelkerk in Alkmaar (1665) en in de Remonstrantse Kerk aldaar (1698 en 1711).

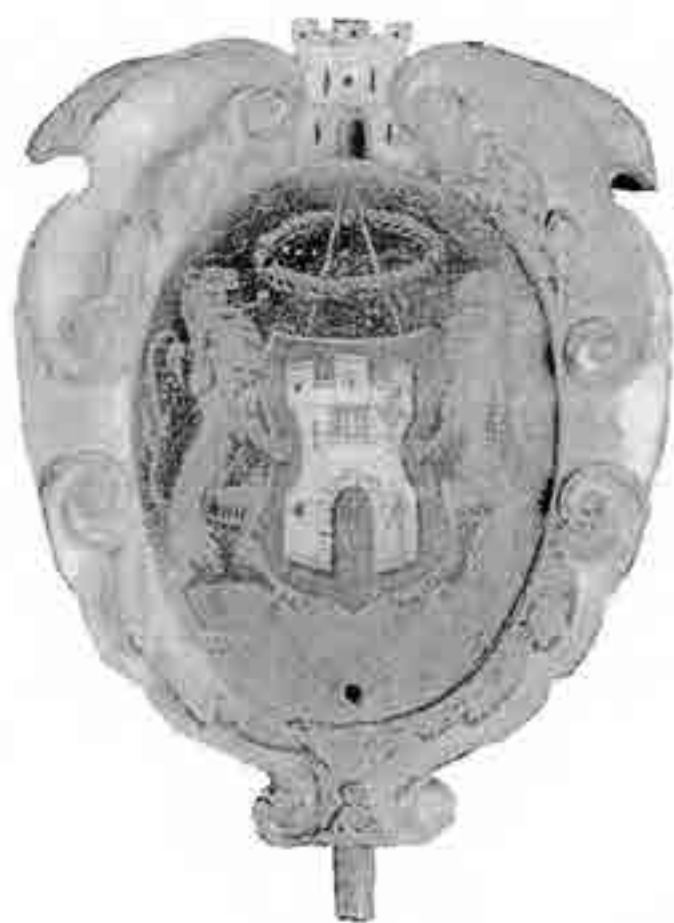
Tot de bekende koperen onderdelen van een Nederlands, 17de-eeuws, hervormd kerkinterieur behoren niet alleen de koperen leze- naars, maar ook de koperen doopbogen boven de toegangsdeuren van de dooptuin.

In het westen van Nederland werden ze vaak rijkelijk gedecoreerd. In de Grote Kerk in Alkmaar zijn ze echter juist heel eenvoudig uitgevoerd. Opmerkelijk aan de doopbogen in de Alkmaarse Grote Kerk is ook de accoladehoogvorm. Deze komen we ook elders in Noordholland tegen, maar nooit in precies dezelfde originele vorm als hier.

In de dooptuinen werden vroeger banken geplaatst die voor bepaalde kerkelijke functionarissen waren bestemd. Deze banken konden met een deurtje worden afgesloten. In Noord-Holland kregen de deurtjes in het verleden soms opzetstukken met allegorische voorstellingen. In Alkmaar zijn Geloof, Hoop en Liefde op de deurtjes weergegeven. De detaillering van de decoratieve acanthusbladeren wijst op een ontstaansdatum van het snijwerk in de tweede helft van de 17de eeuw. Op één van de opzetstukken staat het jaartal 1696.

In de dooptuin in de Lutherse Kerk in Alkmaar treft men nagenoeg dezelfde opzetstukken aan.

Voor diverse groepen notabelen, zoals de burgemeesters, werden er in de hervormde kerken speciale gestoelten aangebracht, die met een deurtje gesloten konden worden. Soms hingen er bovendien gordijntjes aan koperen stangen. In vele grote stadskerken in het westen van het land werden die ge-

stoelten in de 17de eeuw aangebracht rond de pilaren of kolommen. Ze werden dan ook "kolombanken" genoemd. In de Grote Kerk in Alkmaar staan vier van zulke kolombanken, gemaakt in de periode 1651-1655.

Twee ervan zijn vervaardigd naar een ontwerp van de bekende bouwmeester Jacob van Campen. Zij zijn gedateerd op 1654 en 1655 en verder versierd met een bijzonder groot aantal forse festoenen. Voor kolombanken uit die jaren is dat een uitzonderlijk motief. Toen deze twee banken werden gemaakt, werden de twee al wat oudere kolombanken (waarvan er één uit het jaar 1651 stamde) volgens een ontwerp van Van Campen verhoogd.

Eerder al had Jacob van Campen meegewerkt aan de totstandkoming van het beroemdste stuk in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar, het grote orgel aan de westzijde, dat internationale reputatie geniet. Voor het orgel, dat in de periode 1638-1646 tot stand kwam, ontwierp Van Campen de rechthoekige, door een groot driehoekig fronton bekroonde kas. Een dergelijke classicistische vormgeving van de kas is voor Noordnederlandse orgels uit die jaren bijzonder.

Opmerkelijk is ook de schildering op de luiken, die de Triomf van koning Saul na de overwinning van David op Goliath als thema heeft. Zowel de rechthoekige hoofdvorm van het orgel, als het thema van de schildering op de luiken komt men later opnieuw tegen bij een al even groot orgel in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, waarvoor Van Campen eveneens de kas ontwierp.

Het instrument zelf werd in de jaren 1641-1646 gebouwd door vader en twee zonen Hagerbeer. De roem van het instrument steeg echter aanzienlijk, nadat het in de periode 1723-1725 door Frans Caspar Schnitger, een lid van de bekende Noordduitse orgelbouwersfamilie, ingrijpend was verbouwd.

Zoals in nagenoeg alle Noordnederlandse

kerkgebouwen zijn de grote koperen kaarsenkronen uit de late middeleeuwen verdwenen. Daarvoor in de plaats kwamen nieuwe kaarsenkronen. De grootste hiervan hebben een voor de Noordelijke Nederlanden karakteristieke vorm: onderaan een grote bol met daarboven een aantal bolvormige of balustervormige elementen, waartussen in kransen eenvoudig gebogen kaarsenarmen hangen. Bij de grootste typen kaarsenkronen zijn dat drie kransen. In Alkmaar bleven vier mooie kronen uit de periode 1642-1644 bewaard. Twee ervan zijn gesignd en gedateerd. In de top dragen zij wapenschildjes (met daarop het wapen van de stad Alkmaar). In de transepten hangen twee kleinere typen kronen met twee kransen kaarsenarmen. Deze kleinere kronen stammen uit dezelfde tijd als de grote kronen. Zij werden geschonken door de twee Alkmaarse schutterijen, de Oude en de Nieuwe Doelen. Hun wapentjes, alsmede dat van de toenmalige kapiteins, prijken dan ook in de top. Verder zijn er nog diverse andere kleine kronen, waaronder een merkwaardig kroontje met armen in de vorm van slangen.

Tot de karakteristieke elementen in het Noordnederlandse, hervormde kerkinterieur behoren de scheepsmodellen, die men met name in de aan het water gelegen plaatsen vindt. Ook in de Grote Kerk in Alkmaar, dat destijds via goed bevaarbare waterwegen bereikbaar was, hangt zo'n scheepje. Het is één van de oudste die bewaard zijn gebleven (het dateert van 1667) en bovendien heeft het een bijzondere decoratie.

Qua vormgeving minder in het oog springend dan de aardige scheepsmodellen zijn de sobere ordeborden en begrafenisreglementen. In de Alkmaarse Grote kerk hangt er van beide één voorbeeld. Op een bescheiden bord uit 1645, wordt men opgeroepen tijdens de dienst geen "insolentie of baldadigheid" te bedrijven en op een ander, wat luxu-

euzer bord, worden onder meer de in 1672 geldende tarieven bij begrafenissen vermeld.

Tot de laatste zaken die nog in de 17de eeuw aan het interieur werden toegevoegd, behoort het ingewikkelde, allegorische schilderstuk boven het orgel, dat in 1693 door de schilder Romeyn de Hooghe werd vervaardigd. In dat schilderstuk wordt uitgebeeld hoe een dame, die de deugd symboliseert, met steun van het christelijke (in dit geval: hervormde) geloof en het (op de bijbel gefundeerde) recht, het kwade overwint, dat deels door een slang met een appel in de bek, deels door afzichtelijke monsters wordt gesymboliseerd. Dergelijke ingewikkelde, allegorische taferelen bracht men in de 17de en 18de eeuw in stadhuisen wel vaker aan, maar in kerkgebouwen werd dit vrijwel niet gedaan.

Met de toevoeging van de interessante, maar vanaf de begane grond nauwelijks zichtbare schildering boven het orgel, was de inrichting van het kerkgebouw kennelijk voltooid. Belangrijke stukken, zoals in de voorafgaande periode van de late 16de en van de 17de eeuw, werden er daarna niet meer toegevoegd.

Wel kwamen er nog verschillende malen nieuwe bankenblokken bij - zowel in de 18de eeuw als in de 19de eeuw - maar zij missen de belangwekkendheid en de allure van de stukken uit de voorafgaande periode.

Wat - bij al wat de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar nog steeds te bieden heeft aan interessante en vroege voorbeelden van de hervormde kerkinrichting - ontbreekt, zijn de grote borden met teksten van de Tien Geboden, het Onze Vader en de Twaalf Artikelen des Geloofs. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of zij er vroeger wel geweest zijn. In een kerk, waarin zulke opmerkelijk vroege tekstborden voorkomen, zoals het gildebord "De Christelijke Zeevaart" uit

1581 en de rolwerktekstborden uit 1605 met de kerkgeschiedenis, zou men de drie thans ontbrekende borden ook verwachten.

Tot de zaken die in geen enkel hervormd kerkinterieur van weleer in het oog sprongen, maar die daarin wel altijd aanwezig waren, behoort het doopbekken. Het meest gebruikelijke materiaal voor dit onopvallende bekken, dat de grote monumentale vonten uit de katholieke periode verving, was in de 17de eeuw koper. Net als in zoveel andere hervormde kerken is dat koperen doopbekken in de Alkmaarse Grote of Hervormde Kerk verdwenen en in het begin van de 19de eeuw vervangen door een zilveren bekken in de voor die tijd kenmerkende, neoclassicistische stijl.

Zo'n doopbekken hing, wanneer er gedoopt werd, in een koperen ring die ergens in de dooptuin bevestigd was, hetzij aan de preekstoel, hetzij aan het doophek. In de Grote Kerk hangt de koperen doopbekkenhouder aan één van de banken in de dooptuin.

In onze tijd werd in vele hervormde kerken de koperen ring buiten gebruik gesteld. Dat gebeurde ook in de Grote Kerk. Het doopbekken wordt nu, wanneer er gedoopt wordt, in een houten staander geplaatst die voorzien is van een eenvoudig figuratief snijwerk (waaronder een rand dollijtjes), dat omstreeks 1955 door Marijke Visser is gemaakt.

Zoals het doopbekken wanneer het niet wordt gebruikt, veilig wordt weggeborgen, zo wordt ook het avondmaalsgerei, wanneer men het niet nodig heeft, opgeruimd. Hoe het avondmaalsgerei van de Grote of St. Laurenskerk er aanvankelijk heeft uitgezien, is niet bekend. In 1746 werd het vervangen door mooi, zilver gerei, bestaande uit een grote broodschaal, twee kleinere broodschalen, twee wijnkannen en vier grote bekers.

Hier Lijft Begraeven
NICOLAES RUYCKHAVER
VAN LOON Gestorven
den 31 *July* ende
BEGRAVEN DE V DEN
Augusto 1716

GERHARDUS
HAVINGHA
STADSORGANIST
1696-1753

ZIJN INZICHT
GAF HET GROTE ORGEL
ZIJN LUISTER

De waarheid lievende
schort zijn oordeel op
tot dat alles op een
richtige evenaar
gewoogen is

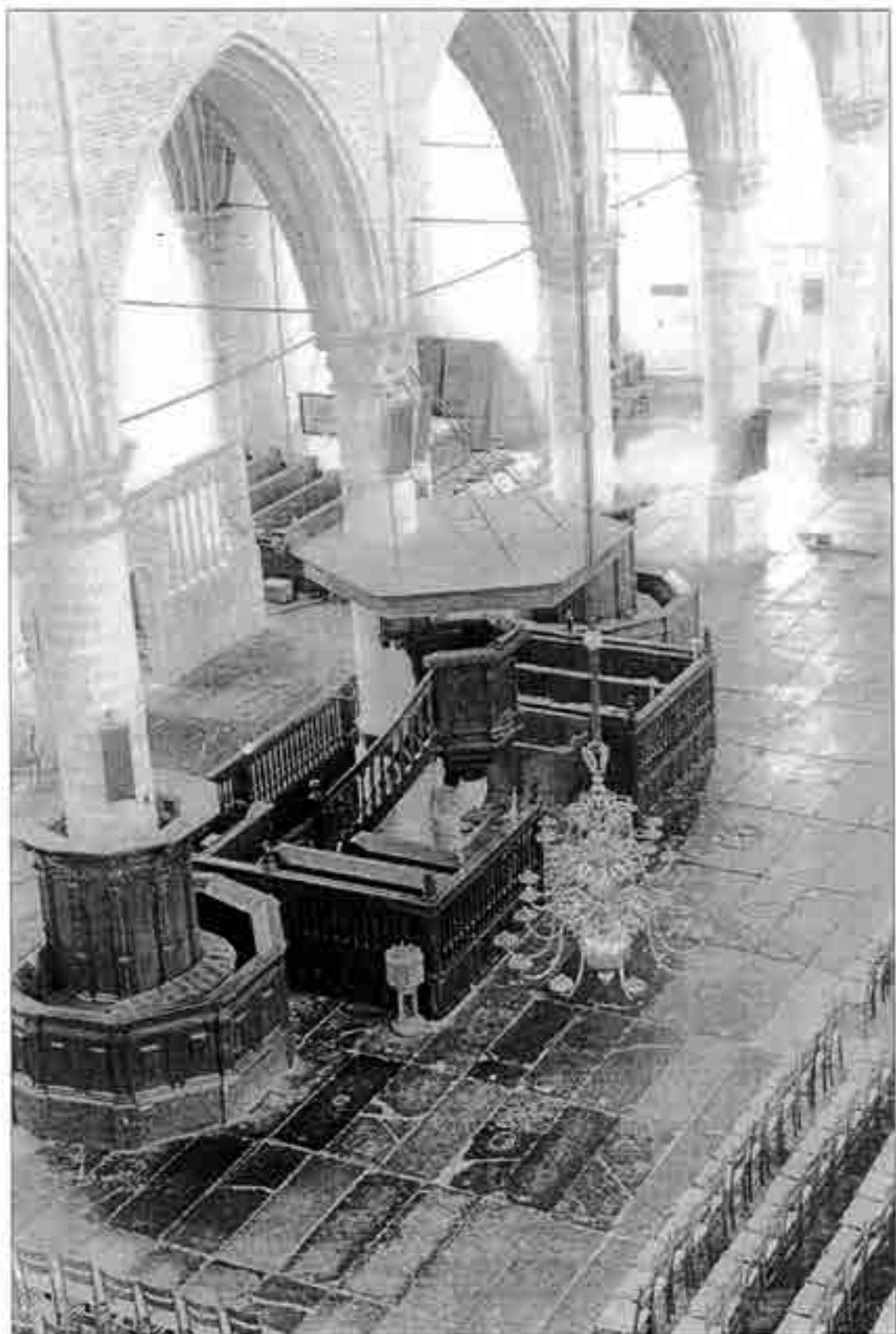

Zeer zeldzaam is het grote, witte avondmaalskleed, waarin naast het jaartal 1700 ook de initialen van degenen die het kleed destijds aan de kerk schonken, zijn ingeweven. Het kleed werd neergelegd over de schragentafel die een paar keer per jaar, namelijk wanneer het avondmaal werd gehouden, in de kerk werd neergezet.

Gedurende vele jaren, tot omstreeks 1830, werd er in de Grote Kerk in Alkmaar begraven. Talloze grafzerken zijn bewaard. Sommige dragen opschriften of zijn versierd met aardige motieven, waarmee de herinnering aan hen die eronder begraven werden, levend wordt gehouden. Monumentale voorbeelden, zoals die uit de

katholieke periode bewaard zijn gebleven, ontbreken echter. Het meest in het oog springend zijn de relatief talrijke stenen met 17de-eeuwse beroepssymbolen. Daartoe behoren onder meer de molens op de molenaarszerken. Deze herinneren ons eraan dat er in Alkmaar en omgeving eertijds een groot aantal molens stonden.

Vroeger werden bij de grafzerken speciale rouwborden opgehangen. Deze zijn nagenoeg allemaal verdwenen. Slechts één rouwbord, één van de allerlaatste die nog werden opgehangen werden (namelijk dat van Carel de Dieu uit 1789), overleefde de grote opruiming van de rouwborden die in 1795 in alle kerken hier te lande heeft plaatsgevonden.

VI.1 HET DOOPHEK UIT 1605.

Tot de belangrijkste ingrepen die door de hervormden in de bestaande, van oorsprong katholieke gebouwen werden verricht, behoorde de aanleg van een hek rondom de preekstoel. Dat hek kwam niet vlak om het gestoelte heen te staan, maar op enige afstand ervan. De aldus ontstane ruimte, waar niet alleen gepreekt, maar ook gedoopt werd, noemde men wel de dooptuin. Het hek eromheen werd "doophek" genoemd.

Het idee stamt al uit het begin van de Reformatie. Van Swigchem vertelt in zijn boek "Een huis voor het woord - Het protestants kerkinterieur in Nederland tot 1900": (Den Haag/Zeist, 1984, p. 197) dat het eerste wat de hervormde kerkeraad van Middelburg deed, toen die stad in 1574 in handen van de Geuzen was gevallen en de hervormde diensten een aanvang konden nemen, een verzoek indienen of rond de kansel van de voornaamste parochiekerk een "tuin" kon worden gemaakt.

Van de oude doophekken is echter niet veel bewaard gebleven: het merendeel van de hekken die thans nog in de kerken staan opgesteld, werd pas in het tweede of derde kwart van de 17de eeuw, of nog later, vervaardigd.

Het doophek in de Grote Kerk in Alkmaar, hoewel op het eerste gezicht weinig opmerkelijk van vorm, is vooral daarom zo bijzonder, omdat het zo vroeg ontstaan is, namelijk in 1605 (zoals staat aangegeven in de lijst die het hek bekroont). Bij nadere bestudering is niet alleen dat vroege jaartal zo bijzonder, maar vallen ook diverse andere aspecten op. Hierover later meer.

Het doophek heeft de voor dergelijke hekwerken gebruikelijke hoofdvorm. Er is een

gesloten benedendeel, dat bestaat uit dichte panelen, en er is een open bovendeeel, dat is gevuld met houten spijlen. In dit geval is het gesloten benedendeel laag en het open spijlendeel hoog. De spijlen hebben de vorm van slanke balusters.

Vanuit de verte lijkt het te gaan om een hekwerk uit één stuk. Bij nauwkeurige bestudering blijkt echter dat het hekwerk is samengesteld uit "gestandaardiseerde" segmenten: de lange zijden bestaan ieder uit drie lange segmenten (negen panelen lang, met daarop 16 spijlen), de korte zijden bestaan uit elk twee kortere segmenten (zeven panelen lang, met daarop 14 spijlen). De segmenten zijn aan de uiteinden voorzien van een soort pilastervormige beëindiging met in het bovendeeel groeven, in het onderdeel een langgerekte "diamantkop"versiering, en daar tussenin twee "platte halve bollen". Laatstgenoemde bolvormige elementen zijn op sommige plaatsen beschadigd of zelfs geheel verdwenen. De segmenten zijn onderling aan elkaar gezet met behulp van ijzeren (schroef)borgpennen.

Welk segmenten van het doophek aan elkaar dienen worden gezet, kan worden afgeleid uit de kleine telmerken die zich bevinden in de lijst die het spijlendeel bekroont. Deze telmerken lopen van l t/m llllllllllll.

De dooptuin is vanaf de achterkant (aan de zuiderzijbeukzijde) toegankelijk via twee deurtjes in het hek, waarboven koperen doopbogen zijn gemonteerd (zie de hierna volgende paragraaf over doopbogen). Het doopheksegment tussen deze deurtjes is, met behulp van gebogen, koperen stangen, vastgezet aan de zuil waar de preekstoel tegenaan staat.

Opmerkelijk is de bekroning van de hoeken. In de 17de eeuw werden op de hoeken van de doophekken dikwijls bollen geplaatst of sierelementen van andere vorm. Op de hoeken van het doophek in de Grote Kerk in Alkmaar werden echter vier wapendragende leeuwtes aangebracht.

Er zijn nog andere Noordhollandse doophekken bekend, waarop wapendragende leeuwtes zijn aangebracht. Soms bevinden de leeuwen zich, net als in de Alkmaarse Grote Kerk, op de hoeken van het doophek. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het doophek in de Hervormde Kerk van Beverwijk, dat, volgens J. van der Linden in zijn boekje over het kerkgebouw getiteld "Als een lelie tussen de doornen" (Beverwijk 1979, p. 36), uit 1645 stamt. Niet alleen de leeuwen met wapentjes op de hoeken van het doophek lijken op het Alkmaarse doophek geïnspireerd, hetzelfde geldt voor de vorm van de balusters. Overigens zijn de Beverwijkse leeuwen niet zittend, zoals de Alkmaarse, maar liggend uitgebeeld.

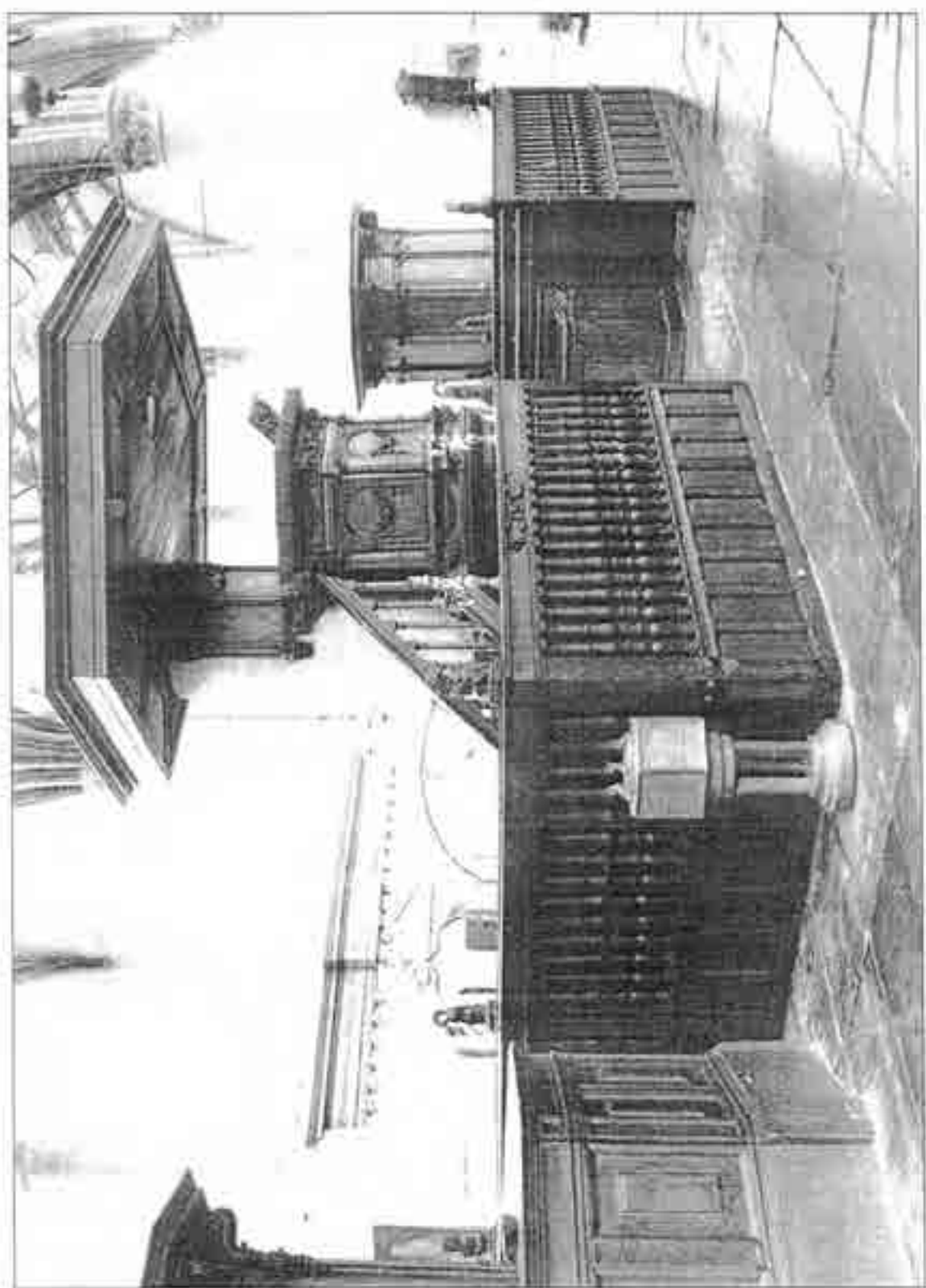
Soms treft men de leeuwtes niet aan op de hoeken, maar als bekroning van de dooptuindeurtjes. Dit ziet men bijvoorbeeld

in de Hervormde Kerk van de Rijp (kort na 1654).

Tussen de leeuwtes op de hoeken van het doophek in de Grote Kerk in Alkmaar zijn pelikaantjes geplaatst die zichzelf in de borst pikken om hun jongen te voeden met hun bloed.

De pelikanen, die zich in hun borst pikken om hun jongen met bloed te voeden (en daar zelf aan te sterven), golden als symbool van Christus. In het katholieke kerkinterieur komen zij geregeld voor. Bij de hervormden is hun verschijning schaarser. Juist in Noord-Holland zijn er echter een aantal 17de-eeuwse voorbeelden aan te wijzen van pelikanen die met hun nest jongen een plaats krijgen in de nabijheid van de preekstoel. Zo zijn er in de Zaanstreek enkele hervormde kerken waar de preekstoelkuip op een reusachtige pelikaan rust. De oudste bevindt zich in de Bullekerk in Zaandam en dateert van 1644.

Van Drunen vermeldt (op. cit. p. 36) dat het besluit om rond de preekstoel een hek te zetten, in 1600 werd genomen. Hij vertelt ook dat er (in dat jaar?) betaald werd voor "het steken van de leeuwen en pelikanen".

VI. 2 DE VOORLEZERS- / VOORZANGERSPLAATS.

In elke dooptuin bevond zich vroeger een speciale plek voor de voorlezer of de voorzanger.

In verband met de functie van de laatste dient men zich te realiseren dat het in de begintijd van de hervorming niet gebruikelijk was om met orgelbegeleiding te zingen. Ook wanneer in een kerk wel een orgel aanwezig was, werd dat in het begin van de 17de eeuw niet gebruikt voor de begeleiding van de gemeentezang.

De voorzanger gaf aan wanneer en hoe er gezongen moest worden. Zijn plaats was op een kleine verhoging tegen het doophek. Deze was zodanig geplaatst, dat de voorzanger zich voor de preekstoel bevond.

In de Grote Kerk in Alkmaar was de voorlezers-/voorzangersplaats jarenlang niet meer in de dooptuin aangegeven. Zowel het

heksegment waartegen het podiumpje werd geplaatst, als het podiumpje zelf waren verwijderd.

Overigens bleef het heksegment in kwestie nog wel in de kerk aanwezig, het bevond zich jarenlang in het zuidertransept. Het heksegment werd vertimmerd tot een los "voorlezersgestoelte", compleet met het noodzakelijke verhoginkje. Op de hoeken zijn moderne pilasters gezet (kopieën van de pilasters aan de uiteinden van de doopheksegmenten). Opmerkelijk is dat dit gestoelte een moderne, houten lezenaar heeft. De oude, geelkoperen voorlezerslezenaar uit 1665, die voorheen op dit deel van het hekwerk stond, heeft lange tijd ongebruikt in de dooptuin gelegen (zie de paragraaf over de koperen lezennars).

VI.3 DE KOPEREN DOOPBOGEN.

Boven de twee deurtjes die toegang geven tot de dooptuin, zijn zogenaamde doopbogen aangebracht. Zij zijn, zoals gebruikelijk bij dergelijke bogen, van geelkoper vervaardigd.

Minder gebruikelijk is de vorm van de bogen. Terwijl de meeste doopbogen een rijk versierde in- en uitgezwenkte vorm bezitten, ziet men in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar twee sober afgewerkte accoladebogen. Deze staan op smalle, hoge, vierkanten voetstukken die eveneens van geelkoper zijn. Ze worden bekroond door een soort gladde, spits toelopende "hoedjes".

Over de datering van de beide bogen is op dit moment niets bekend. Aangenomen

wordt, dat zij uit de 17de eeuw stammen.

Enkele vergelijkbare (maar niet identieke) accoladevormige bogen werden aangebracht in diverse kerken in de omgeving. Zo kwam er één in de Lutherse kerk in Alkmaar (die kerk beschikte ook nog over twee koperen bogen van een andere vorm). Voorts treft men ze aan in enkele dorpen die van oudsher nauwe banden met Alkmaar hadden. Genoemd worden hier de hervormde kerk van Zuid-Schermer (met een windmolentje als bekroning van de accolade), het (hervormde) Witte kerkje van Heiloo en de Hervormde kerk van Limmen.

VI.4 DE PREEKSTOEL VAN 1665.

Het belangrijkste meubel in de dooptuin is de preekstoel. Zo'n preekstoel bestond doorgaans uit een veelhoekige kuip die via een trapje toegankelijk was. De meer monumentale exemplaren kregen in de 17de en 18de eeuw een achterschot met een hoedeknop en werden bekroond door een groot klankbord. Ook de preekstoel die de hervormden in de 17de eeuw in de dooptuin van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar plaatsten - ter vervanging van een ouder exemplaar - is van het hierboven beschreven type. In 1653 wilden de predikanten de preekstoel vernieuwen (Van Drunen, op cit. p. 36). Getuige het jaartal in het middenpaneel van de bovenlijst van de kuip werd die nieuwe preekstoel overigens pas in 1665 gemaakt.

Bekijken we de kuip van de preekstoel nader, dan zien we dat de panelen gescheiden worden door Ionische zuilen, voorzien van een ring. Deze zuilen rusten op consoles, die versierd zijn met een acanthusblad. Ook boven de kapitelen zijn dergelijke acanthusbladconsoles aangebracht. Tussen de consoles, onder en boven, bevinden zich smalle panelen, versierd met festoenen (slingers). De festoenen van de onderrand bestaan als het ware uit opgehangen doeken.

De grote middenpanelen zijn voorzien van een halfronde boog. In de zwikken zit snijwerk van rankenmotieven. Onder de bogen hangt een festoen, van bloemen, bladeren en vruchten (op elk paneel een ander festoen). De pilasterachtige elementen, die de boog dragen, lopen om langs de onderrand.

De decoratie van de kuip is zo uitgebreid beschreven, omdat zij afwijkt van hetgeen in Noord-Holland in de voorafgaande periode gebruikelijk was. In die periode werden preekstoelkuipen namelijk meestal versierd met gecorniste panelen in het midden en met

panelen met ranken langs de onder- en bovenrand.

Voorbeelden van dergelijke kuipen zien we bijvoorbeeld bij de preekstoelen van Schermerhorn (1634-1636) en van de Rijk (daterend van kort na de brand van 1654).

Ook kwam het voor dat de kuip van de preekstoel met boogpanelen versierd was. De preekstoel in de Remonstrantse kerk in Alkmaar heeft zo'n kuip. Deze zal wat ouder zijn dan de preekstoel in de Alkmaarse Grote Kerk.

Preekstoelen met boogpanelen waarop festoenen zijn aangebracht lijken minder talrijk. Wel zij er hier op gewezen, dat zich in Amersfoort in de (hervormde) Sint Joriskerk een preekstoel met een soortgelijk motief bevindt, die volgens de gegevens in "Langs de oude Utrechtse kerken" (Baam 1975, p. 108, van de Meta A. Prins-Schimmel en George van Leersum) uit 1659 stamt.

Was er wellicht via Jacob van Campen, de beroemde ontwerper van de kas van het grote orgel, een verbinding met Amersfoort gelegd, waardoor men in Alkmaar van het bestaan van de Amersfoortse preekstoel wist? In ieder geval was Van Campen, die de laatste jaren van zijn leven op zijn landgoed Randenbroeck bij Amersfoort verbleef, zelf al in 1657 overleden.

Men kan zich toch afvragen of Van Campen niet op één of andere manier zelf de "geestelijke vader" is van de beide preekstoelen: het meest opmerkelijke motief, de festoen, komt immers in zijn eigen werk veelvuldig voor. Dit valt onder meer te zien aan de festoenen op de Alkmaarse orgelkas, maar bijvoorbeeld ook aan de vierkante preekstoel in de Nieuwe Kerk, die van een fors festoen is

dige achterschot, dat eenvoudiger van uitvoering is dan de kuip en met een veel te zware (moderne) hoedenknop is uitgerust, kan niet tegelijk met de kuip vervaardigd zijn.

In Alkmaar zelf heeft de preekstoel van de Grote of St. Laurenskerk model gestaan voor die van de Lutherse Kerk. Deze preekstoel, die uit de tijd van de verbouwing van 1692 zal stammen, vertoont een zelfde soort decoratie op de kuip als de bijna dertig jaar oudere in de Grote Kerk. Ook hier treft men boogpanelen aan met daarin forse festoenen met bloemen, bladeren en vruchten. Bovendien lopen de pilasterachtige elementen die de bogen dragen, op dezelfde manier om de onderranden van de panelen en zien we ook hier langs de bovenzijde een smal fries met daarin een klein festoen van bloemen, bladeren en vruchten, en langs de onderzijde een smal fries met daarin festoenen.

Alleen het paneel aan de voorzijde van de kuip, met daarop het wapen van de schenker, is anders van vorm.

Overigens bevindt zich op geruime afstand van Alkmaar nog een andere preekstoel, waarvan de kuip grote overeenkomsten vertoont met die van de Grote of St. Laurenskerk. Deze kansel staat in de Hervormde Kerk van Aalsmeer.

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze preekstoel nog uit de jaren zestig van de 17de eeuw stamt, of dat deze wat jonger is.

Een verwante decoratie van de kuip ziet men ook bij de preekstoel in de Hervormde Kerk van Ruinen in Drenthe. Met name op de middenpanelen zijn duidelijke overeenkomsten zichtbaar. De Ruinense middenpanelen vertonen namelijk ook boogvelden met forse festoenen van bloemen, bladeren en vruchten.

In tegenstelling tot de omgaande pilasters in Alkmaar, die onversierd zijn, werden de pilasters in Ruinen ook van festoenen voorzien.

Daarentegen zijn de - wel erg breed uitgevallen - friezen onder en boven de middenvelden zonder decoratie gebleven.

VI. 5 DE STENEN CONSOLEVOET VAN DE PREEKSTOEL.

Bij veel preekstoelen ziet men dat de kuip van de stoel tegen de muur bevestigd is. Soms rust de kuip op een voetstuk van steen of van hout. In de Grote Kerk is voor een derde mogelijkheid gekozen die men juist in Noord-Holland in diverse kerken aantreft. Hier rust de kuip van de preekstoel namelijk op een console met een gebogen vorm. Die console rust aan de onderzijde tegen het voetstuk van een pilaar en op de grond.

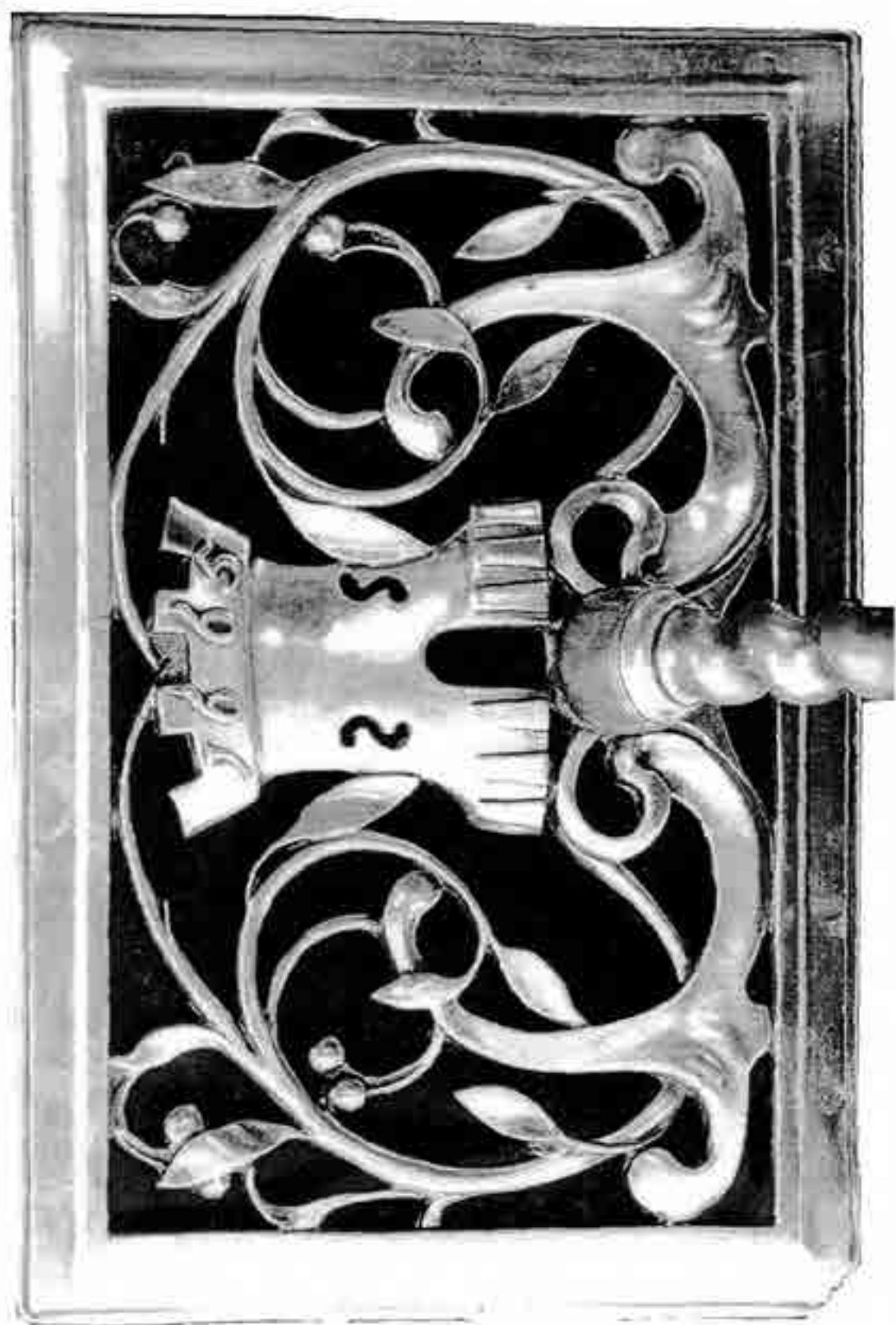
De console is van natuursteen gemaakt. Aan de voorzijde van de console is in het midden een acanthusbladvorm gehakt, waarboven een kleine cartouche met de naam van de beeldhouwer: "C. de Ghilde 1665" is aangebracht.

Daarboven bevindt zich een grote cartouche waarop de Alkmaarse burcht is afgebeeld. Aan de beide zijanten ziet men slingers in de vorm van doeken. Langs de bovenrand bevinden zich aan alle drie de zijden eveneens slingers. Langs de drie zijden van het kleine voetstukje zijn drie wapens gehakt. Het zijn de wapens van de drie kerkmeesters die de opdracht gaven het voetstuk te maken: Johan Schagen, Nanning van Veen en Jacob Dierten Schagen.

De preekstoel in de Alkmaarse Grote Kerk was niet de eerste die op een stenen consolevoet kwam te staan. Een voorbeeld van vroeger datum, eenvoudiger van opzet en uitvoering, is te vinden in de Hervormde kerk van Krommenie. Deze console draagt middenvoor een cartouche waarin het jaartal 1658 staat. Daaronder ziet men een kleine cartouche met het wapen van Krommenie.

Nog wat ouder zijn vermoedelijk de ongedateerde, natuurstenen consoles onder de preekstoelen van de Hervormde kerken in Schermerhorn (ontstaan tijdens of kort na de bouw van de kerk in 1634-1636) en in De Rijp (ontstaan kort na de brand van 1654, toen zowel het gebouw als de inventaris vernieuwd moesten worden). Ook de preekstoelconsoles van Schermerhorn en De Rijp zijn qua opzet en uitvoering eenvoudiger dan die van de Alkmaarse Grote Kerk.

Mogelijkerwijs gaan al deze Noordhollandse stenen preekstoelconsoles terug op een destijds bekend voorbeeld.

VI.6 DE KOPEREN LEZENAARS.

De Grote Kerk bezit twee geelkoperen lezenaars: één daarvan is bevestigd aan de preekstoel, de ander wordt thans los bewaard, maar was oorspronkelijk aan het doophek bevestigd bij de plaats waar de voorlezer/voorzanger stond.

Beide lezenaars zijn identiek van vorm: ze vertonen een rechthoekige, geprofileerde omlijsting, waarbinnen zich symmetrisch gerangschikte ranken bevinden, waaraan dunne bladeren en kleine besjes groeien. De ranken omgeven de Alkmaarse torenburcht. Op beide lezenaars is het jaartal 1665 aangebracht.

Ook de Alkmaarse Kapelkerk beschikt over een soortgelijke geelkoperen lezenaar, die met 1665 gedateerd is, en wel de voorzangerslezenaar.

Het model van de Alkmaarse lezenaars is ook buiten Alkmaar toegepast. In de Hervormde Kerk van Vianen treft men een soortgelijk exemplaar aan, zij het dat er een ander jaartal op staat. Op de kantelenrand van de burcht leest men het jaartal 1668 (zie

Catharina van Groningen, "Geïllustreerde Beschrijving van Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, de Vijfherenlanden", Den Haag/Zeist, 1989, p. 103, foto en tekst).

In de Hervormde Kerk van Oostzaan werd een lezenaar aangebracht, waarvan de hoofdvorm gelijk is aan die van de Alkmaarse. De Alkmaarse burcht is hier evenwel vervangen door een boom. Op een klein schildje is het jaartal 1717 zichtbaar (zie "De kerkdeur is open, geschiedenis van de Hervormde Kerk te Oostzaan", tekst Saskia Bottinga, tekeningen C.J. Dral; Oostzaan 1984, waarin een tekening van de lezenaar is opgenomen).

Enigszins afwijkend van detaillering, maar wel duidelijk geïnspireerd op de geelkoperen lezenaars in de Grote of St. Laurenskerk zijn de twee lezenaars in de Remonstrantse Kerk in Alkmaar. Beide tonen ajour bewerkte ranken in een rechthoekige omlijsting, met in het midden een klein torenburchtje. De ene lezenaar is 1698 gedateerd, de andere met 1711.

VI. 7 DE BANKEN IN DE DOOPTUIN.

Dikwijls vindt men in de dooptuin behalve de preekstoel ook enkele banken. Deze waren doorgaans bestemd voor bepaalde functionarissen die iets met de kerk te maken hadden. Te denken valt aan de kerkmeesters, die tot de omwenteling van 1795 in opdracht van het stadsbestuur het beheer voerden over de kerkgebouwen en hun bezittingen. Verder konden de banken bestemd zijn voor de leden van de kerkeraad: de predikanten, de ouderlingen, de diakenen. Ook was er vaak een bepaalde bank voor de doopouders (de ouders van de kinderen die gedoopt werden) en werden er plekken gereserveerd voor de koster en voor de voorlezer/voorzanger, zodat deze heren konden zitten, wanneer zij niet hoefden op te treden.

In de dooptuin in de Grote Kerk in Alkmaar treft men thans zes verschillende banken aan. Vijf daarvan vormen in stilistisch opzicht een eenheid, de zesde is van een wat afwijkende vorm en werd later aan de vijf andere toegevoegd. Alle banken kunnen afgesloten worden door een deurtje, dat bekroond wordt door een opzetstukje met snijwerk. In vijf van de zes banken ziet men ranken die een centraal motief omringen. Zij vertonen de stijl van de late 17de eeuw.

Drie deurtjes bevatten opzetstukken, waarin aan de buitenzijde een vrouw het centrale motief is. Alle drie de vrouwen zijn gekleed in een lang, antiek gewaad. Zij hebben verschillende attributen bij zich. De vrouwen verpersoonlijken drie goddelijke deugden:

- geloof (vrouw met kruis en boek);
- hoop (vrouw met anker en vogel);
- liefde (vrouw met twee kleine kinderen).

Aan de binnenzijde van de opzetstukken is het wapen van Alkmaar te vinden. Onder één van die wapens is, moeilijk leesbaar, een jaartal gesneden. Waarschijnlijk het jaartal 1696.

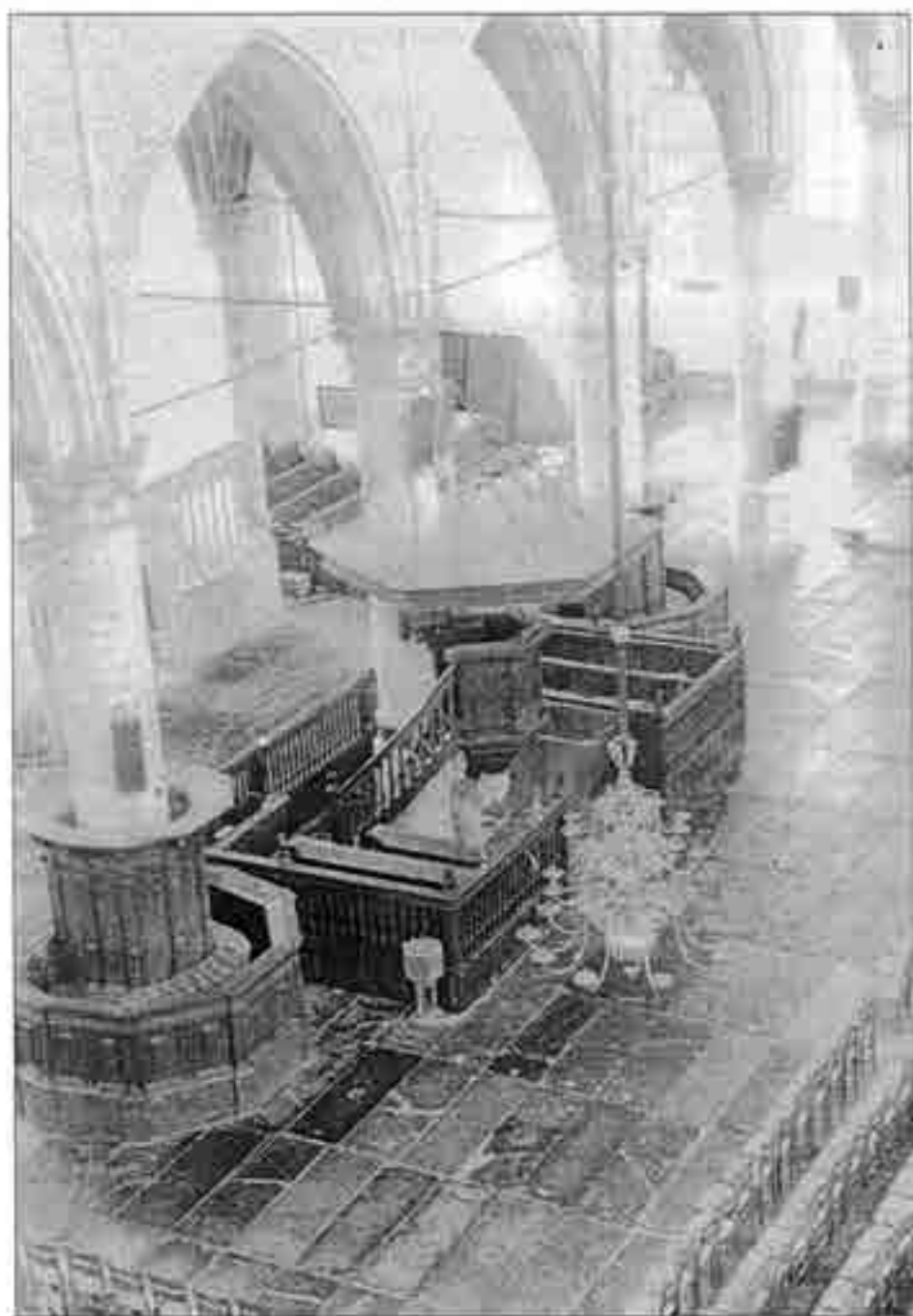
Het vierde en vijfde deurtje hebben een opzetstuk waarbij ook aan de buitenzijde het Alkmaarse wapen te zien is.

Op de jongere, zesde bank, is het woord "officiëren" geschilderd. Deze bank hoort niet op deze plek thuis en blijft op dit moment verder buiten beschouwing.

Zoals hierboven reeds werd opgemerkt, was in veel dooptuinen een aantal banken gereserveerd voor bepaalde kerkelijke functionarissen. Vergelijken we hun functies met de thema's die op de deurtjes staan afgebeeld, dan lijkt het aannemelijk dat de bank aan de zuidoostkant van de preekstoel (dat wil zeggen: de bank die tegen het zuidelijke deel van het doophek is geplaatst) met het deurtje waarop de liefde staat afgebeeld, bedoeld is geweest voor de diakenen. Het thema van de liefde past immers bij uitstek bij het werk dat zij verrichten. De diakenen stonden als groep minder in aanzien dan bijvoorbeeld de ouderlingen of de predikanten. Daarmee correspondeert de ongunstige plaatsing van de bank in de dooptuin: vanaf deze bank had men een slecht zicht op de kansel en op de dominee die daarvandaan preekte.

In het Gemeentearchief in Alkmaar wordt een tekening bewaard uit 1934 van een bankenplan van de Grote Kerk, waarop is aangegeven wie in welke bank in de dooptuin zat. Ook op de plattegrond van 1934 zitten de diakenen nog altijd op hun slechte plaatsen in de dooptuin. Aan hun bank zijn twee koperen houders gemonteerd waarin de hengels met zwartfluwelen collectezakjes kunnen staan.

In andere plaatsen kende men een vergelijkbare opstelling van de diakenenbank. Als voorbeeld wordt hier de situatie in de Sint Gertrudiskerk in Bergen op Zoom gegeven.

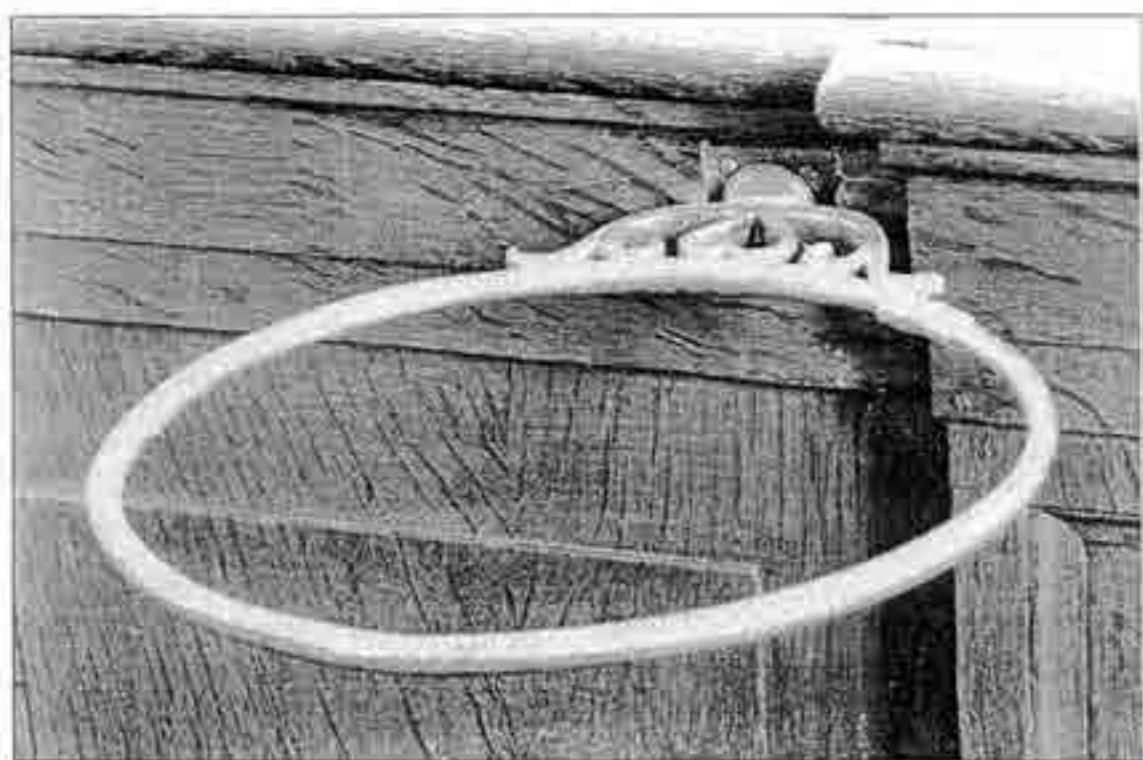
Gertrudiskerk in Bergen op Zoom gegeven. Bij een artikel van W.A. van Ham, getiteld "Van bouwval tot Huis voor het Woord" in de Bundel "Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd" (Bergen op Zoom/Alphen aan de Rijn 1987) staat een tekening afgebeeld van het bankenplan rond het jaar 1750 in de toen hervormde Sint Gertrudiskerk, waarop te zien is dat de diakenen ook daar tegen de achterzijde van het doophek zaten. Haaks daarop, met een veel beter zicht op de preekstoel, zaten de ouderlingen en predikanten.

Ook in Alkmaar hebben de ouderlingen en de predikanten waarschijnlijk gezeten in de banken die haaks op die van de diakenen staan. De ouderlingen zaten, naar wij aannemen, in de achterste bank (met het deurtje met het opzetstuk van de hoop). In ieder geval zaten ze daar, volgens het bewaard gebleven bankenplan, in 1934 nog. De predikanten moeten dan in de bank daarvoor, waarop het symbool van het geloof is aangebracht, hebben gezeten. In 1934 was dat echter niet meer zo. Toen zaten de koster en de voorzanger in die bank. Het is echter niet

erg waarschijnlijk dat de koster ook in de 17de en 18de eeuw al zo'n prominente plaats mocht innemen. In Bergen op Zoom zat hij omstreeks 1750 wat meer terzijde (buiten de dooptuin) en dat zal in de begintijd in Alkmaar niet anders zijn geweest.

Wie er precies gezeten hebben op de banken met de deurtjes met het wapen van Alkmaar erop, is op dit moment niet te achterhalen. Waarschijnlijk zijn het functionarissen geweest die vanuit het stadsbestuur met de kerk te maken hadden, de kerkmeesters bijvoorbeeld, of de kerkvoogden, die na 1795 de functie van de kerkmeesters overnamen.

Dooptuinbanken met deurtjes die bijna identiek zijn aan die in de Grote Kerk, en waarop eveneens drie christelijke deugden worden uitgebeeld, treft men in Alkmaar aan in de Lutherse Kerk, zij het dat daar op de achterzijde van de opzetstukken geen wapen van Alkmaar, maar een grote bloem is aangebracht. Het is niet duidelijk of de opzetstukjes uit de bouwtijd van de kerk (1692) stammen, of dat ze enkele jaren later zijn aangebracht.

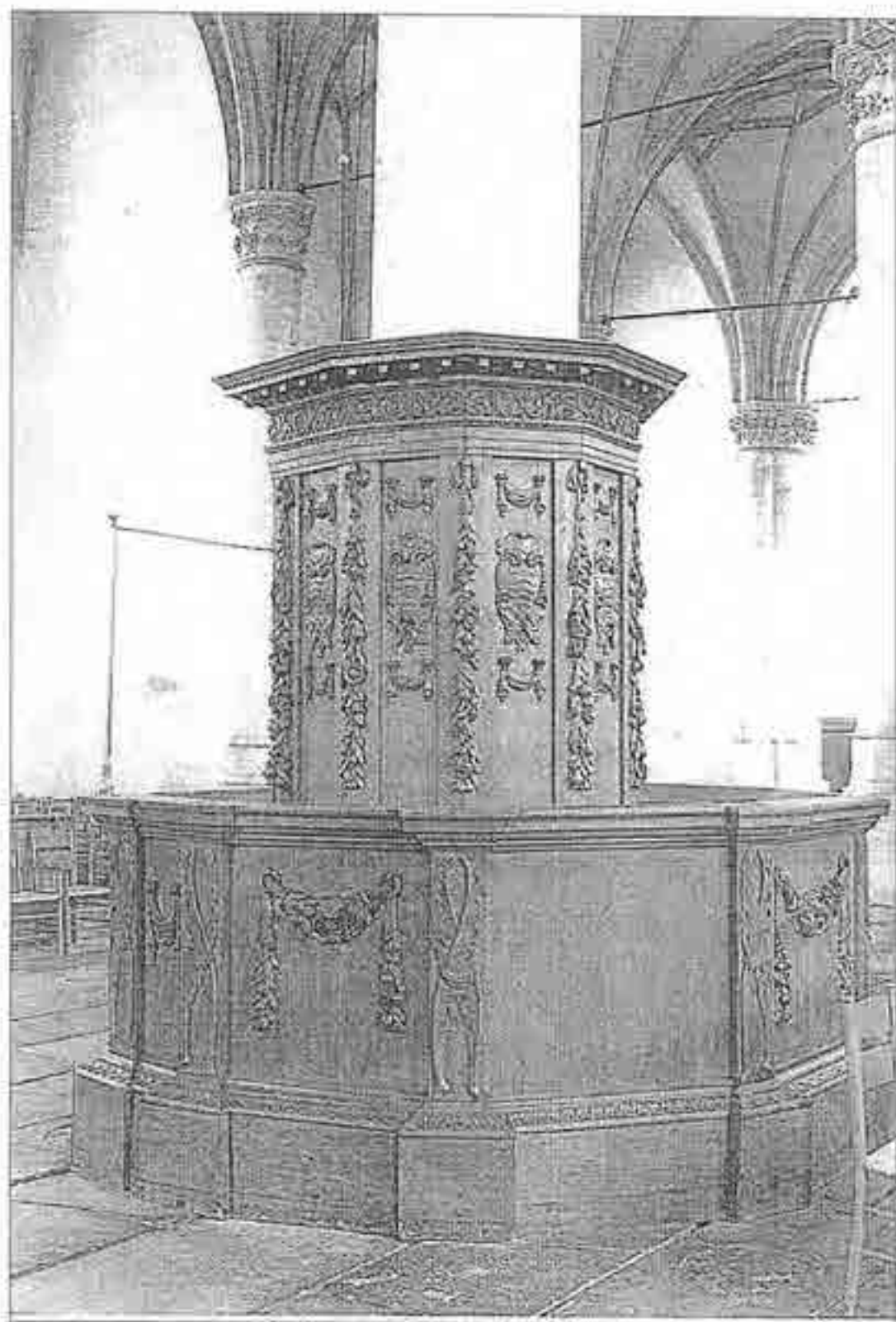
VI. 8 HET ZILVEREN DOOPBEKKEN EN DE KOPEREN DOOPBEKKENHOUDER.

Bij de katholieken was het in de 16de eeuw, in de tijd die aan de hervorming voorafging, gebruikelijk om de doop te verrichten bij een groot, monumentaal doopvont. Dergelijke vonten zijn er in vele uitvoeringen geweest. De hervormden kenden, net als de katholieken, de doop, maar ze maakten daarbij geen gebruik van de grote vonten die ze in de voormalige katholieke kerken aantreffen. Integendeel, de grote doopvonten van de katholieken zijn bijna allemaal uit de kerken verdwenen. In plaats daarvan kwamen kleine doopbekkens in zwang met een diameter van 20 tot 30 cm. Deze werden opgehangen in een ring die men aan de voet van de preekstoel of op een andere plek in of aan de dooptuin kon aantreffen.

In de Alkmaarse Grote Kerk is sprake van een koperen doopring. Deze hangt op een onopvallende plek aan één van de banken in de dooptuin. Een fraai versierde, gebogen,

koperen arm, zoals men die in vele Hollandse kerken aantreft, ontbreekt hier geheel.

Dikwijls was het doopbekken, net als de houder, van geelkoper gemaakt. Hoe de situatie op dit punt in de Grote Kerk was, zal nader moeten worden uitgezocht. In de 19de eeuw kregen tal van hervormde kerken een luxueuzer doopbekken, uitgevoerd in zilver. Ook de Grote Kerk kreeg toen de beschikking over een fraai, zilveren bekken, compleet met deksel (met een knop in de vorm van een eikel). Dit doopbekken was, zoals op de onderzijde van de bodem gegraveerd is, een geschenk van Mr. Joachim Nuhout van der Veen, president der Arrondissementsrechtbank te Alkmaar, ter gelegenheid van zijn 50-jarig huwelijk op 27 mei 1827. Doopbekken en deksel tonen de vormgeving van de toen gangbare, neoclassicistische stijl.

VI.9 TWEE KOLOMBANKEN MET FESTOENEN UIT 1654 EN 1655.

Tegenover de preekstoel staan twee bijzonder rijk gedecoreerde kolombanken met o.a. langs de hoeken forse afhangende festoenen, waarin grote bloemen en vruchten verwerkt zijn. Tussen de festoenen bevinden zich stevige, in kwabomlijsting gevatte cartouches. Boven en onder die kwabcartouches zitten kleine doekfestoenen. Op de borstwering rond het gestoelte treft men opnieuw enkele grote festoenen aan met bloemen, bladeren en vruchten. Deze festoenen worden telkens geflankeerd door twee gekruiste palmtakken. Aan de achterzijde is, op het hoge schot, een fors wapen van Alkmaar verwerkt, dat in een kwabomlijsting is gevat. Daarboven ziet men opnieuw een doekfestoen, daaronder een festoen van bladeren, bloemen en vruchten.

Op de deurtjes die toegang geven tot de bank, zijn uit grote schelpen samengestelde festoenen aangebracht.

Hoewel het snijwerk kennelijk naar één patroon is uitgevoerd, zijn er in de detaillering allerlei verschillen te zien. Dat geldt bijvoorbeeld voor de afwerking van het stadswapen in kwabomlijsting op het achterschot, maar ook voor de uitvoering van de palmbladeren.

De kolombank aan de noordoostelijke pijler draagt in de lijst het jaartal 1654, de pijlerbank aan de noordwestelijke pijler het jaartal 1655. Het snijwerk op de bank uit 1654 is van hogere kwaliteit dan dat op de bank van 1655.

Kolombanken zijn in de 17de eeuw voor vele grote stadskerken gemaakt, maar doorgaans zijn ze niet zo overdadig gedecoreerd met festoenen en kwabcartouches als hier is

gebeurd.

Het is bekend dat Van Campen voor de Grote Kerk banken heeft ontworpen.

Uit de bestaande literatuur is niet zonder meer duidelijk om welke banken het gaat. Uit de gegevens die Van Drunen publiceerde (op. cit., p. 37) kan men echter afleiden dat de kolombanken met de vele festoenen en andere versieringen de Van Campen-banken moeten zijn. Uiteraard maakte Van Campen alleen het ontwerp, anderen zorgden voor de uitvoering. Pieter Jansz. de Kort leverde de eigenlijke banken, Hendrik Lucasz. zorgde voor het koperwerk en Claes Claesz. Steenwijck, beeldsnijder te Amsterdam, werd aangetrokken voor de vele versieringen die in het hout gesneden moesten worden.

Die versieringen bestonden onder andere uit zeven "schilden" (de zeven schildvormige kwabcartouches), een "wapen van Alkmaar" (dat zich, gevat in een cartouche, op het achterschot bevindt) en tien "Jeruzalems". Met deze laatste, raadselachtige term werden in de 17de eeuw de palmtakken aangeduid die de pijlerbank sieren (met dank aan drs. Katie Zonneville-Heyning). Vermoedelijk heeft de Amsterdammer Claes Claesz. Steenwijck alleen het snijwerk op de bank van 1654 verzorgd. Het eenvoudiger snijwerk op de bank uit 1655 is wellicht van een andere beeldsnijder.

Aan beide kolombanken bevinden zich nog altijd de koperen staanders en koperen stangen die werden gebruikt voor het ophangen van gordijntjes.

**VI. 10 TWEE KOLOMBANKEN, ÉÉN GEDATEERD 1651,
ÉÉN ONGEDATEERD.**

Aan weerszijden van de dooptuin staan twee nagenoeg identieke kolombanken, waarvan de ene het jaartal 1651 draagt en de andere ongedateerd is. De banken hebben rugschotten met op de hoeken Ionische pilasters. Tussen de pilasters zitten boogpanelen. De zwikken van de bogen zijn gevuld met palmtakken. Het achterschot heeft een boogpaneel, met in de zwikken acanthusranken. De borstwering bestaat uit panelen die voorzien zijn van sobere kussenvormige elementen, waarover een al even sobere lijst loopt. De opzetstukjes van de deurtjes die toegang geven tot de bank, zijn van rijk snijwerk voorzien: een wapen van Alkmaar, geflankeerd door twee engelenkopjes en doekfestoenen en krullen.

Voor het snijwerk was de beeldsnijder Claes Claesz. Steenwijck uit Amsterdam aange-

trokken.

Aanvankelijk hebben deze twee kolombanken tegenover de preekstoel gestaan, maar in 1655 werden ze verplaatst naar hun huidige plek. Bovendien werden ze verhoogd, zo vermeldt Van Drunen (op. cit. p. 37). Bij dat verhogen is kennelijk, boven de boogpanelen, de lijst aangebracht die op de hoeken met acanthusblad-console is versierd. Voor het snijden van de acanthusbladconsole werd opnieuw Claes Claesz. van Steenwijck aangetrokken. Hij sneed in die jaren tenminste een zeer groot aantal van die consoles (destijds "kardoesjes" genoemd; met dank aan drs. Katie Zonneville-Heyning).

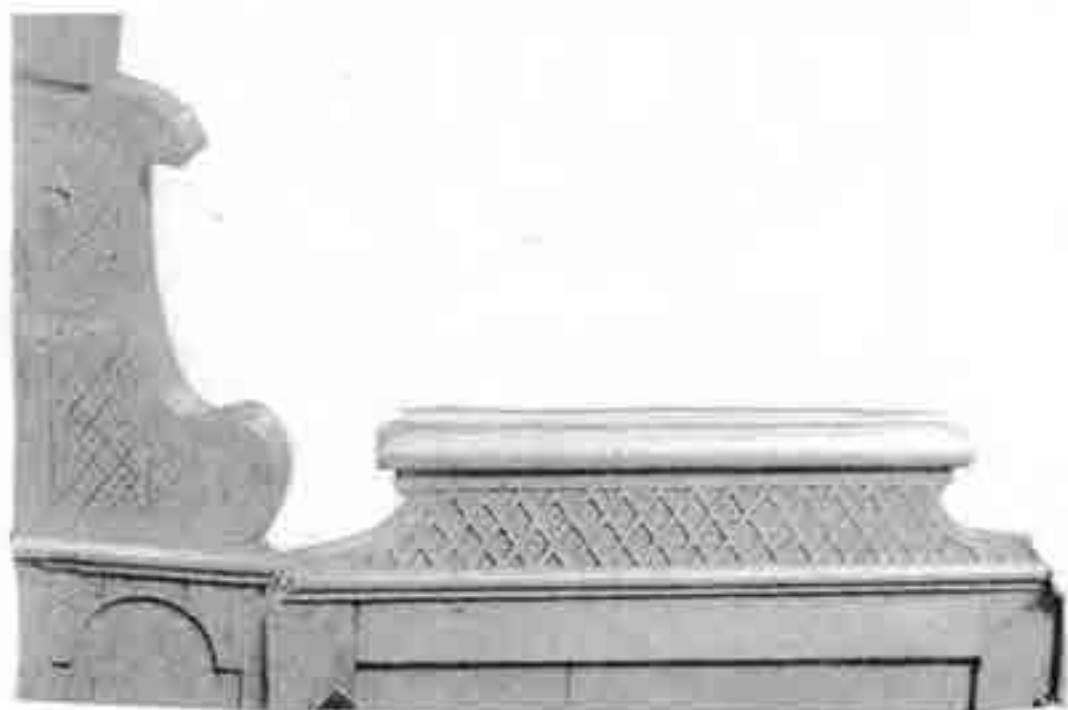
Ook aan deze banken bevindt zich nog altijd het koperwerk dat voor het ophangen van de gordijntjes diende.

VI. 11 DE HERENBANK TEGENOVER DE PREEKSTOEL.

Behalve de vier herenbanken die de vorm van kolombanken hebben, bevindt zich in de Grote Kerk in Alkmaar ook nog een rechthoekige herenbank, die is voorzien van een overhuiving en door zuilen gedragen wordt. Deze bank, die recht tegenover de preekstoel staat, was vroeger bestemd voor de burgemeesters. Op oude foto's hangen er links en rechts donkere gordijnen aan. Overigens is dit niet de eerste burgemeestersbank op deze

plek. Er heeft al eerder een burgemeestersbank gestaan. Op Saenredams bekende schilderij van het interieur van de Grote Kerk is de vorige burgemeestersbank te zien, die al in 1601 was gemaakt. De huidige bank, met het van een vlakke versiering (cirkelmotief) voorziene voorschot, stamt uit de 19de eeuw.

VI. 12 OVERIGE BANKEN EN BANKENBLOKKEN.

Behalve de monumentale herenbanken voor de notabelen waren er in hervormde kerken in het verleden ook kleinere en grotere banken en bankenblokken te vinden van een meer eenvoudige allure.

Soms is daarvan weinig of niets bewaard, maar in de Grote Kerk in Alkmaar bleef een groot aantal van die banken en bankenblokken over. Deze werden gemaakt door verschillende meubelmakers en stammen uit verschillende periodes.

Op een plattegrond die Teun Brouwer tekende, staan al die bewaard gebleven, uit diverse periodes afkomstige banken aangegeven. De meeste banken kregen in de loop der tijd een andere plek en staan dus niet meer op hun oorspronkelijke plaats.

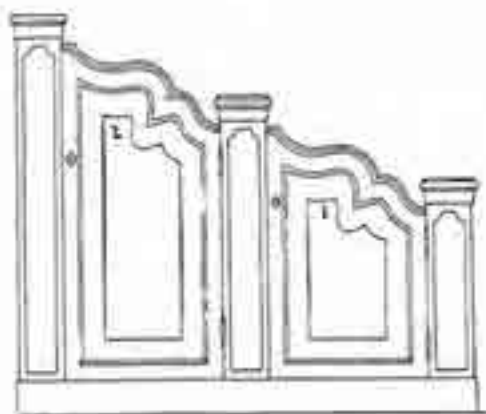
Van Drunen publiceert in zijn "Geschiedenis van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar" op p. 36 en 37 een groot aantal gegevens met betrekking tot de geschiedenis van de banken. Het betreft gegevens over de vervaardiging van de banken, over de plaats die zij in de kerk innamen en over de personen die de banken gebruikten. Maar vooral nog is niet in alle gevallen even duidelijk, welke bewaard gebleven bank bij welke archiefgegevens hoort.

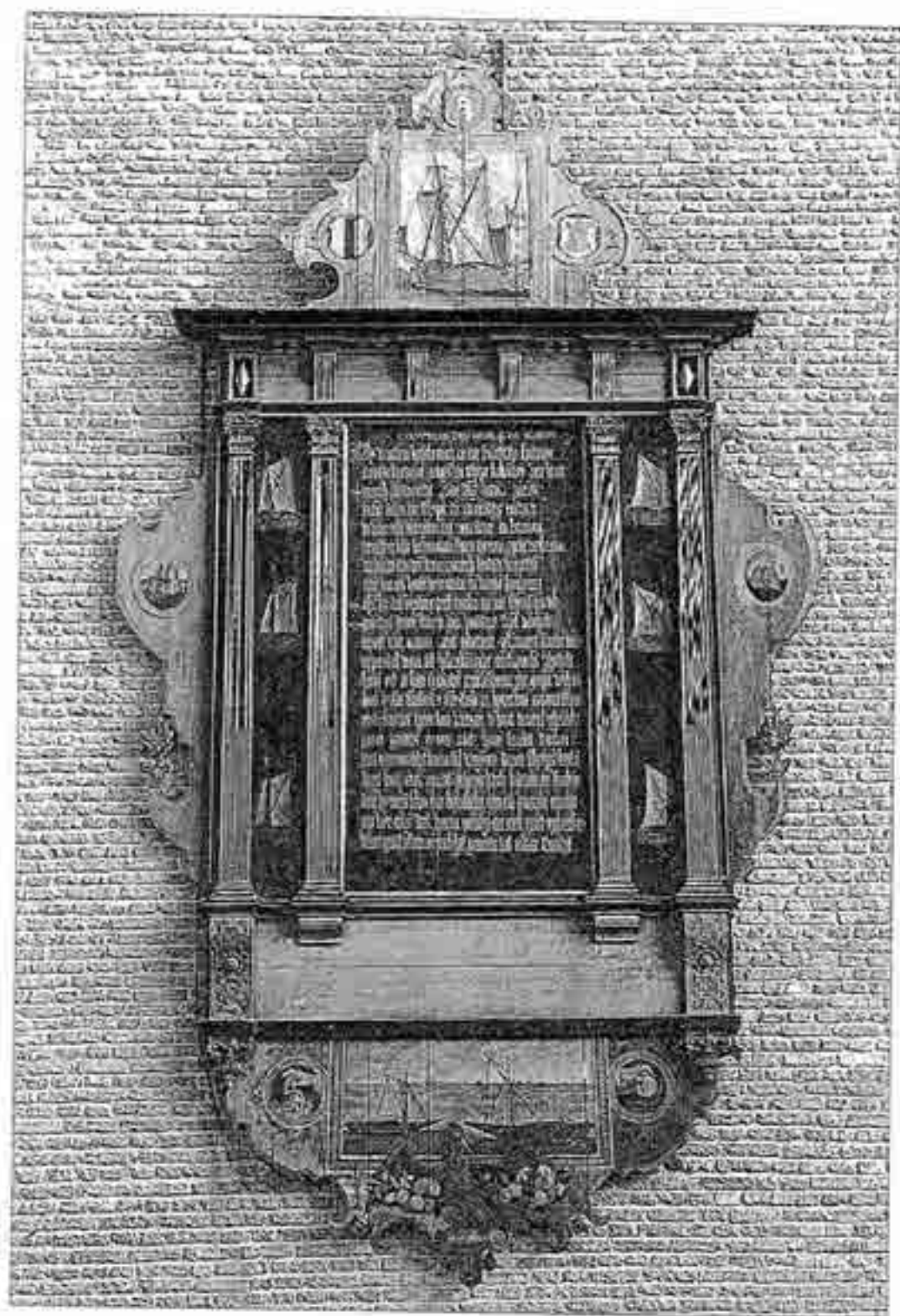
Er is een mooie, 18de-eeuwse dubbele bank met deurtjes met een in- en uitgezwenkte bovenrand, die jarenlang in één van de noorderkapellen stond opgesteld. Deze bank werd door Teun Brouwer getekend voor het boek "Een huis voor het woord, het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900" (Den Haag-Zeist 1984, p. 220).

Vermeldenswaard zijn verder nog twee banken waarop geschilderd staat dat ze bestemd zijn voor officieren. De ene bank, die thans in de dooptuin staat opgesteld, heeft een deurtje met een opzetstuk met mooi snijwerk in Lodewijk XIV stijl. Dit is de officierenbank die Jan Stuyt in 1718 sneed (zie Van Drunen, op. cit. p. 37).

In de tweede helft van de 19de eeuw, waarschijnlijk bij de restauratie en de herinrichtingsactiviteiten van omstreeks 1885 kreeg de Grote Kerk vier grote bankenblokken met deurtjes met opzetstukken in neo-renaïssancistische trant.

Zij vervingen later de vergelijkbare doch iets kleinere bankenblokken die omstreeks het midden van de 17de eeuw voor de kerk gemaakt waren. Ze staan afgebeeld op het bekende kerkschilderij van Saenredam.

VI. 13 HET SCHIPPERSGILDEBORD: DE CHRISTELIJKE ZEEVAART (1581).

De gilden hadden van oudsher een band met de stadskerken. Deze kwam in de katholieke tijd o.a. tot uitdrukking in het feit dat de gilden altaren in de kerk plaatsten en zorg droegen voor het onderhoud.

In de hervormde tijd was voor die altaren geen plaats meer, en zij verdwenen dan ook uit de gebouwen. De band tussen gilden en kerkgebouwen bleef echter behouden en kwam ook in de hervormde tijd tot uitdrukking, doordat de gilden tekstborden lieten plaatsen met aan de Bijbel ontleende teksten, die betrekking hadden op hun ambacht. Doorgaans waren de teksten voorzien van bijzondere omrandingen, waarin soms ook nog motieven waren opgenomen die betrekking hadden op het desbetreffende gilde. Die randen konden in houtsnijwerk zijn uitgevoerd of geschilderd. Veel van dergelijke gildeborden zijn in de 19de eeuw en 20ste eeuw opgeruimd, deels uit modeoverwegingen (ook andersoortige tekstborden verdwenen in die periode uit de kerken), deels vanwege het feit dat de gilden in de 19de eeuw ophielden te bestaan, en dus ook hun verplichting om voor het onderhoud te zor-

gen niet meer konden nakomen.

Tot de oudste gildeborden die in ons land bewaard bleven, behoort het fraaie, uit 1581 daterende schippersgildebord dat zich in de Grote of St. Laurenskerk bevindt. Het hangt aan de oostwand van de zuiderdwarsbeuk, nabij de plek waar voorheen het altaar van het schippersgilde heeft gestaan. Het afgebeelde thema heeft betrekking op de Christelijke Zeevaart. C.A. van Swigchem schreef uitgebreid over dat thema in het boekje "Een goed regiment, Het burgerlijke element in het vroege gereformeerde kerkinterieur" (Den Haag 1988).

Of de Grote Kerk nog meer gildeborden heeft bezeten, is niet bekend.

Overigens zij erop gewezen dat er niet speciaal sprake hoefde te zijn van borden: een en ander kon ook als schildering op de wand of op de pilaren worden uitgevoerd. Zo treft men in de Grote of St. Bavokerk in Haarlem in de kruising op de noordpilaar een uit 1580 daterende tekstschildering in bijzondere rolwerkomranding aan van het gilde der wevers.

VI. 14 VIER TEKSTBORDEN IN ROLWERKOMLIJSTING UIT 1605.

In vele hervormde kerken werden in de 17de eeuw borden opgehangen met teksten die betrekking hadden op de kerk en zijn geschiedenis of op bepaalde bijzondere interieuronderdelen. De teksten waren over het algemeen aangebracht in gouden letters tegen een zwarte ondergrond. Rondom zat vaak een bijzondere lijst, die hetzij in snijwerk, hetzij in schilderwerk was uitgevoerd. In veel kerken zijn dergelijke borden bij modernisering in de 19de en 20ste eeuw opgeruimd. In de Grote Kerk in Alkmaar bleven er echter diverse bewaard. Daaronder bevinden zich vier borden van gelijke afmetingen, die alle een geschilderde rolwerkomlijsting met een identiek uitgezaagde contour hebben. De kleuren van de omlijsting zijn overwegend rood en okergeel. Wat rood en okergeel geschilderd werd, verschilt per bord. De borden zijn uitgevoerd in de stijl van de Hollandse renaissance van het begin van de 17de eeuw.

Drie borden hangen er thans aan de oostmuur van de zuiderdwarsbeuk. Twee ervan dragen teksten die betrekking hebben op de geschiedenis van de kerk. De ene is in het Latijn gesteld ("Memoriale huius templi"), de andere geeft de Nederlandse vertaling van de Latijnse tekst ("Memoriael van deese kerk"). Onder de Latijnse tekst staat de datum 4 mei 1605, onder de Nederlandse versie staat 20 juli 1605. Het derde bord in deze dwarsbeuk heeft een Latijnse tekst die betrekking heeft op een orgel ("In Magnificentiam organi"). Bij deze tekst staat de naam van I. Forestus Alemarianus genoteerd: Johannes van Foreest uit Alkmaar. De tekst zal gehoord hebben bij het thans verdwenen orgel in de zuidelijke kooromgang (het grote westorgel bestond in het begin van de 17de eeuw - de tijd waarin dit bord gezien de decoratie vervaardigd moet zijn - nog niet, het nog aanwezige orgel in

de noordelijke kooromgang kreeg, zoals we hierna zullen zien, een eigen tekstbord).

Alle drie de borden dragen in de rolwerk-rand een klein, nauwelijks zichtbaar wapentje van Alkmaar en drie wapenschildjes van de kerkmeesters uit 1605: Jacob van Teylingen, Adam van Foreest en Borridt Heijndricksz Muijden (beschreven in "Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden", deel Noord-Holland, p. 21).

Terwijl de omranding van de drie hierboven behandelde borden sterk verbleekt is, is die van het vierde tekstbord nog niet zo lang geleden overgeschilderd. Daarbij zijn de wapenschildjes vermoedelijk verdwenen.

Het vierde bord in deze reeks van tekstborden in rolwerkomlijsting treffen we aan bij het orgel in de noordelijke kooromgang, dat in 1511 door Jan van Covelen was gebouwd en in 1555 werd uitgebreid. Ook hierop staat weer een Latijnse tekst, namelijk een vers, gemaakt door de geleerde Johannes Murnellius (1480-1517; van 1513 tot 1516 was hij rector van de Latijnse School in Alkmaar). Zoals de beide borden met orgelteksten thuis horen in de kooromgang, zo was wellicht ook voor de twee tekstborden die te maken hebben met de geschiedenis van de kerk ooit een plek toegedacht in die omgang. Gezien hun formaat zouden ze daar beter op hun plaats zijn dan in de grote, hoge dwarsbeuk, waar zij wat "verloren" en "nietig" ogen.

In de Hervormde Slotkapel in Egmond aan den Hoef hangt een tekstbord met een rolwerkomlijsting, die sterk aan die van de vier Alkmaarse borden uit 1605 doet denken. Zowel de rand als het hele bord zijn echter wat grover uitgevoerd. De tekst op het bord in Egmond heeft betrekking op de herbouw van de kerk in 1633.

Wijne Heeren Schoft Burgem ende
Scheptenen der Stadt alckmaer hebben
gekeurt en gestatueert als hi doen bij desen
Dat niemant onder de predikatie soo
inde kerke als inde Capelle deser stede
Noch oock int vutigen wande selue
Enige insolentie ofte beuderdicheit
Scal bedriuen op pene van gebrach
Te werden in het huysen onderoude
Orgel ende cadet een nacht te sitten
Of drie gulden te betalen doch
Scal de dienaar eer iemant dier
In te brengen de ouders daer van
verwiltigen

gepubliceert vanden pinte des
Raethuis der Stadt alckmaer present
Den heer abraham de vos officier
Der Hier stadt op den 13 Februerius
1645 Cornelis vander aheest

VI. 15 HET ORDEBORD VAN 1645.

In de hervormde kerken van de 17de en 18de eeuw hingen niet alleen borden met teksten die betrekking hadden op het geloof en de geschiedenis van de kerk, maar ook borden met reglementen van orde.

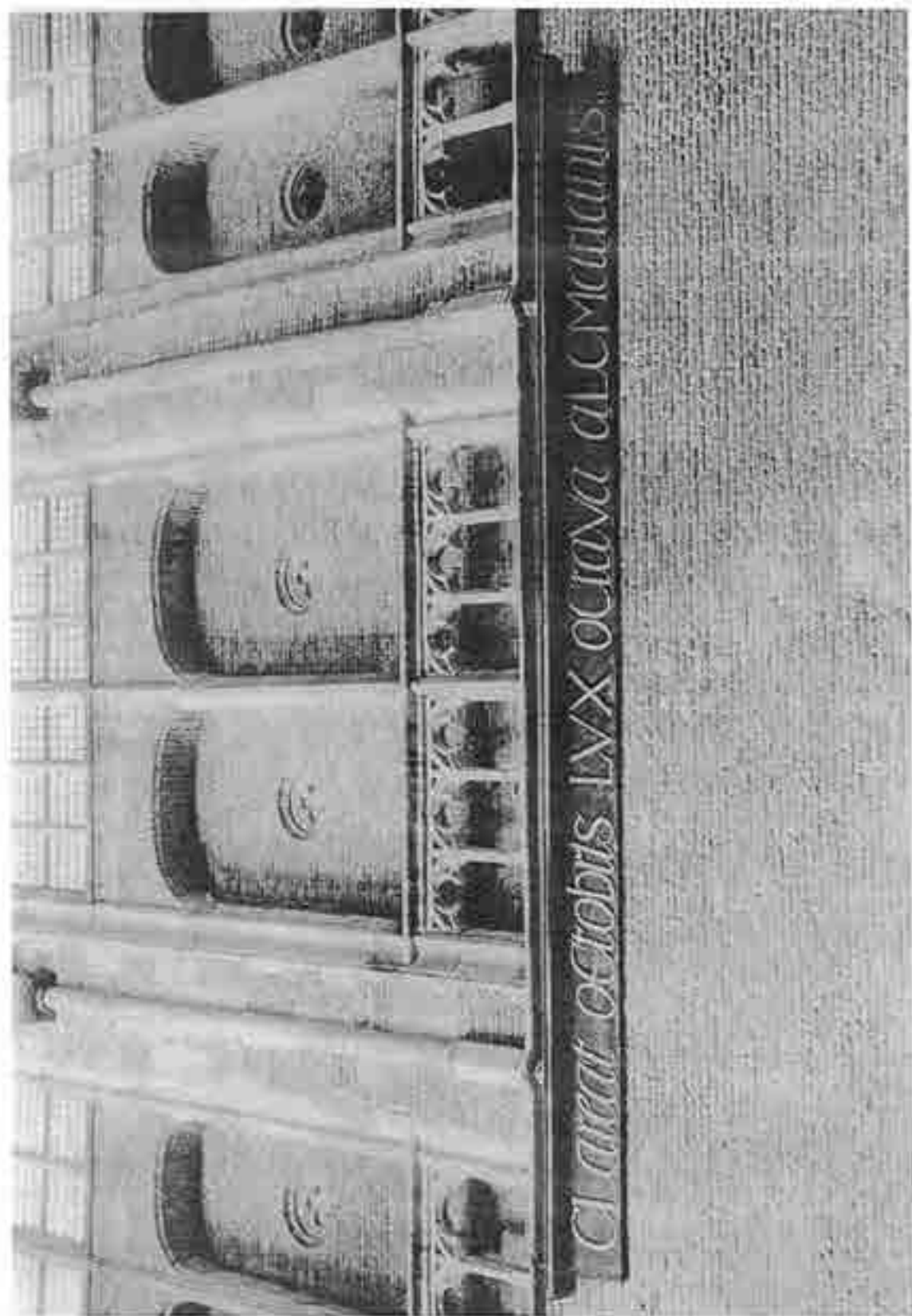
In de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar bleef een bord bewaard met een reglement uit 1645. Het bord is grijs geschilderd met daarop een tekst in zwarte gotische letters. Er is geen bijzondere omranding.

De tekst vermeldt dat men onder de preek geen "insolentie ofte baldadicheijt" zal bedrijven. Wie zich niet aan deze regel houdt,

loopt de kans te moeten kiezen tussen een nacht doorbrengen in "het huysgen onder 't oude orgel" of een boete van drie gulden.

In Enkhuizen was in de Zuider- of St. Pancraskerk al in 1594 zo'n ordereglement vervaardigd. Ook daar mocht men geen "Insolentie" bedrijven. De straffen waren anders dan in 1645 in Alkmaar.

Het ordebord van de Grote Kerk in Alkmaar werd bij de vorige restauratie in het zuidertransept gehangen, maar is voordien jarenlang in de kooromgang te vinden geweest.

VI. 16 HET BORD "CLAREAT OCTOBRIS . . ."

In de zuiderdwarsbeuk hangt tegen de westelijke muur op een hoge plaats een langgerekt blauw geschilderd bord, waarop in goudkleurige letters een Latijnse tekst is te lezen: Clareat. oCtobris. LVX. oCtaVa. aLCMarlanis.

("Op 8 oktober gaat voor de Alkmaarders het licht op").

De tekst heeft betrekking op een belangrijk moment uit de vaderlandse geschiedenis, namelijk op het feit dat het de Spanjaarden in oktober 1573 niet lukte om na een beleg Alkmaar in te nemen ("bij Alkmaar begint de Victorie"). In de tekst zit een aantal Ro-

meinse cijfers verborgen (de grote kapitalen op het tekstbord) die samen het jaartal van de gebeurtenis, 1573, vormen.

In de jaren 1642 - 1644 werd in het grote transeptvenster van de zuiderdwarsbeuk een voorstelling in gebrandschilderd glas aangebracht van het Spaanse Beleg. (zie VI - 28)

Tekstbord en voorstelling hoorden bij elkaar. Maar nadat het gebrandschilderd glas was verdwenen bleef het tekstbord alleen over.

VI.17 HET GROTE ORGEL.

Het pronkstuk van de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar is het grote orgel, dat tegen de westwand van het schip is aangebracht. Het is een orgel dat tot ver buiten de landsgrenzen vermaardheid geniet. Aan de totstandkoming hebben verschillende personen meegewerkt. Zo is de kast ontworpen door architect Jacob van Campen, werden de luiken beschilderd door Caesar van Everdingen, en werd het instrument zelf gemaakt door vader en zoon Hagerbeer. Dit alles geschiedde in de periode 1638-1646. Zoals bij orgels vaker voorkomt, werd het instrument na verloop van tijd ingrijpend verbouwd. Deze verbouwing bezorgde het instrument de faam, die het nog altijd heeft. De verbouwing werd uitgevoerd door Frans Caspar Schnitger. Met uitzondering van de man die de luiken beschilderde, Caesar van Everdingen, waren alle hierboven genoemde betrokkenen van buiten Alkmaar afkomstig.

Het orgel is vele malen vermeld en geprezen, zowel in het verleden, als tegenwoordig. Al in 1727 verscheen het boek "Oorspronk en voortgang der Orgelen, met de voortreffelijkheid van Alkmaars groote orgel, bij gelegenheit van deszelfs herstellinge opgesteld door Gerhardus Havinga, organist en klokkenist te Alkmaar".

Deze Havinga, die uit Groningen kwam, was de man die het initiatief genomen heeft om het Alkmaarse orgel te moderniseren. Dat gebeurde al spoedig nadat hij in 1722 in Alkmaar aangesteld was als organist.

De man die hij voordroeg om het orgel te vernieuwen, was Frans Caspar Schnitger, "den Orgelmaaker van 't Zwolsche Orgel". Deze uit Noord-Duitsland afkomstige orgelbouwer kreeg in 1723 de opdracht om het grote orgel in de St. Laurenskerk te renoveren.

Wat er allemaal bij die vernieuwing aan het bestaande orgel veranderd is, kan men lezen

in het boek van Jan Jongepier over "Het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar", verschenen in 1987 in Alkmaar, ter gelegenheid van de voltooiing van een grote restauratie van het orgel onder leiding van de firma Flentrop Orgelbouw.

Het orgel in de Grote Kerk in Alkmaar is de jongste van een groep van drie 24-voets orgels, die in de eerste helft van de 17de eeuw tot stand kwamen. Bij alle drie waren vader en zoon Hagerbeer als orgelbouwers betrokken. Het eerste van deze orgels kwam in de St. Janskathedraal in Den Bosch, het tweede in de Pieterskerk in Leiden en het laatste in Alkmaar. De kasten zijn van verschillende ontwerpers. Die van Den Bosch is heel anders dan de twee laatstgenoemde, en blijft hier verder buiten beschouwing. De kasten van het hoofdwerk van de orgels in de Leidse Pieterskerk en de Alkmaarse Grote Kerk vertonen in hoofdaanleg grote overeenkomst. Beide worden bekroond door een horizontale lijst, waarboven zich een fors driehoekig fronton bevindt. Beide zijn in de stijl van het toen nog nieuwe Hollandse classicisme. De Leidse kast werd ontworpen door Arent van 's-Gravesande, de Alkmaarse door Jacob van Campen.

Deze Jacob van Campen woonde in Amersfoort, op het Landgoed Randenbroek, maar zijn werkterrein strekte zich uit tot buiten die stad. Zo was hij betrokken bij verschillende bouwprojecten uit de omgeving van het stadhouderslijk hof in Den Haag, zoals het Mauritshuis (1633 e.v.).

Nadat hij in 1639 betrokken raakte bij het ontwerp voor de Alkmaarse orgelkast, kreeg hij enkele jaren later opnieuw de gelegenheid een kast voor een monumentaal orgel te ontwerpen, en wel voor dat van de Nieuwe

Kerk in Amsterdam (1645). De hoofdropzet voor dit Amsterdamse orgel is nagenoeg gelijk aan die van het Alkmaarse.

Zowel het Alkmaarse als het Amsterdamse orgel kregen beschilderde luiken. Die van Alkmaar werden beschilderd door Caesar van Everdingen en wel met het thema van de "Triomf van koning Saul na de overwinning van David op Goliath". Over die schildering

vindt men een uitgebreide beschouwing in het al genoemde boek van Jan Jongepier.

Bijzonder is dat van het Alkmaarse orgel al het originele sluitwerk, nodig om de grote luiken te kunnen openen en sluiten, bewaard bleef.

Teun Brouwer publiceerde erover in zijn boekje "Orgelluiken in Nederland" (Amsterdam / Dieren 1985).

VI. 18 DE SCHILDERING BOVEN HET ORGEL.

In 1693 kreeg Romeyn de Hooghe (1645-1708), een schilder die in Amsterdam geboren was, maar sinds 1687 in Haarlem woonde, de opdracht om een schildering te maken op het schotwerk boven het orgel. Dit ter vervanging van een blauwe schildering met gouden sterren, die steeds afbladderde (zie Van Drunen, p. 12). "De triomf van de deugd over de ondeugd" is volgens Van Drunen het thema van de schildering; Guido Hoogewoud spreekt in "Langs de oude Hollandse kerken", deel Kennemerland, De Zaan, Het Gooi en Amsterdam (Baarn 1979, p. 109) over "De triomf van het gewijd gerecht, vrede en geloof over geld- en moordzucht".

Wat de precieze titel ook moge zijn, zeker is dat het om een ingewikkelde allegorische voorstelling gaat, waarbij de schilder dan ook een toelichting in versvorm geschilderd heeft. Of eigenlijk, twee toelichtingen, één in het Latijn en één in het Nederlands. "Op het taeffereel boven den orgel" luidt het opschrift van de Nederlandse tekst. Beide versen zijn zodanig gesteld, dat de beginletters van de regels het woord "ALCMARIA" (Latijnse tekst) of ALCKMAER (Nederlandse tekst) vormen. Het was in 1693 niet de eerste keer dat er voor de kerk twee tekstborden werden gemaakt, één in het Nederlands en één in het Latijn. Eerder was dat al in 1605 gebeurd, met het verhaal over de kerkgeschiedenis "Memoriael van deese kerkeke".

Allegorische voorstellingen, die zo gecompliceerd zijn als die van Romeyn de Hooghe, komen in de 17de-eeuwse Nederlandse stadhuizen regelmatig voor. In de hervormde kerken echter niet.

Het is hier niet de plaats de voorstelling uitgebreid te beschrijven. Daarom slechts enkele opmerkingen. In de Nederlandse versie

van de toelichting-in-versvorm staat te lezen dat men in de top de deugd ziet, die de slang de kop plet. Deze slang, afgebeeld met een appel in de mond, is de slang uit het Paradijs, die Eva verleidt om een appel te eten. Hij is het symbool van alle kwaad. De deugd die hem de kop plet, wordt voorgesteld door een dame in een wit kleed met daarover een mantel. Zij draagt een staf in de hand met een christusmonogram (XR), om aan te geven dat zij het kwaad overwint in naam van het christelijk geloof (in de 17de eeuw wil dat in een hervormde kerk zeggen: in naam van de hervormde religie). De zuil, die zij in haar arm houdt, gold in de 17de eeuw als een bekend symbool van de kracht.

De deugd die het kwaad overwint, wordt enerzijds terzijde gestaan door een geharnaste engel die in de ene hand een bundel bliksems zwaait en met de andere hand een schild vasthoudt waarop de Alkmaarse torenburch prijkt, anderzijds door een geblinddoekte dame, die een zwaard in de ene hand heeft en een kleine balans (in evenwicht) in de andere. In haar herkent men de personificatie van het recht. Zij steunt op de "Tafelen der Wet" (De Tien Geboden).

Zij beiden verdrijven met heftige gebaren afzichtelijke monsters en woest ogende mannen naar (vanaf de beschouwer gezien) de rechterhoek van het tafereel. In het vers wordt dit aldus toegelicht: "Afschouwlijck monsters rot, waer vlucht, waer stuijft gij hene, eer-gelt en moordsucht blijf gedoemt in d'afgronts kolek;".

In de linkerhoek van de voorstelling ontwaart men een groep zittende en geknielde mannen en vrouwen. Zij kijken op naar de deugd in de top. Eén heeft de handen gevouwen, een ander heeft ze over de borst gekruist, weer anderen strekken ze uit richting

de deugd. Eén vrouw heeft een wierookbrander bij zich, symbool van het geloof. Zij verbeelden tesamen het vrije volk, waarvan in de laatste regel van het vers sprake is. "Recht, vrede en godsdienst is de burg van 't vrije volck", leest men daar. Het vers is gesigneerd R. de Hooghe, Ao 1693.

De tekstborden hangen thans in het noordertransept, ver van het tafereel waar zij bij horen. Overigens is van de schildering op het schot boven het orgel vanaf de begane grond nauwelijks iets te zien.

Toen men in 1693 in Alkmaar een schildering boven het orgel in de Grote Kerk wilde hebben, trok men een kunstenaar uit Haarlem aan, zoals men al vaker gedaan had voor een belangrijke opdracht. De keus viel op Romeyn de Hooghe (1645-1708), die welis-

waar in Amsterdam was geboren, maar die zich in 1687 in Haarlem gevestigd had.

Deze Romeyn de Hooghe had zich gespecialiseerd in het maken van allegorische stukken en had o.a. meegewerkt aan de decoratie van paleis Het Loo (1689). Na het voltooiën van de allegorische schildering boven het orgel in de Grote Kerk te Alkmaar, maakte hij in 1694/1695 nog diverse allegorische grisailles voor het stadhuis in die stad. Een andere Noord-Hollandse stad, die hem aantrok voor de decoratie van haar stadhuis, was Enkhuizen.

Ook heeft hij nog een keer een opdracht voor een kerkdecoratie gekregen, eveneens in Noord-Holland, en wel in 1701 voor het ontwerpen van een gebrandschilderd raam voor de Oostzijderkerk in Zaandam.

VI.19 DE GROTE KOPEREN KRONEN.

De grote stadskerken werden in de 17de en 18de eeuw verlicht door middel van grote kaarsenkronen van geelkoper. Zij bestaan als het ware uit een opeenstapeling van een grote bol (onderaan) en diverse kleinere bol- of balustervormige elementen. Daartussen zijn drie kaarsenkransen gemonteerd, bovenaan de kleinste kransen, onderaan de grootste. Behalve deze grote kronen zijn er ook kronen met twee kransen of één krans.

(met de term "krans" wordt in dit geval een reeks kaarsenarmen bedoeld)

De kronen hingen aan ijzeren stangen, waaromheen vergulde houten bollen waren aangebracht.

In de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar hangen diverse grote kaarsenkronen. Vier dragen in de kleine cartouches in de top het wapentje van Alkmaar met de bekende torenburcht. Dit zijn kronen waarover de burgemeesters in 1641 met de kerkmeesters overlegd hebben. Drie ervan hangen in het schip, een vierde hangt in de kruising. Op 29 september 1642 kregen de geelgieters

Jacob Woutersz. en Jan Pietersz. Standert de opdracht ieder een kroon van 30 kaarsen te maken, wegend 800 pond (zie van Drunen, op. cit. p. 27). In 1643 hebben beiden nog eens ieder een kroon geleverd. Ook deze dragen cartouches met het wapen van Alkmaar.

De meest oostelijke kroon is gesignd en gedateerd: Jan Pietersz. Standert me fecit (1642). De meest westelijke kroon is door dezelfde geelgieter gesignd en gedateerd (1643).

De twee kronen in het transept zijn schenkingen van de schutterijen. Zij dragen slechts twee rijen kaarsenarmen. Die in het noordertransept draagt cartouches met het wapen van de handboogschutters (twee gekruiste handbogen) en van hun twee toenmalige kapiteins Nierop en Clock. Die in het zuidertransept draagt cartouches met het wapen van de voetboogschutters en van de toenmalige kapiteins Kessel en Van Teylingen.

VI.20 DE KLEINE KOPEREN SLAGENKROONTJES.

Behalve de grote, hangende, geelkoperen kroonluchters met diverse kransen kaarsenarmen boven elkaar, die in het middenschip en in het transept hangen, zijn voor de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar ook twee kleine kroontjes gemaakt met opmerkelijk gevormde kaarsenarmen in de vorm van geschubde slangen met open bek en gekrulde staart. Eén van de kroontjes hangt thans in de zuiderzijbeuk. Het andere is gedemonstreerd. Twee van de armen van dat kroontje bevinden zich thans op het doophek.

In het Kunsthistorisch Jaarboek van 1971 (p. 21-40) staat een artikel van B. Dubbe en F. van Molle, dat de titel draagt: "Hans Rogiers van Harelbeke (overleden 1638)". Deze uit de zuidelijke Nederlanden afkomstige geelgieter, die zich in 1598 als poorter van Amsterdam liet inschrijven en daar een vermaard geelgietersbedrijf kreeg, is de ontwerper geweest van een fraaie kaarsenarm in de vorm van een geschubde slang met open bek en een gekrulde staart, gedateerd 1599, waarvan één exemplaar in de Sint Bartholomeuskerk in Merksem (België) terecht kwam en één in het toenmalige Bisschoppelijk Museum in Haarlem.

Dubbe en van Molle melden in hun artikel voorts dat er zich in de Betuwe, in de Hervormde Kerken van Buren en Eck en Wiel, enkele kaarsenkronen bevinden met dezelfde

slangenarmen.

Ook een foto van één van de slangenarmen, aanwezig in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar, staat in het artikel afgebeeld. Op de afbeeldingen is duidelijk te zien dat het Alkmaarse exemplaar wat plomper is, zowel wat de hoofdvorm als wat de detaillering betreft.

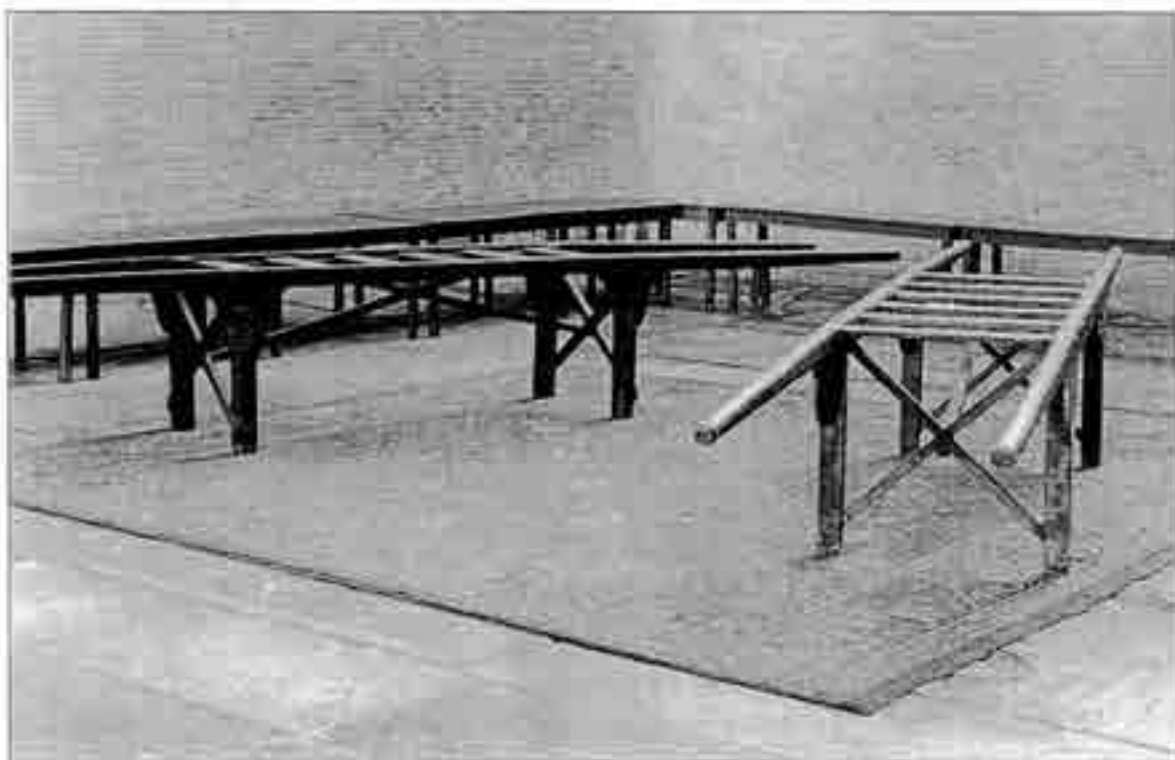
Het genre - de kaarsenarm in de vorm van een slang - is ook in twee andere protestantse kerken in Alkmaar aanwezig, en wel in de Hervormde Kapelkerk, waar een kaarsenkroon met één krans van slangenarm hangt, en in de Remonstrantse Kerk, waar tegen de kolommen kleine wandarmen aangebracht zijn die de vorm van een slang hebben.

Een andere Noordhollandse kerk waar zich kaarsenarmen in de vorm van slangen bevonden hebben, is de Hervormde kerk van Graft. Dubbe en van Molle noteerden dat die "verloren schenen gegaan". Op recente foto's van het interieur van de Hervormde Kerk te Willemstad, die bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit te Utrecht aanwezig zijn, is onder meer een herenbank afkomstig uit de Hervormde Kerk van Graft te zien. Daarop zijn een paar slangenkaarsenarmen gemonteerd, waarschijnlijk de armen, die Dubbe en van Molle vermeldten.

VI.21 OVERIGE KAARSENARMEN.

Behalve de al behandelde grote kaarsenkronen en de bijzondere kroontjes met slangenarmen, bevinden zich in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar nog diverse kleine geelkoperen kronen en andere kaarsenhouders. Een vijftal kleine koperen kroontjes met één

krans armen kreeg een plaats in de noorden- en zuiderzijbeuk. Voorts zijn er twee koperen armen gemonteerd op de herenbank tegenover de preekstoel en twee andere op het doophek.

VL. 22 BAREN.

Tot de bijzonderheden in de Grote Kerk moeten o.a. de twee houten lijkbaren worden gerekend, die jarenlang in het noordertransept hebben gestaan.

Het zijn beide eenvoudige zwart geschilderde baren. Op de plaats waar stijlen (poten) en liggers samenkomen, zijn schildvormige versieringen aangebracht, waarop veelkleurige beschilderingen te zien zijn.

Op de ene baar staat geschilderd: Gerrit Wildeman 1702. Op de kleine schildjes is zijn wapen (met een wildeman) geschilderd. Gerrit Wildeman was de stichter van het nog altijd bestaande Wildemanshofje in Alkmaar, dat in 1714 werd gebouwd.

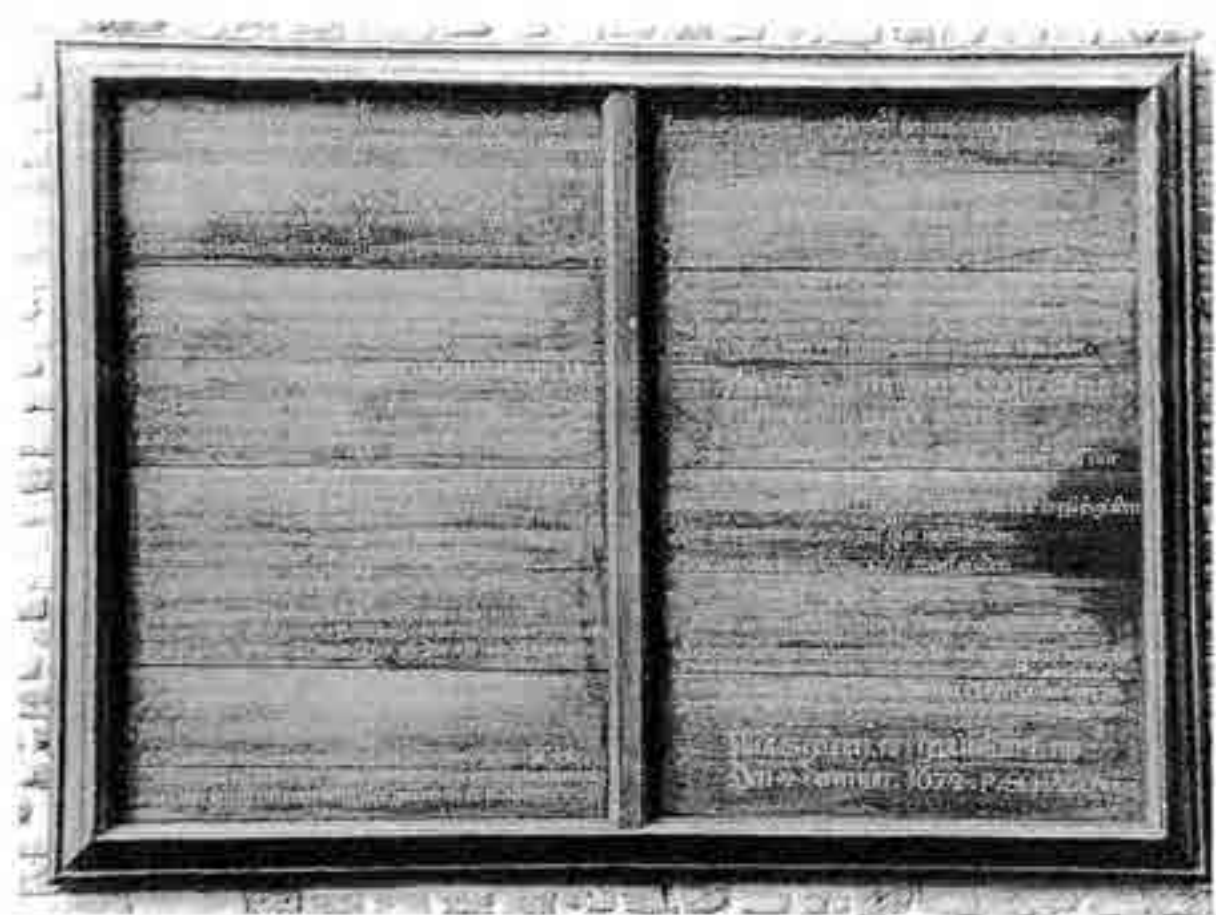
De baar is jarenlang gebruikt voor het dragen van de lijkkisten van de bewoonsters van het hofje.

Op de andere baar zijn wat grotere schilden aangebracht. Daarop ziet men diverse beroepen afgebeeld, uitgeoefend door mannen in

kleding van ca. 1760. Te zien zijn o.a. een beeldhouwer, die een groot beeld van de Romeinse god Jupiter compleet met adelaar aan het hakken is, en een schilder die bezig is een schilderij op een ezel te voltooien. Voorts zien we een glasschrijver (met deze benaming duidde men in de 17de en 18de eeuw de glazenier aan) en een steenhouwer.

Deze beroepen vond men destijds in Alkmaar verenigd in het St. Lucasgilde. De baar was dan ook een gildebaar. Andere gilden, niet alleen in Alkmaar, maar ook elders, hadden eveneens de beschikking over zo'n baar. De meeste gildebaren zijn verloren gegaan na het verdwijnen van de gilden in de 19de eeuw. Een zekere bekendheid kregen de negen gildebaren die in de Hervormde Kerk in Workum staan. In het Fries Scheepvaart Museum in Sneek worden ook enkele gildeborden bewaard. Deze zijn afkomstig uit Makkum en Stavoren.

VI. 23 HET GRAFREGLEMENT VAN 1672.

Bij de diverse tekstborden die zich sinds de laatste restauratie in de dwarsbeuk bevinden, hoort ook een drietal borden met een uitvoerig grafreglement uit 1672. De borden, die van een eenvoudige lijst zijn voorzien, zijn zwart geverfd, de teksten zijn goudkleurig.

Soortgelijke borden zijn er in alle hervormde kerken in de 17de en 18de eeuw geweest. Soms zijn ze bewaard, soms niet. De lengte van de tekst varieert. Het grafreglement in de Grote Kerk in Alkmaar, dat drie grote borden beslaat, behoort tot de meer uitgebreide voorbeelden.

VL. 24 GRAFMONUMENTEN.

Tot 1830, het jaar waarin de Algemene Begraafplaats aan de rand van de Alkmaarderhout werd geopend, hebben vele Alkmaarders zich laten begraven in de Grote of Sint Laurenskerk. Vanaf dat moment was begraven daar echter niet meer toegestaan. Maar nog altijd liggen er honderden grafzerken, die herinneren aan het gebruik van weleer. Zoals in hoofdstuk V vermeld werd, zijn een paar grafzerken uit de katholieke periode bewaard gebleven. Het merendeel stamt echter uit de daaropvolgende, hervormde periode.

Er zijn in de Grote of Sint Laurenskerk geen grote marmeren tombes met beeldhouwwerk te vinden voor belangrijke stadgenoten en er hangen geen geleerde epitafen met omranding in renaissance stijl.

Wel moet er in het verleden tenminste één epitaaf geweest zijn, te weten voor Floris van Teylingen (1577-1624). De lange Latijnse tekst staat afgedrukt in de "Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden" Noord-Holland, deel I, p. 23 - 24. (Utrecht 1928)

In Van der Aa's "Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden" (Gorinchem 1839) wordt gesproken over enkele bijzondere grafstenen, o.a. die van bovengenoemde Floris van Teylingen, die van Willem Bardens

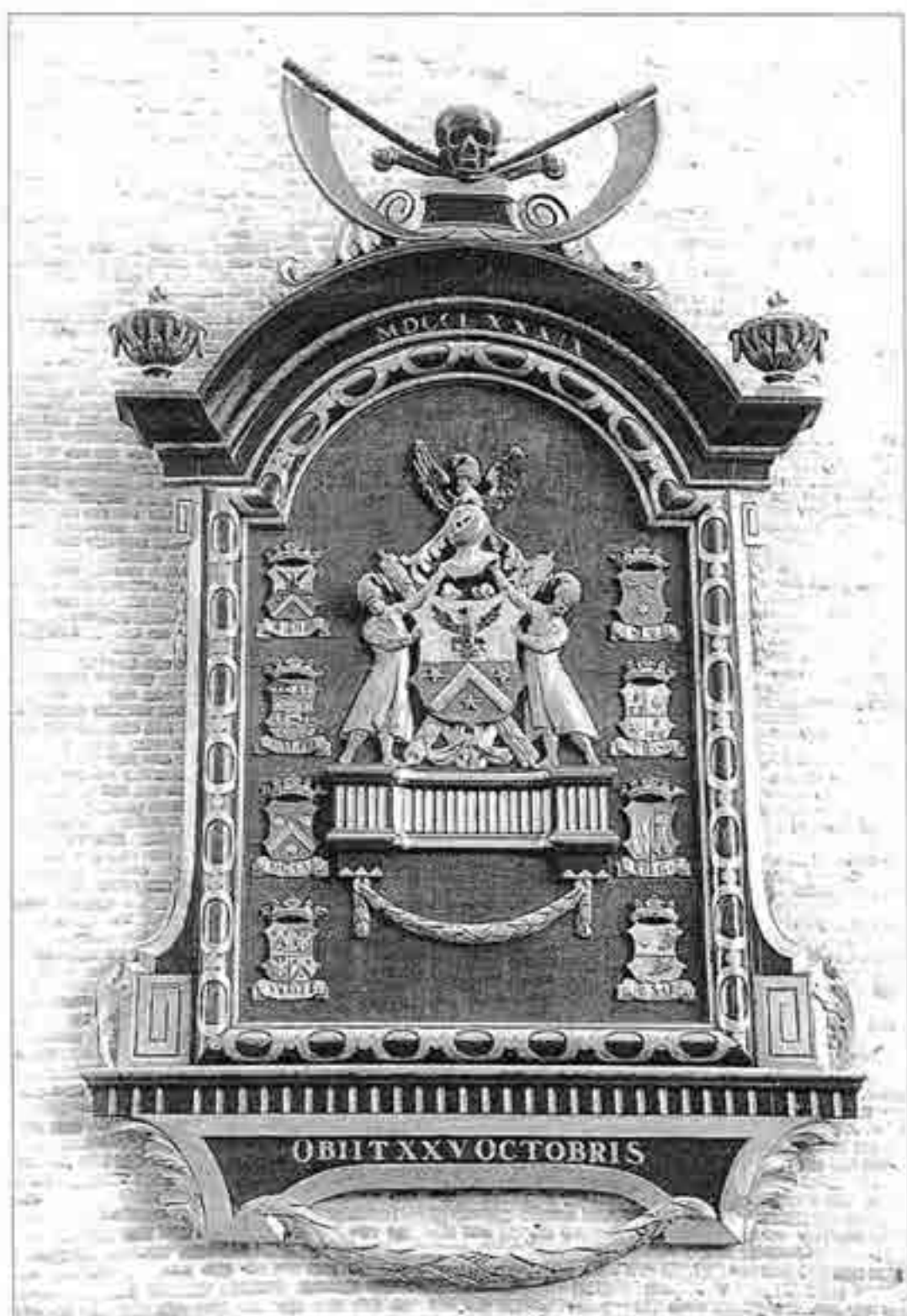
(heer van Warmenhuizen) en die van Pieter van Foreest.

Laatstgenoemde leefde van 1522 tot 1597 en was de eerste hoogleraar in de geneeskunde aan de toen nog nieuwe Leidse Universiteit.

Het merendeel der grafzerken is tamelijk eenvoudig uitgevoerd. Een groot aantal heeft in de hoeken rozetten van een tamelijk uniform karakter (en door zeer verschillende handen vervaardigd).

Aardig zijn in elke oude kerk de grafstenen met afbeeldingen die de beroepen van de overledene voorstellen. In Alkmaar vallen een aantal 17de-eeuwse grafzerken op door de afbeelding van molens. Het zijn alle eenvoudige, houten standerdmolens, zoals die in de 17de eeuw gebruikelijk waren. Er hebben in de late 16de en in het begin van de 17de eeuw heel veel molens rond Alkmaar gestaan: korenmolens, verfmolens, runmolens en watermolens.

De meest indrukwekkende zerk, wanneer we alleen letten op de afmetingen, is die welke het familiegraf afdekt dat Carel de Dieu in 1760 had gekocht. Deze grote zerk, waarop familiewapens zijn gehakt, ligt midden op het koor. In de nabijheid hing een groot rouwbord, dat in de volgende paragraaf nader aan de orde komt.

VL 25 HET ROUWBORD VAN CAREL DE DIEU.

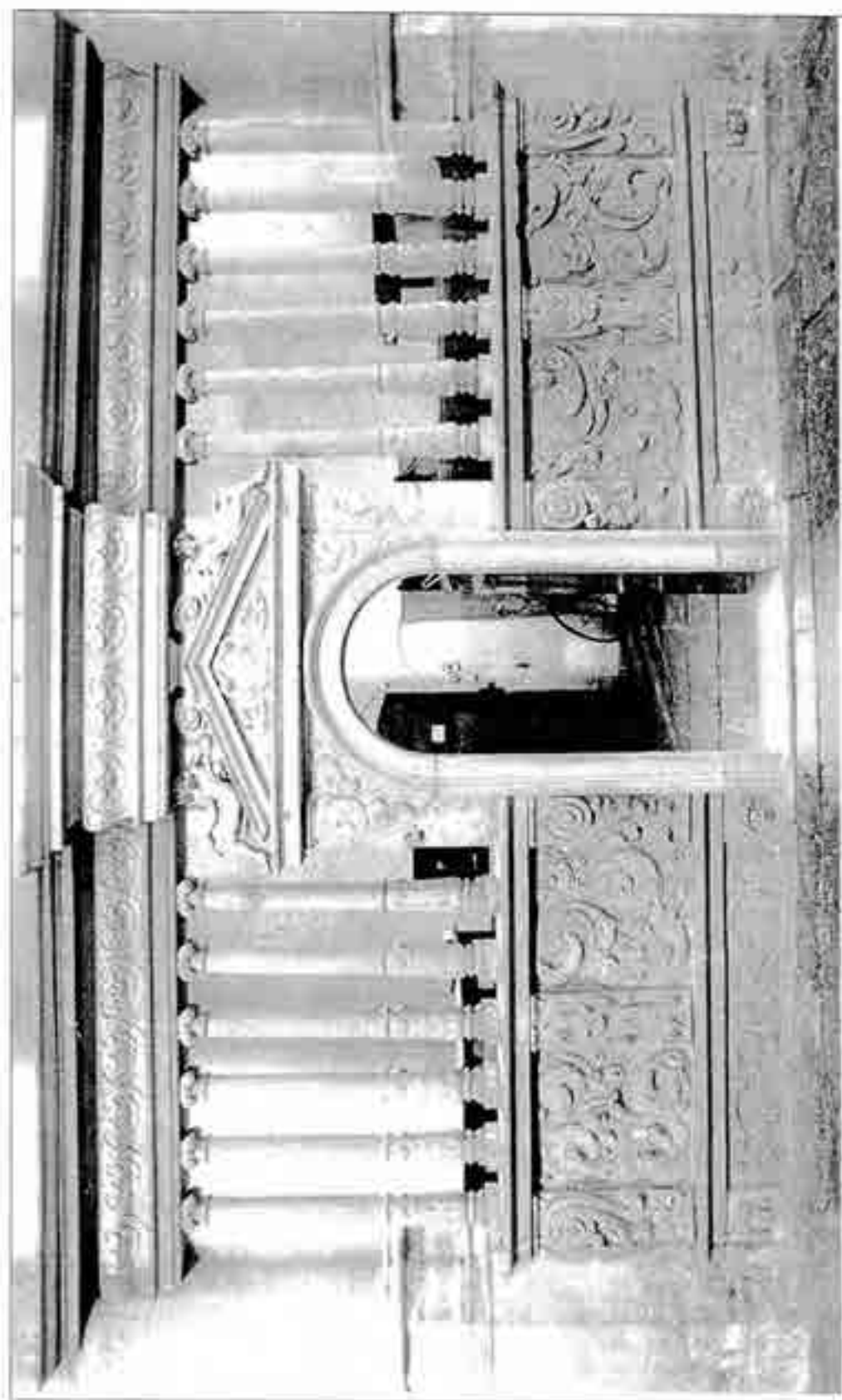
In alle grote hervormde stadskerken kwamen in de loop van de 17de en de 18de eeuw zogenaamde rouwborden te hangen. Aanvankelijk ging het veelal om ruitvormige borden van bescheiden afmetingen, later waren ze van groter formaat en werd de vormgeving uitbundiger. De borden bevatten soms alleen het wapen van de overledene, soms zijn er ook bekende doodssymbolen (bijv. een zandloper, een schedel, een zeis) op te vinden en/of de naam van de overledene en de datum van zijn overlijden. Het was gebruikelijk om zo'n rouwbord op te hangen aan de muren of aan de pilaren in de buurt van het graf van de desbetreffende persoon. Voor het recht om in de kerk een rouwbord te mogen ophangen diende aan de kerkmeesters een fors bedrag te worden betaald. Ook in de Grote Kerk in Alkmaar hebben in de 17de en 18de eeuw rouwborden gehangen. Op de bekende tekening(en) die Pieter Saenredam in 1661 van het interieur maakte, zijn er verschillende te zien. Zowel kleine, ruitvormige als enkele met een zeer monumentaal karakter.

Aan het gebruik om rouwborden in de kerken op te hangen kwam zowel hier als elders na de Omwenteling van 1795 abrupt een einde. Van de 178 borden die worden genoemd in de "Genealogische en Heraldische

Gedenkwaardigheden", Noord-Holland, deel 1 (p. 25 t/m 62), is thans slechts één bord in de kerk aanwezig, namelijk dat van Carel de Dieu (1700-1789), één van de burgemeesters van de stad. Zijn bord was één van de laatste geweest die in de kerk werden opgehangen. Weliswaar is het bord in 1795 een tijd lang uit de kerk weggeweest, maar later keerde het er weer terug.

Wat hoofdvorm betreft behoorde het tot het monumentale type.

Zoals gebruikelijk was de hoofdkleur van het bord zwart. Sinds de vorige restauratie heeft het bord in de noorderdwarsbeuk gehangen. Dat is niet de oorspronkelijke plek. Een rouwbord behoort immers nabij het graf van de overledene te hangen. Dat graf bevindt zich op het koor, en wel onder de indrukwekkende, rijk gebeeldhouwde grafplaat die nagenoeg in het midden van het koor te vinden is. De grafplaat dekt de familiegrafkelder af, die Carel de Dieu in 1760 gekocht had. In de nabijheid daarvan werd het bord aangebracht. Op een oude foto is in de kerk te zien hoe het rouwbord toen hing. Het verdient aanbeveling om het bord bij gelegenheid weer op de oorspronkelijke plek in het koor of in de buurt daarvan aan te brengen.

VI. 26 EEN GRAFKAPELHEK.

De meeste kapellen in de middeleeuwse stadskerken waren gebouwd voor particulier gebruik. Er stond een altaar in waar de bezitters van de kapel missen konden houden. Bovendien konden zij zich erin laten begraven. Na de hervorming verdwenen de altaren. Maar het gebruik dat de eigenaren zich in hun kapellen konden laten begraven, bleef bestaan. Dikwijls waren de kapellen al in de katholieke periode door een hekwerk afgescheiden van de rest van de ruimte. Wanneer de kapellen in particuliere handen bleven, werden de hekwerken in de hervormde tijd soms vernieuwd, hetzij uit overwegingen van smaak, hetzij omdat de oude hekken versleten waren.

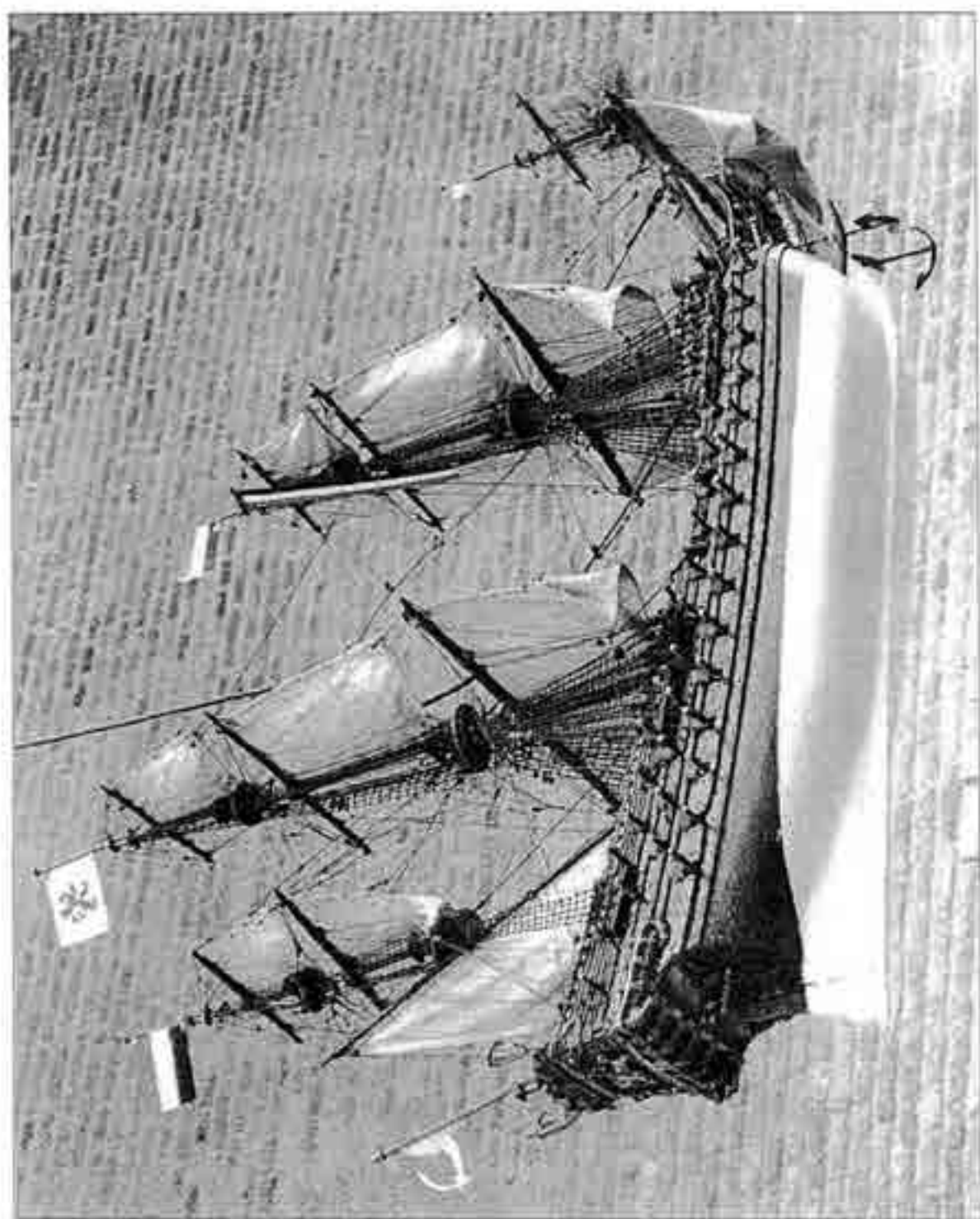
De hekken die de kapellen scheidden van de rest van de ruimte konden van verschillende materialen (ijzer, hout of steen) gemaakt zijn. In de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar is een hekwerk van steen over. Het stond voorheen als afsluiting van de vijfde kapel (gerekend vanaf het westen) aan de noorderzijbeuk. Deze kapel, die in de 17de eeuw als grafkapel van de familie Jacot van Axele diende, kwam in 1628 in handen van Eduard Jacot van Axele, heer van Dussen. Ook het hek zal toen zijn vervaardigd. Bij de laatste restauratie werd het verplaatst. Het dient nu als afsluiting van de vierde kapel (gerekend vanaf het westen) van de zuiderzijbeuk, en onttrekt aldus de deur tussen de kerk en de kosterswoning annex kerkelijk bureau aan het gezicht.

De hoofdobbouw is de gebruikelijke: lage gesloten vakken beneden, daarboven hoge spijlen. Het hek wordt afgesloten door een lijst.

Het geheel rust op een lijst voorzien van acanthusbladeren, met links en rechts een gebeeldhouwde kop. Daarop zijn de vakken, gescheiden door "pilasterachtige" elementen, die overdekt zijn met ornamenten uit de Hollandse renaissancestijl. De spijlen hebben de vorm van Ionische zuilen gekregen. In het midden bevindt zich een boogvormige doorgang, met daarin een deurtje (beneden van hout, boven voorzien van een ijzeren "rooster") dat is uitgevoerd met hetzelfde ornament als in het stenen gedeelte van het hekwerk te zien is.

De boogvormige doorgang wordt bekroond door een driehoekig fronton met daartegen twee zittende naakten met elk een schedel. Zij duiden op de graffunctie van de kapel.

De vorm van de figuren die tegen de frontons aan zitten, herinnert in de verte aan de beroemde figuren die Michelangelo omstreeks 1524-1534 in de Medicigrafkapel in de San Lorenzo in Florence had geschapen, hoe ver zij daarvan ook verwijderd mogen zijn in afmetingen en kwaliteit. Soortgelijke, met opgetrokken benen tegen frontons zittende figuren, treft men o.a. aan in illustraties van Palladio's *Architettura* tractaten, die in 1570 in Venetië verschenen waren en ook in de Noordelijke Nederlanden circuleerden.

VI. 27 HET KERKSCHEEPE UIT 1667.

Tot de bekendste Nederlandse kerksieraden behoort het kerkscheepje. In heel wat protestantse kerken is het te vinden.

Beroemde, vroege voorbeelden treft men aan in de Grote of Sint Bavokerk in Haarlem en in de Grote of Sint Laurenskerk in Alkmaar. Maar niet alleen in deze twee steden, ook in vele andere plaatsen in Noord-Holland zijn ze in de kerken opgehangen, op een veel grotere schaal dan in de andere provincies in de 17de en 18de eeuw het geval was.

Het oudste nog bewaarde kerkscheepje bevindt zich in de Grote of Sint Bavokerk in Haarlem. Het werd in 1550, nog in de katholieke tijd, door het Schonenvaardersgilde geschonken om bij het gildealtaar te worden gehangen. In het begin van de 17de eeuw kwamen daar twee nieuwe scheepjes bij. Gegevens over deze en andere kerkscheepjes kan men vinden bij J.M.G. van der Poel, die een uitgebreide studie over het onderwerp kerkscheepjes schreef, getiteld: "Scheepsmodellen in Nederlandse kerken" (Enkhuizen / 's-Gravenhage 1987).

Van der Poel schenkt ook ruimschoots aandacht aan het Alkmaarse kerkscheepje dat in 1667 werd opgetuigd en waarop geschreven staat "De Ruyter is mijn naam" (op. cit. p. 117-126). Dat scheepje heeft, net als de scheepjes in Haarlem, al vroeg de aandacht van velen getrokken. De Amsterdamse burgemeester Nicolaes Witsen vermeldt ze reeds in zijn boek over scheepsbouw uit 1671. Het Alkmaarse scheepje houdt de herinnering levend aan de succesvolle tocht van Michiel de Ruyter naar Chatham, waarbij op 22 juni 1667 de ketting, die door de Engelsen over de rivier de Medway was gespannen, werd stukgevaren. Van der Poel meldt dat al op 9 juli van dat jaar het kerkscheepje in de kerk werd opgehangen, maar stelt daarbij tevens dat twee weken tijd wel erg wei-

nig is om een kerkscheepje van deze omvang (120 cm lang) met "alles erop en eraan" te voltooien. Kennelijk was men al eerder aan het schip aan het werk, en heeft het zijn functie als "herinneringsscheepje" gekregen toen het al bijna voltooid was.

Voor een schip dat zo belangrijk was als dit gedenkteken voor Michiel de Ruyter, werd voor de decoratie van de spiegel een schilder van naam aangetrokken, namelijk de Alkmaarse schilder Caesar van Everdingen, die eerder al gewerkt had aan de beschildering van de luiken van het grote orgel. Op de betekenis van de vier dames die Van Everdingen op de spiegel van het scheepje schilderde, gaat Van der Poel uitgebreid in. Behalve vier damesportretjes schilderde Van Everdingen ook nog twee stadsgezichtjes op de spiegel, waaronder een gezicht op de Grote Kerk.

Bijzonder is ook dat één van de zeilen een versje bevat dat op de gebeurtenis van 1667 betrekking heeft.

Wanneer men de hoofdvorm van de spiegel van het Alkmaarse scheepje vergelijkt met die van kerkscheepjes elders, dan ziet het er naar uit dat men in Alkmaar bij de vervaardiging van het scheepje heeft gekeken naar één van de scheepjes in de Sint Bavo in Haarlem uit het begin van de 17de eeuw. De hoofdobbouw, met een groot veld middenboven, omgeven door een festoen (in Alkmaar door een gordijn) en gesneden beeldjes van mannen op de hoeken, komt in grote lijnen overeen. Waar in het Alkmaarse schip op het grote veld middenboven een ruiter prominent aanwezig is, vertoont het oudere Haarlemse schip een Hollandse leeuw.

Op zijn beurt heeft het Alkmaarse kerkscheepje waarschijnlijk tot voorbeeld gediend bij het vervaardigen van kerkscheepjes

in een aantal kleinere plaatsen in Noord-Holland. Zo bezit de Hervormde Kerk in Koog aan de Zaan een scheepje dat de naam kreeg "De admiraal De Ruyter" (datering: laatste kwart 17de eeuw).

Net als in Alkmaar staat de naam geschreven op de spiegel. Die spiegel is in hoofdlijnen gelijk aan de Alkmaarse, doch eenvoudiger van uitvoering. In plaats van een ruiter ziet men in het grote middenveld boven een onbeholpen geschilderd portretje van de admiraal.

Ook het kerkscheepje in de Hervormde Kerk van Schermerhorn kreeg een spiegel die ver-

gelijkbaar is met die van Koog en Alkmaar. Hier is niet de naam van De Ruyter op geschreven, maar er is op het grote middenveld boven wel een forse ruiter te vinden; het jaartal 1663 staat erop geschilderd. Het is echter de vraag of dat jaartal wel juist is, het zal vermoedelijk 1668 moeten zijn. Waar er zoveel overeenkomsten zijn met de Alkmaarse spiegel (compleet met vier kleine portretjes, zij het niet van dames, maar van heren), lijkt het aannemelijker dat men in Schermerhorn Alkmaar heeft nagevolgd, dan omgekeerd.

VI. 28 DE VERDWENEN GLAS-IN-LOODRAMEN.

De hervormden hebben hun kerken in de 17de en de 18de eeuw ook voorzien van glas-in-loodramen met voorstellingen, op ongeveer dezelfde wijze als de katholieken dat in de voorafgaande periode hadden gedaan. Ook nu ging het om schenkingen van dezelfde groeperingen als voorheen. De thema's waren uiteraard andere geworden.

Tot de bekende motieven behoorden in die jaren belangrijke momenten uit de vaderlandse geschiedenis (de Tachtigjarige oorlog) en voorstellingen van beroepen (met name op vensters die door gilden waren ge-

schonken).

Van Drunen (op. cit. p. 10) geeft informatie over het grote glasmaam in de zuiderdwarsbeuk, waar - nadat eerdere pogingen mislukt waren - in 1642/1644 eindelijk een glas-in-loodvoorstelling kwam. Uitgebeeld werd het beleg van Alkmaar door de Spanjaarden in 1573 (een beleg dat, zoals bekend, vruchteloos zou blijken). Daarbij waren de 24 wapens van de leden van de vroedschap gezet. Jan Maerten Engelschman was de glasschrijver die het ontwerp maakte.

Naam-Lyſt

der Broederen

DIACONEN

Van de Publique Kerk binnen
de Stad Alkmaar zoo als de
zelve van 1741 tot 1742 in dienſt
zyn aangekomen.

1741

François van der Velde
Abraham Maaght
Hart vander Sluis
Pieter Kroon
Pieter Grammer
E. Wamenhaken
Jeremias Grammer
Jan Koebanger
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

1742

François van der Velde
Abraham Maaght
Hart vander Sluis
Gerrit Krol
Pieter Grammer
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

1743

François van der Velde
Klaas Nierop
Dincklaas Schouten
Gerrit Krol
Jacobus Krol
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

1744

Pieter Kroon
Klaas Nierop
Dincklaas Schouten
Jeremias Grammer
Jacobus Krol
Jan Koebanger
Dincklaas Schouten
Johannes Krol
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

1745

Pieter Kroon
Hart vander Sluis
Pieter Grammer
Jeremias Grammer
Klaas de Wit
Jan Koebanger
Dincklaas Schouten
Johannes Krol
Dirk Veen
Simon Hamdoun
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

1746

Pieter Kroon
Hart vander Sluis
Pieter Grammer
Jeremias Grammer
Klaas de Wit
Jan Koebanger
Dincklaas Schouten
Johannes Krol
Dirk Veen
Simon Hamdoun
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

1747

Pieter Kroon
Hart vander Sluis
Pieter Grammer
Jeremias Grammer
Klaas de Wit
Jan Koebanger
Dincklaas Schouten
Johannes Krol
Dirk Veen
Simon Hamdoun
Klaas de Wit
Gerrit Krol
Dincklaas Schouten
Dirk Veen

VI. 29 DE NAAMREGISTERS DER DIAKENEN EN KERKMEESTERS.

In de zuiderkooromgang hangt een drietal, papieren naamregisters, gevat in zwarte lijsten. Twee van deze lijsten bevatten de namen der diakenen (diakonen schreef men destijds), één lijst bevat de namen van de kerkmeesters.

De registers met diakenennamen meten 76 cm (hoogte) x 208 cm (breedte).

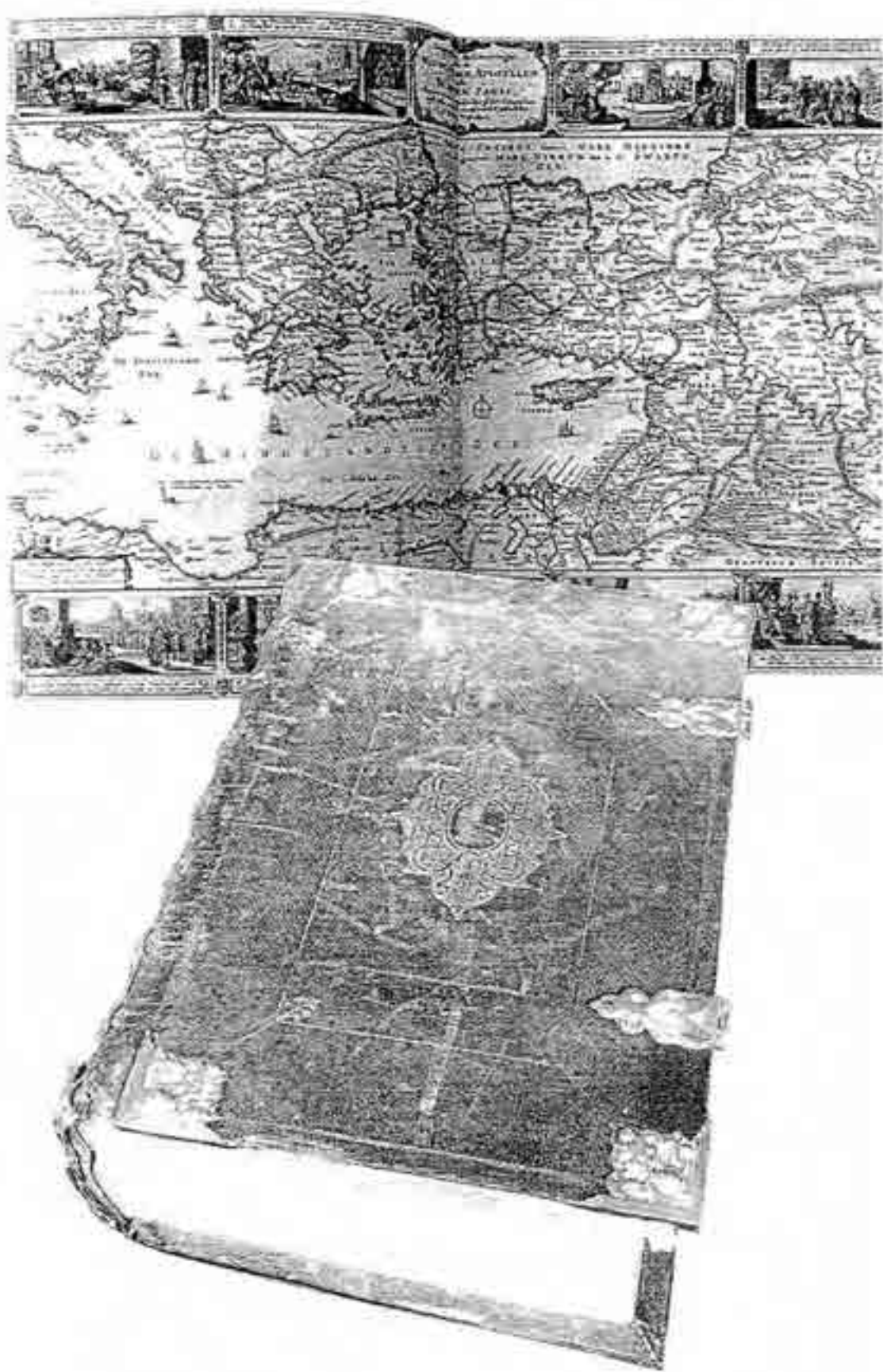
Het register van de kerkmeesters bevat de namen van degenen die dienden van 1761 t/m 1850. "Vervolg van de Naamen der Kerkmeesters ..." staat er boven. Dat bete-

kent dat er nog één of meer van dergelijke naamregisters moeten zijn geweest.

Het omlijste register meet 110 cm x 228 cm (hoogte x breedte).

Dat het register der kerkmeestersnamen groter van formaat is dan dat der diakenen, hangt ongetwijfeld samen met de hogere functie die de kerkmeesters bekleedden.

Er moeten nog meer van die registers gemaakt zijn. Namelijk met de namen van de predikanten en van de ouderlingen.

VI.30 BIJBELS.

De kerk heeft jarenlang een omvangrijke collectie oude bijbels bewaard. Een groot aantal daarvan stamt uit het eind van de 18de eeuw en is voorzien van een witte, perkamenten band.

Daarnaast zijn er diverse bijbels die in brui-

ne, leren banden zijn gebonden en zijn voorzien van koperen sloten. Eén van de mooiste is een grote bijbel die in 1663 bij Elzevier in Amsterdam gedrukt werd. Deze is voorzien van grote, ingekleurde kaarten van het Heilig Land, met rondom kleine taferelen.

VI.31 HET AVONDMAALSGEREI.

In alle hervormde kerken wordt enkele malen per jaar een zogenaamd avondmaal gehouden. Het is een maaltijd die herinnert aan het Laatste Avondmaal van Christus met zijn discipelen. In de Grote Kerk van Alkmaar werd in het verleden voor die maaltijd een grote schragentafel uitgezet waarover een groot wit kleed werd gelegd.

Tijdens het avondmaal wordt brood en wijn genuttigd. Daarbij wordt gebruik gemaakt van grote schalen om het brood op te leggen en van kleinere om het brood op rond te delen. Voorts gebruikt men kannen en enkele grote bekers (voor gezamenlijk gebruik; de gewoonte om voor iedere deelnemer aan het avondmaal een klein bekertje beschikbaar te hebben, is van later tijd) voor de wijn.

Aanvankelijk was het avondmaalsgerei gemaakt van eenvoudige materialen; tin is lang in zwang geweest. In de loop van de tijd kreeg men in veel kerken echter een voorkeur voor duurder materialen. Veel avondmaalsstellen uit de 18de eeuw zijn van zilver gemaakt. Vaak ging het om een geschenk van rijke lidmaten. Dat was ook in

de Grote Kerk in Alkmaar het geval.

Hier werd een zilveren avondmaalsstel geschonken "ter gedachtenis van Ionkvrou C.I. Baert A0 1749, Gestorven den 24 november", zoals te lezen staat op de vier bekers die deel uitmaken van het stel. Zij dragen een Alkmaars keurmerk (en het meesterteken W.H.). De overige stukken van het stel werden door een Haarlemse meester, Arend Hoogland, vervaardigd. (de gegevens zijn verstrekt door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit, Utrecht)

Niet alleen het 18de-eeuwse avondmaalszilver is bewaard gebleven. Ook een groot, damasten avondmaalskleed waarmee eertijds de eenvoudige schragen avondmaalstafel werd gedekt, is over. In het kleed is het jaartal 1700 ingeweven evenals de namen van de schenkers. Avondmaalskleden van zo'n hoge ouderdom, zijn in ons land zeldzaam. (mondeling mededeling van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit, Utrecht)

Nawoord (1990)

Een rapport als dit kan altijd alleen maar samengesteld worden, dankzij de bereidwillige steun en medewerking van tal van instellingen en personen, ieder met hun eigen specifieke deskundigheid, zowel in Alkmaar, als daarbuiten. Aan de hierna genoemde instellingen en personen, die alle behulpzaam waren bij het samenstellen van het rapport in 1990, gaat mijn grote dank uit.

Gemeentearchief Alkmaar, speciaal de dames Marijke Joustra, G.I. Plenckers-Keyser en Els van Vliet-Mak.

Stadsontwikkeling en Beheer (SOB) Gemeente Alkmaar, afdeling Monumentenzorg, speciaal de heren Piet Verhoeven en Joop Elsinga. De laatstgenoemde zorgde voor de vele foto's in dit rapport.

Stedelijk Museum Alkmaar, speciaal mevrouw drs. Sandra de Vries.

De heer A.E. van der Stelt, koster van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar.

De heer Hendrik Timmerman, organist te Alkmaar.

De heer drs. Hans van Nieuwkoop.

Stichting Kerkelijk Kunstbezit te Utrecht, speciaal de heren drs. Tim Graas en drs. Wim Meulenkamp.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, speciaal mevrouw Jantien van den Heuvel en de heren Teun Brouwer en dr. Herman Janse.

Vrije Universiteit te Amsterdam, vakgroep kunstgeschiedenis, Wetenschappelijk Onderzoek Protestants Kerkinterieur, speciaal de heren drs. Arie de Groot en drs. Paul Rem.

Voorts naar:

drs. Bert Gerlagh

S. de Jong

drs. Aad de Klerk

prof. dr. C.A. van Swigchem

dr. Harry Tummers

drs. Katie Zonneville-Heyning.

Het tikken werd in 1990 verzorgd door de afdeling Tekstverwerkingscentrum van de Dienst SOB van de gemeente Alkmaar.

Nawoord (1996)

Het rapport betreffende de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar uit 1990 verscheen slechts in een zeer beperkte oplage. Voor de heruitgave van 1996 zijn alle teksten opnieuw doorgelezen door de auteur en waar nodig bijgewerkt. Drs. Inge Elsinga te Alkmaar zorgde ditmaal voor de correcties.

